

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

1 . 1988

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

1. 1988

ქურნალი დაარსებულია 1971 წელს
Журнал основан в 1971 году

გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Выходит раз в 3 месяца

ს ა რ ე დ ა კ ტ ი ო კ ო ლ ე ზ ი ა : ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ო. გიგინეი-
შვილი, ვ. ითონიშვილი, ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე
(რედაქტორის მოადგილე), გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), ა. რობაქიძე,
ლ. ჭილაშვილი.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе, В. Д. Итони-
швили, О. И. Гигинейшвили, Ю. М. Качарава (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе
(зам. редактора), Г. А. Меликишвили (редактор), А. И. Робакидзе, Л. А. Чилашвили,

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე.
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

რ ე დ ა კ ტ ი ა ს მ ი ს ა მ ა რ თ ი : თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-85-50 Телефон

გადაეცა წარმოებას 30.I. 1988; ხელმოწერა დასაბეჭდად 21. III. 1988;
ანაწეობის ზომა 7×12; ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; პირობ. ნაბეჭდი 15,8;
პირ. სალ. გატარება 16.3; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 13,2;

უე 04279

შეკ. 327;

ტირაჟი 1000;

ფასი 1 მან. 30 კაპ.

•

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

•

საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შინაარსი

წერილები

წ. ხონელიძე, ბ. დარჯანიძე, სახალხო მეურნეობის მართვის მეცნიერული სა- ფუძვლებისა და მისი სისტემის შემდგომი სრულყოფის ზოგიერთი საკითხი	5
ბ. ნაცვლიშვილი, აგრარული საკითხი გაზეთების „გლეხისა“ და „მინის“ ფურ- ცლებზე	17
ს. მარლიშვილი, ანტიკური ხანის აღმოსავლეთ საქართველოს მდიდრულ სამარხთა სოციალური დიფერენციაციისათვის	35
თ. ღუნდუა, იბერიისა და პონტოს სამეფოს ურთიერთობა მითრიდატე ევპატორის ეპოქაში ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით	50

ცნობები და შენიშვნები

ლ. ჯიშია, კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა ქალთა შორის საქართველოში სოციალიზმის მშენებლობის პერიოდში	61
ბ. ტაჩინაძე, ქართველი სამოციანელები	73
ბ. ტულუში, ლეჩხუმი XVII საუკუნის მეორე ნახევარში	79
ბ. სარჯველიძე, მფარველობა-ბატონობისა და დაქვემდებარების აღმნიშვნელი აღ- რეფოდალური ხანის სოციალური ტერმინები	87
ზ. ჯამბურია, მცხეთის XI საუკუნის საბუთისა და სვეტიცხოვლის მშენებლობის თა- რილისათვის	105
ბ. გამსახურდია, ვერუთარგანა, თრეტაონა და „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“	113
ბ. გამყრელიძე, ადიაბენის როლი რომისა და პართიის ურთიერთობაში	121
ბ. შამთარია, ტიბერიუს გრაქუსის და ბლოსიუს კუმელი	129
ნ. ბრეზაძე, ხორბლის ლექსიკასთან დაკავშირებით, VII	141
თ. კაპანაძე, ნოქალაქევის „მისარონის“ ეკლესია	151

პრეტიკა და ბიბლიოგრაფია

შ. ძიმიტოვი, მ. ჩხარტიშვილი, უამთაღმწერელი, ასწლოვანი მატიაზე ტექსტი გა- მოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო რევაზ კიკნაძემ	162
თ. მენთეშაშვილი, ინგლისის ისტორია, თანამედროვე ინგლისურ ისტორიოგრაფიაში ნელი ზაქარაიას ასული მუხიგულაშვილი	164
ნელი ზაქარაიას ასული მუხიგულაშვილი	180

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

З. Ш. ХОНЕЛИДЗЕ, Г. Г. ДАРДЖАНИЯ, Научные основы управления народным хозяйством и некоторые вопросы его дальнейшего совершенствования	5
А. В. НАЦВЛИШВИЛИ, Аграрный вопрос на страницах газет «Глехи» («Крестьянин») и «Мица» («Земля»)	17
С. Г. МАРГИШВИЛИ, К социальной дифференциации богатых погребений античной эпохи Восточной Грузии	35
Т. Г. ДУНДУА, Взаимоотношения Иберии с Понтийским царством в эпоху Митридата Евпатора по нумизматическим материалам	50

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Л. В. ДЖИКИЯ, Культурно-просветительная работа среди женщин в Грузии в период строительства социализма	61
П. С. ТКАЧЕНКО, Грузинские шестидесятники	73
А. Г. ТУГУШИ, Лечхуми во второй половине XVII века	79
А. З. САРДЖВЕЛАДЗЕ, Грузинские раннефеодальные социальные термины, обозначающие покровительство-господство и подчинение	87
З. Г. ДЖАМБУРИЯ, О датировке мцхетского документа XI века и строительства Светицховели	105
К. З. ГАМСАХУРДИА, Вэрэтрагна, Тразтаона и «Жизнь Вахтанга Горгасала»	113
А. Ш. ГАМКРЕЛИДЗЕ, К вопросу о роли Адиабены в римско-парфянских взаимоотношениях	121
Г. Е. КАВТАРИЯ, Тиберий Грахх и Блоссий Куманский	129
Н. А. БРЕГАДЗЕ, О связанной с пшеницей лексике, VII	141
Т. В. КАПАНАДЗЕ, Нокалакеская церковь «Мисарони»	151

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Ш. В. ДЗИДЗИГУРИ, М. С. ЧХАРТИШВИЛИ, Грузинский анонимный историк XIV века, Столетняя летопись. Критический текст, исследование, примечания Р. К. Кикнадзе	162
И. Ш. МЕНТЕШАШВИЛИ, История Англии в освещении современной английской историографии	164
Н. З. Мухигулашвили (некролог)	180

წერილები

ზურაბ ჟონელიძე, გიორგი ღარჯანიძე

სახალხო მეურნეობის მართვის მაცნეიარული საფუძვლებისა და მისი სისტემის შემდგომი სრულყოფის ზოგადიარტი საკითხი

საბჭოთა საზოგადოების განვითარების თანამედროვე ეტაპზე დიდი ცვლილებები ხდება ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკის მართვის სტრუქტურაში. საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტია განსაკუთრებულ ყურადღებას მიაპყრობს გარდაქმნის ერთ-ერთ კარდინალურ საკითხს — სახალხო მეურნეობის მართვის რადიკალურ რეფორმას, თვისებრივ ცვლილებებს სამეურნეო მექანიზმის სტრუქტურაში, ცვლილებებს, რომლებიც სოციალისტური წყობილების უპირობატესობათა გამოყენების ახალ შესაძლებლობებს გვისახავს¹.

პარტია სამართლიანად მიიჩნევს, რომ გარდაქმნის საკვანძო ამოცანა, სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დაჩქარების უმნიშვნელოვანესი პირობა სახალხო მეურნეობის მართვის რადიკალური რეფორმაა. აქ წინა პლანზე დგება ახალი მთლიანი სისტემის შექმნის საკითხი, რომელმაც გამარეოლუციონერებელი ზეგავლენა უნდა მოახდინოს საბჭოთა ადამიანების შრომისა და ცხოვრების ყველა მხარეზე, სოციალიზმს მიანიჭოს ახალი თვისება, აიყვანოს იგი განვითარების ახალ საფეხურზე.

მასშტაბურობა და სირთულე სახალხო მეურნეობის მართვის სისტემის სრულყოფის მიღწევის ამოცანებისა, რომლებიც სკკპ XXVII ყრილობამ დასახა, მოითხოვს ეკონომიკის მართვის თეორიის შემდგომ შემოქმედებით განვითარებას იმ საფუძველზე, რომ ყოველმხრივ იქნეს გააზრებული მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსთა დიადი მემკვიდრეობა, შესწავლილ იქნეს ახალი მოვლენები. სოციალისტურ და კომუნისტურ მშენებლობაში მისი პრაქტიკა და დიგროვილი გამოცდილება.

ისტორიული გარდატეხები, თვისობრივი ძვრები სახალხო მეურნეობის მართვის განვითარების ობიექტურ ტენდენციებში განუწყვეტლივ აისახება და თეორიულ დასაბუთებას პოვებს მარქსიზმ-ლენინიზმში.

ეკონომიკის მართვა საზოგადოების განვითარების უმნიშვნელოვანესი პირობაა. იგი ისტორიული კატეგორიაა. სახალხო მეურნეობის მართვა — ესაა საზოგადოებრივი წარმოების სფეროთა (ცალკეულ დარგთა) შორის მატერიალური რესურსების განაწილების სპეციალური სოციალისტური მეთოდი, მათ შორის მუდმივი პროპორციულობის დადგენის მეთოდი. მართვა, როგორც ადამიანთა მოღვაწეობის სფერო, განსაზღვრავს ამ უკანასკნელის ცხოვრებისა და

¹ პარტიის ამოცანები ეკონიკის მართვის ძირეულ გარდაქმნის საქმეში, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივნის მ. ს. გორბაჩოვის მოხსენება სკკპ ცენტრალური კომიტეტის პლენუმზე 1987 წლის 25 ივნისს (გაზ. „კომუნისტა“, 1987 წლის 28 ივნისი).

განვითარების მრავალ მხარეს, მართალია, მართვასთან დაკავშირებული პრობლემები ყოველთვის იყო ჩვენი საზოგადოების ყურადღების ცენტრში და, ამდენად, ახალი არაა, მაგრამ როგორც მეცნიერება იგი შედარებით ახალგაზრდაა და მხოლოდ გასული საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედიდან (ძირითადად საპროფწველო წარმოების პირობებში) იწყებს ჩამოყალიბებას, მის დამოუკიდებელ დარგად ფორმირება კი მსხვილი, მონოპოლისტური კაპიტალიზმის პერიოდს ემთხვევა.

ეკონომიკის მართვა გულისხმობს მიზანდასახულ შრომით საქმიანობას, ზემოქმედებას რომელიმე სისტემაზე ერთი მდგომარეობიდან მეორეში მის გადასაყვანად და მიმართულია ადამიანთა შეთანხმებულ, ეფექტური მუშაობის უზრუნველყოფისაკენ დასახულ ამოცანათა შესრულების მიზნით.

დიდი ოქტომბრის სოციალისტურ რევოლუციამდე ეკონომიკის მართვის გარკვეული პროგრამა უკვე არსებობდა, ეს პროგრამა შეიმუშავეს ჯერ კიდევ კ. მარქსმა და ფ. ენგელსმა. მართალია, მათ ამ საკითხისადმი სპეციალური გამოკვლევა არ მიუძღვნიათ, მაგრამ რიგ შრომებში ნათლად ჩამოაყალიბეს საზოგადოებრივი წარმოების მართვის არსი, რაც უპირველეს ყოვლისა, მართვის სისტემის წინაშე დასახული მიზნის მოსაღწევად მისი ორგანიზმის ცალკეული ნაწილების ურთიერთქმედების მკაცრ კოორდინაციას და ურთიერთშეთანხმებულ მოქმედებას ითვალისწინებს².

კ. მარქსი და ფ. ენგელსი თვლიდნენ, რომ მეურნეობის მართვის მიზნები და ამოცანები ზორციელდება მხოლოდ სამმართველო საქმიანობის პროცესში, ყოველგვარი დიდი შრომა კი მართვას საჭიროებს. — „ყოველი, უშუალოდ საზოგადოებრივ, ანუ კოლექტიური შრომა, — აღნიშნავდა კ. მარქსი, — რომელიც დიდი მასშტაბით წარმოებს, მეტად თუ ნაკლებად მმართველობას საჭიროებს; ეს უკანასკნელი ამყარებს ინდივიდუალურ მოქმედებათა ჰარმონიას და ასრულებს საერთო ფუნქციებს, რომლებიც მთელი საწარმოო სხეულის მოძრაობიდან გამომდინარეობენ მისი დამოუკიდებელი მოძრაობისაგან განსხვავებით“³.

სახალხო მეურნეობის მმართველობის მასშტაბები განსაზღვრულია შრომისა და წარმოების განზოგადების დონით, მისი სოციალური მართვის მეცნიერება კი კლასობრივი შინაარსისაა, მართვა, როგორც განსაკუთრებული ფუნქცია, თვალსაჩინო ადგილს იკავებს ყველა საზოგადოებაში, მაგრამ მისი მიზანი, პრინციპები და საზღვრები დამოკიდებულია ამა თუ იმ საზოგადოებრივ ფორმაციის ეკონომიკურ და პოლიტიკურ საფუძვლებზე.

კ. მარქსი კაპიტალისტური წარმოების მართვას შემდეგნაირად ახასიათებდა: კაპიტალისტის ხელმძღვანელობა, მართვა (ამ შემთხვევაში ეს ორი მცნება გაიგივებულია) არის არა მარტო საზოგადოებრივი შრომითი პროცესის ბუნებიდან გამომდინარე, ამ პროცესის კუთვნილი განსაკუთრებული ფუნქცია, არამედ იგი იმავე დროს არის ამ საზოგადოებრივი შრომითი პროცესის ექს-

2 კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, კომუნისტური პარტიის მანიფესტი, თბ., 1974; კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, თვრამეტი ბრიუმერი ლუი ბონაპარტისა, რჩეული ნაწერები ორ ტომად, ტ. 1, თბ., 1950; კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. 1—4, თბ., 195—1975; კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, გოთას პროგრამის კრიტიკა, რჩეული ნაწერები ორ ტომად, 11, თბ., 1953; ფ. ენგელსი, ანტი-დიურიზმი, თბ., 1952.

3 კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1954, გვ. 420.

პლუტაციის ფუნქცია და ამიტომ განპირობებულია გარდუვალი ანტაგონიზმით ექსპლუატატორთა და ექსპლუატირებულთა შორის⁴.

კაპიტალისტურ საზოგადოებაში ეკონომიკის მართვას კლასობრივი ხასიათი აქვს, მისი ყველა ფუნქცია ემორჩილება რაც შეიძლება მაღალი მოგების ინტერესებისათვის ექსპლუატაციის ობიექტთა გაძარცვას. ჩაგვრის გაძლიერებას. „თავისი შინაარსით კაპიტალისტური ხელმძღვანელობა ორადი ხასიათისაა — განმარტავდა კ. მარქსი, — რადგან ასეთივე, ორადი ხასიათისაა თვით წარმოების პროცესი, რომელსაც ხელმძღვანელობა უნდა გაეწიოს და რომელიც ერთი მხრივ, საზოგადოებრივი შრომითი პროცესია და მიზნად გარკვეული პროდუქტის დამზადებას ისახავს, ხოლო მეორე მხრივ, კაპიტალის ღირებულების ზრდის პროცესია. — სამაგიეროდ თავისი ფორმით კაპიტალისტური ხელმძღვანელობა დესპოტურია“⁵. სწორედ ამიტომ კაპიტალისტურ სამყაროში შრომის საზოგადოებრივი პროცესი უღრმესი კლასობრივი წინააღმდეგობის მატარებელია, სახალხო მეურნეობის მართვის მთელი სისტემა დაქვემდებარებულია და განპირობებულია მისი ძირითადი ეკონომიკური კანონის — ზედმეტი ღირებულების წარმოების — მოთხოვნით. რაც შეიძლება მაღალი მოგების მიღება — აი, კაპიტალისტური წარმოების ორგანიზაციისა და მართვის მთავარი არსი, „ზედმეტი ღირებულების წარმოება, ე. ი. მოგების მიღება — ასეთია წარმოების წესის ებსოლუტური კანონი — აღნიშნავს კ. მარქსი⁶. ეს კანონი განსაზღვრავს კიდევ კაპიტალისტური წარმოების მართვის მთავარ მიმართულებებს, მისი ორგანიზაციასა და მოძრაობას.

კაპიტალიზმის განვითარების უმაღლესი სტადიის, მონოპოლისტური კაპიტალიზმის პირობებში, არა თუ შეიცვალა მართვის ხასიათი, არამედ კიდევ უფრო გაძლიერდა და გაღრმავდა იგი. თანამედროვე ამერიკელი „ბიზნესმენი“⁷ ორგანულად აერთიანებს მუშათა გაძლიერებულ ექსპლუატაციას მეცნიერებასა და ტექნიკის მიღწევებთან. ეს სისტემა წარმოადგენს მშრომელთა ექსპლუატაციის იარაღს, კაპიტალის ზრდის საშუალებას, რომელიც უპირისპირდება მშრომელებს, როგორც მათი ძარცვის ძალა.

ამავე დროს შეცდომა იქნებოდა საკითხი მხოლოდ ასე დაგვეყენებინა, მაგ. — „ტელიორიზმი“⁸ თავის თავში აერთიანებს მშრომელთა კაპიტალისტურ ექსპლუატაციას მდიდარ მეცნიერულ მონაპოვართან. რაც გამოიხატება შრომის დროის მართვის მექანიკურ მოძრაობათა ანალიზში. ზედმეტ და მოუქნელ მოძრაობათა თავიდან აცილებაში, მუშაობის მართვის სწორი მეთოდების გამოუმუშავებაში, აღრიცხვისა და კონტროლის საუკეთესო სისტემის შემუშავებაში და სხვ. ამ მომენტებს ვ. ი. ლენინი ახასიათებდა, როგორც ტექნიკის საუკეთესო ნიმუშს, რომელიც სოცალიზმის დროს გამოყენებული უნდა იქნეს. ხაზს უსვამდა მართვის ბურჟუაზიული მეცნიერებისადმი სწორი პოზიციის განსაზღვრის, მისი კრიტიკული ანალიზისა და სასარგებლო გამოცდილების სოციალისტური მშენებლობის პრაქტიკაში გამოყენების საჭიროებას. „საბჭოთა რესპუბლიკამ — გვასწავლიდა ბელადი, — რადაც უნდა დაჯდეს უნდა გად-

4 კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1954, გვ. 421.

5 კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1954, გვ. 422.

6 კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1954, გვ. 780.

7 კაპიტალისტური სამრეწველო წარმოების მართვის სისტემა.

8 ბურჟუაზიული თეორიების ერთ-ერთი ყველაზე დიდი სკოლის „მეცნიერული მენეჯმენტის“ ფუძემდებელი ფ. ტელიორი. მიმდინარეობა — ტელიორიზმი.

მოიღოს ყოველივე ღირებული მეცნიერებისა და ტექნიკის მონაპოვართაგან ამ დარგში⁹.

შეიძლება ითქვას, რომ ვ. ი. ლენინი ეკონომიკის მართვის საკითხებს აშუშავებდა მთელი თავისი ცხოვრების მანძილზე, მან სოციალისტური წარმოების მართვის არა მარტო თეორიული პრობლემები დამუშავა, არამედ, ამასთან ერთად, პირველმა დაიწყო მისი პრაქტიკული განხორციელება, მის სახელს უკავშირდება აგრეთვე სოციალისტური სახალხო მეურნეობის მართვის პირველი აპარატის ჩამოყალიბებაც. ტერმინი „ეკონომიკის მართვა“ ვ. ი. ლენინის შემოღებულია.

სოციალიზმის ეკონომიკური თეორიის, სამეურნეო მშენებლობის საკითხების დამუშავებისას, ვ. ი. ლენინი მიუთითებდა, რომ ეკონომიკის უკეთ მართვისათვის საჭიროა კომპეტენტურობა, ცოდნა მთლიანად ღია სიზუსტემდე წარმოების ყველა პირობისა, წარმოების ტექნიკისა მის თანამედროვე სიმაღლეზე, საჭიროა მეცნიერული განათლება, ყოველგვარი პოლიტიკა კი აგებული უნდა იქნას სამეურნეო მშენებლობის პოლიტიკურ გამოცდილებაზე.

ვ. ი. ლენინის შრომებში ჩამოყალიბებული და დასაბუთებულია სოციალიზმის პირობებში სახალხო მეურნეობის მართვის ძირითადი მიზნები, პრინციპები, კანონზომიერებები და ორგანიზაციული ფორმები, გამოკვეთილად მოჩანს აზრი იმის შესახებ, რომ სოციალიზმი რადიკალურად ცვლის საზოგადოებრივი წარმოების განვითარების სოციალურ ბუნებასა და მიზნებს, იწვევს მისი მართვის ხარისხობრივად ახალი მექანიზმების ჩამოყალიბების აუცილებლობას¹⁰.

სოციალისტური წარმოების მართვა კოოპერირებული შრომის ჰარმონიული განვითარების საშუალებას იძლევა, წარმოების განზოგადების ფართო მასშტაბები უსაზღვროდ აფართოებს უშუალო საზოგადოებრივი შრომის სფეროს და კავშირებს, არა მარტო მწარმოებლებს შორის, არამედ მთელი სახალხო მეურნეობის მიხედვით. ამით კი ხელსაყრელი პირობები იქმნება კვლავწარმოების პროცესისა და არსებული რესურსების რაციონალურად გამოყენების, მეცნიერული მართვის ორგანიზაციისათვის. რადგან წარმოების მართვის სოციალური სისტემა მშრომელთა ძირეულ ეკონომიკურ ინტერესებს გამოხატავს, ამდენად, იგი მთლიანად სპობს კაპიტალიზმისათვის დამახასიათებელი მართვის სოციალურ-ეკონომიკურ და ორგანიზაციულ ტექნიკურ მხარეებს შორის წინააღმდეგობებს.

მართალია, დღეს სხვა ისტორიულ პირობებში ვცხოვრობთ, მაგრამ ჩვენ შეგვიძლია და კიდევაც უნდა გამოვიყენოთ მარქსიზმ-ლენინიზმის ფუძემდებლების იდეები და გამოცდილება სახალხო მეურნეობის მართვისა და საერთოდ გარდაქმნის ორგანიზაციაში.

9 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 27, გვ. 305.

10 ვ. ი. ლენინი, კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში, თხზულებანი, ტ. 3, გვ. 1—79; მისივე, სახელმწიფო და რევოლუცია, თხზულებანი, ტ. 25, გვ. 465—615; მისივე, საბჭოთა ხელისუფლების მორიგი ამოცანები, თხზ., ტ. 27, გვ. 275—329; მისივე, საბჭოთა დაწესებულების მართვის წესების მონახაზი, თხზულებანი, ტ. 28, გვ. 423—432; მისივე, მეცნიერულ-ტექნიკურ სამუშაოთა გეგმის მონახაზი, თხზ., ტ. 27, გვ. 282—383; მისივე, ეკონომიკა და პოლიტიკა პროლეტარიატის ეპოქაში, თხზულებანი, ტ. 30, გვ. 109—122; მისივე, ერთიანი სამეურნეო გეგმის შესახებ, თხზულებანი, ტ. 32, გვ. 159—170; მისივე, ვარიანტი სტატიისა „საბჭოთა ხელისუფლების მორიგი ამოცანები“, თხზულებანი, ტ. 41, გვ. 40—62.

წარსულის გაკვეთილები, კავშირი თანამედროვეობასთან და მემკვიდრეობითობა პარტიის მოღვაწეობაში სრულიად კანონზომიერია. მას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება სახალხო მეურნეობის მართვის, სოციალისტური მშენებლობის საკითხებზე მარქსის, ენგელსისა და ლენინის იდეურ-თეორიული მემკვიდრეობის შემოქმედებითი გამოყენებისათვის.

მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსებმა ნათლად დაგვანახეს ეკონომიკის მართვის სისტემური გაუმჯობესების აუცილებლობა. რომლის გამოყენებაც თანამედროვე ეტაპზე მოასწავებს სახალხო მეურნეობაში მიმდინარე პროცესების, ფაქტების ფხიზელ ანალიზს, ხელმძღვანელობს ცხოვრების ობიექტური ლოგიკით და არა გამოგონილი დოგმებით, სამეურნეო მართვის არა ნაწილობრივ, არამედ რადიკალური გაუმჯობესების მიზნებით, — აი, სკკპ XXVII ყრილობის ძირითადი მოთხოვნა, რომლის არსიც იმაში მდგომარეობს „...რომ ნამდვილად დაუქვემდებაროთ მთელი ჩვენი წარმოება საზოგადოებრივ მოთხოვნილებებს, ადამიანთა საჭიროების დაკმაყოფილებას, მართვას მიზნად დაუვსახოთ ეფექტიანობისა და ხარისხის ამაღლება, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარება, შრომის შედეგებით მუშაკთა დაინტერესების, სახალხო მეურნეობის თითოეულ რგოლში და უწინარეს ყოვლისა, შრომითს კოლექტივებში ინიციატივისა და სოციალისტური გერგისიანობის განვითარება“¹¹.

სახალხო მეურნეობის მართვის ნამდვილ სრულყოფას საერთო არა აქვს რა დაუსაბუთებელ, ნაჩქარევ გარდაქმნასთან (რომლებიც მოწყვეტილია რეალურ სამეურნეო ცხოვრებას და ეწინააღმდეგება ობიექტური ეკონომიკური კანონების მოთხოვნებს), იგი ხანგრძლივი და რთული პროცესია. მოითხოვს განვითარების გარკვეული საფეხურების, ეტაპების გავლას.

თანამედროვე ეტაპზე ჩვენს ქვეყანაში მიმდინარეობს ეკონომიკის მართვის ძირეული გარდაქმნა. საერთოდ კი უნდა ითქვას, რომ ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციიდან მოყოლებული დღემდე ჩვენმა პარტიამ განახორციელა სახალხო მეურნეობის მართვის დიდი რეორგანიზაცია. ასე მაგალითად. 1917—1932 და 1957—1965 წლებში. სახალხო მეურნეობის ცალკეული დარგების მართვას ახორციელებდნენ სახალხო მეურნეობის უმაღლესი საბჭოები. რომლებმაც 1923 წლიდან მიიღეს გაერთიანებული სახალხო კომისარიატის სტატუსი: მის უშუალო გამგებლობაში დარჩა საკავშირო დაქვემდებარების საწარმოები. 1932 წ. საბჭოს ბაზაზე იქმნება მძიმე, მსუბუქი და ხე-ტყის მრეწველობის სახალხო კომისარიატები. ამრიგად, სახალხო მეურნეობის დარგები გადავიდნენ მართვის დარგობრივ პრინციპზე. სპეციალიზებულმა დარგობრივმა სახალხო კომისარიატებმა, შემდგომში სამინისტროებმა, რომელთა რიცხვი სამრეწველო წარმოების ზრდასთან ერთად მატულობდა, მართალია, დადებითი როლი შეასრულეს ქვეყნის სახალხო მეურნეობის განვითარებაში, მაგრამ ამასთან უნდა ითქვას, რომ სამინისტროები მართავდნენ სახალხო მეურნეობის არა მსხვილ დარგებს, არამედ ქვედარგებს. მართვის ცენტრების გამრავლება კი ასუსტებდა დარგთა საქმიანობის კოოპერაციას, იწვევდა მართვის აპარატის გაბერვას, პროდუქციის წარმოებაზე დანახარჯების ზრდას.

¹¹ საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXVII ყრილობის მასალები, თბ., 1986, გვ. 50.

1957 წლის თებერვლის პლენუმის შემდეგ პარტია სახალხო მეურნეობაში დაადგა მართვის ტერიტორიულ პრინციპს, კვლავ შექმნა სახალხო მეურნეობის უმაღლესი საბჭოები, გააუქმა საკავშირო და საკავშირო-რესპუბლიკური სამრეწველო და სამშენებლო სამინისტროები, მის ნაცვლად სსრ კავშირში შეიქმნა 105 ეკონომიკურ-ადმინისტრაციული რაიონი. 1962 წელს მოხდა სახალხო მეურნეობის საბჭოების გამსხვილება, შეიქმნა სსრ კავშირის სახალხო მეურნეობის საბჭო, მრეწველობის სახელმწიფო კომიტეტები და ა. შ.

ახალი ღონისძიებების შედეგად, მართალია, ამალდა სამეურნეო ცხოვრებაში ადგილობრივი პარტიული ორგანოების პასუხისმგებლობა და ინიციატივა, ეკონომიკური რაიონების ფარგლებში გაფართოვდა სამრეწველო წარმოების სპეციალიზაციის. კოოპერაციის, სამეურნეო და სოციალური პრობლემების კომპლექსურად გადაწყვეტის შესაძლებლობანი, მაგრამ ამასთან გამოვლინდა სერიოზული ნაკლოვანებები, რაც გამოწვეული იყო გაუმართლებელი გარდაქმნით: ეკონომიკური კანონების მოთხოვნათა გაუთვალისწინებლობით, ხელმძღვანელი კადრების კვალიფიკაციის დაბალი დონით, ცალკეულ დარგთა მიხედვით განვითარების ობიექტური ტენდენციებისა და მართვის ტერიტორიულ პრინციპს შორის წინააღმდეგობათა გამწვავებითა და სხვ.

1962 წლის ნოემბრის პლენუმის შემდეგ განხორციელდა პარტიული ორგანოების გარდაქმნა საწარმოო პრინციპის მიხედვით, შეიცვალა პარტიული და სახელმწიფოებრივი ორგანოების სტრუქტურა, რამაც ადრე შეასუსტა მრეწველობისადმი ცენტრალური ხელმძღვანელობა და მნიშვნელოვნად დააბრკოლა სახალხო მეურნეობის განვითარება.

პრაქტიკამ ცხადყო, რომ არ შეიძლებოდა სამრეწველო და სასოფლო-პარტიული ორგანიზაციების საქმიანობის სფეროთა გამიჯვნა. რეორგანიზაციის შედეგად რაიონი აღმოჩნდა ცალ-ცალკე დაყოფილი, რაც ხელს უშლიდა პარტიულ, საბჭოთა და სამეურნეო ორგანოებს შეთანხმებულად მიზანსწრაფულად ემოქმედათ პოლიტიკური და ეკონომიკური ნაკითხების გადაჭრისას. შესუსტდა წარმოებასთან და მასებთან ყველაზე ახლომდგომი რაიონული რგოლი. თვით ცხოვრებამ მოითხოვა დავბრუნებოდით სახალხო მეურნეობისადმი დარგობრივ მართვას.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1964 წლის ოქტომბრის პლენუმის შემდეგ კვლავ აღსდგა ერთიანი საოლქო, სამხარეო პარტიული ორგანიზაციები, პარტიის რაიონული კომიტეტები. პარტიულ ორგანოებთან ერთად გარდაიქმნენ საბჭოთა, პროფკავშირული და კომკავშირული ორგანოები.

ჩვენი ქვეყნის სახალხო მეურნეობის მართვის განვითარების გზაზე მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1965 წლის მარტისა და სექტემბრის პლენუმებმა. პლენუმთა გადაწყვეტილებების მნიშვნელობა გასცდა სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის მართვის ფარგლებს. მათი ძირითადი აზრი ის იყო, რომ ეკონომიკის მართვაში უფრო სრულად ყოფილიყო გათვალისწინებული და გამოყენებული სოციალიზმის ეკონომიკური კანონები, აემალლებინათ ეკონომიკური ბერკეტების როლი და გაეთვალისწინებინათ მშრომელთა მატერიალური დაინტერესება თავიანთი შრომის შედეგებით, სრულყოფით დაგეგმვის სისტემა და გაეფართოებინათ საწარმოო კოლექტივების ოპერატიულ-სამეურნეო დამოუკიდებლობა.

სახალხო მეურნეობის მართვის გარდაქმნამ აამალა მართვისადმი პარტიული ხელმძღვანელობის როლი. განსაკუთრებით გაიზარდა მოკავშირე რეს-

პუბლიკების კომპარტიათა ცენტრალური კომიტეტების, პარტიის სამხარეო და საოლქო კომიტეტების პასუხისმგებლობა იმისათვის, რომ განეხორციელებინათ ეკონომიკისადმი მეცნიერული ხელმძღვანელობა, რომელიც თავისუფალი იქნებოდა კუთხურობისა და უწყებრიობის ყოველგვარი გავლენისაგან, რაც შეიძლება სრულად გამოეყენებინათ სოციალისტური მრეწველობის შესაძლებლობანი და რეზერვები. პლენუმებზე „შემუშავებულ იქნა ასალი მიდგომა ეკონომიკის ხელმძღვანელობისადმი, განისაზღვრა ჩვენი განვითარების თანამედროვე ეტაპზე პარტიის ეკონომიკური პოლიტიკის პრინციპები“¹².

60-იანი წლების მეორე ნახევრიდან მოყოლებული ჩვენს ქვეყანაში სახალხო მეურნეობის მართვა ხორციელდება ტერიტორიულ-დარგობრივი პრინციპით. მართვის უმაღლესი განმკარგულებელი და აღმასრულებელი ორგანოა სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭო, რომელიც ორგანიზაციას უკეთებს და წარმართავს წაკავშირო და საკავშირო-რესპუბლიკური დაქვემდებარების სამინისტროებისა და უწყებების მუშაობას.

1965—1975 წლებში არსებითად გარდაიქმნა სამინისტროების ურთიერთობა საწარმოებთან. მართვის ადმინისტრაციულ მეთოდებთან ერთად გამოიყენებოდა ისეთი ეკონომიკური საშუალებები, როგორიცაა მოგება, რენტაბელობა ეკონომიკური სტიმულირების ფონდები, კრედიტი, მაგრამ 1965 წელს სამეურნეო რეფორმა არ შეხებია მართვას დარგობრივ (ვერტიკალურ) ჭრილში, თავი იჩინა და იმატა სიძნელებმა, რაც გამოიხატა ეკონომიკური ზრდის ტემპის შენელებაში. ამის შედეგად ვერ შესრულდა სკკპ პროგრამით და პარტიის XXIV და XXV ყრილობებზე დასახული ეკონომიკური ამოცანები.

იმის ცდება, რომ ეკონომიკის მართვის მტკივნეული საკითხები ახალი მშენებლობის ხარჯზე გადაეწყვიტათ. კიდევ უფრო გაამწვავა შეწონასწორების პრობლემა. სახალხო მეურნეობა, რომელსაც უზარმაზარი რესურსები აქვს, მათ ნაკლებობას წააწყდა. წარმოიქმნა სხვაობა საზოგადოებრივ მოთხოვნილებასა და წარმოების მიღწეულ ღონეს შორის, გადახდისუნარიან მოთხოვნასა და მის მატერიალურ უზრუნველყოფას, შორის გარკვეულ ღონისძიებათა მიუხედავად მთლიანად ეკონომიკა ინერციით ვითარდებოდა ექსტენსიურ საფუძველზე, უპირატესად იმ გზით, რომ წარმოებაში აბამდნენ დამატებით შრომითსა და მატერიალურ რესურსებს.

ეს ნეგატიური მოვლენები განაპირობა გარკვეულ ობიექტურ სიძნელებებთან ერთად უმთავრესად სუბიექტური ხასიათის ფაქტორებმა. კერძოდ, სახალხო მეურნეობის მართვის მნიშვნელოვანწილად ექსტენსიურ საფუძველზე განვითარებამ. აგრეთვე შრომის ნაყოფიერებისა და წარმოების ეფექტიანობის ამაღლებისათვის ბრძოლის შესუსტებამ, ნაკლოვანებებმა ტექნიკურ და საინვენტარო პოლიტიკაში და ა. შ.¹³. ამ ფაქტორების ძალა იმდენად დიდი იყო, რომ მიუხედავად ბოლო წლებში მათ აღმოსაფხვრელად განხორციელებული ღონისძიებებისა, მდგომარეობის მთლიანად გამოსწორება ვერ მოხერხდა უაპიტიომ მეთორმეტე ხუთწლედში მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის მეტ სახეობათა პროდუქციის წარმოებამ ვერ მიაღწია სკკპ XXVI ყრილობის მიერ დასახულ მიზნებს.

¹² სკკპ XXIII ყრილობის მასალები, თბ., 1966, გვ. 47.

¹³ იხ. საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXVII ყრილობის მასალები, თბ., 1986, გვ. 34.

ობიექტურად სახალხო მეურნეობის მართვაში და სხვა სფეროებშიც თანდათან მწიფდებოდა ცვლილებათა საჭიროება, მაგრამ პარტიისა და სახელმწიფოს პოლიტიკურ და პრაქტიკულ საქმიანობაში იგი ვერ პოულობდა ხორც-შესხმას.

ამ რთული წინააღმდეგობრივი სიტუაციის მთავარი მიზეზი ის იყო, რომ სკკპ ცენტრალურმა კომიტეტმა, ქვეყნის ხელმძღვანელობამ, უწინარესად სუბიექტური მიზეზების გამო, ვერ შეძლეს დროულად და სრულად შეეფასებინათ ცვლილებათა საჭიროება, საზოგადოებაში კრიზისული მოვლენების მოძალების საფრთხე, შეემუშავებინათ მათი დაძლევის, სოციალისტურ წყობილებაში ჩაქსოვილ შესაძლებლობათა უფრო სრული გამოყენების გეზი. პოლიტიკის შემუშავებისას და პრაქტიკულ საქმიანობაშიც ჭარბობდა კონსერვატიულ განწყობილებათა ინერცია, მისწრაფება — თავი აერიდებიათ ყველაფრისათვის, რაც ვერ ეტეოდა ჩვეულ სქემებში, უნდობლობა — გადაეწყვიტათ მომწიფებული სოციალურ-ეკონომიკური საკითხები¹⁴:

სახალხო მეურნეობის მართვის შემდგომი სრულყოფის, მისი პრობლემებისა და წინააღმდეგობების, ტენდენციებისა და პერსპექტივების გაცნობიერების დონე დიდად იყო დამოკიდებული თეორიული აზრის მდგომარეობასა და განვითარებაზე, თეორიულ ფრონტზე არსებულ ატმოსფეროზე. მაგრამ აღნიშნულ პერიოდში, გარკვეულ გარემოებათა გამო თეორიასა და საზოგადოებამცოდნეობაში გაქრა ცოცხალი დისკუსია და შემოქმედებითი აზროვნება, ხოლო ავტორიტეტული შეფასებანი და დასკვნები გადაიქცა უცილობელ ჭეშმარიტებად, რომელთა მხოლოდ კომენტირება შეიძლებოდა.

თეორიისადმი ასეთმა დამოკიდებულებამ დაღი დაასვა საზოგადოებრივ მეცნიერებებს, მათს როლს საზოგადოებაში, რამაც ნეგატიური გავლენა მოახდინა პრაქტიკული საკითხების გადაწყვეტაზეც. წლების მანძილზე მეურნეობის გაძლიერებისა და მართვის პრაქტიკაში აკონსერვებდნენ მოძველებულ მეთოდებს და, პირაქით, ხელაღებით უარყოფდნენ ზოგიერთ ეფექტურ ეკონომიკურ ფორმას. ამასთან წარმოებასა და განაწილებაში ინერგებოდა საზოგადოების რეალური მოწიფულობის შეუსაბამო ურთიერთობა, რომელიც ხშირად ეწინააღმდეგება მის ბუნებას. წარმოება და შრომის სტიმულირება არსებითად რაოდენობრივი, ექსტენსიური განვითარების გეზით იყო ორიენტირებული.

არა მარტო ეკონომიკის მართვაში, არამედ საზოგადოებაში და თვით პარტიაშიც დიდხანს იგრძნობოდა იმ რთული მდგომარეობის გარკვეული გაუგებლობა, რომელშიც ჩვენი ქვეყანა აღმოჩნდა. მაგრამ როგორც სკკპ XXVII ყრილობაზე აღინიშნა, პარტია მოვალეა ხედავდეს ცხოვრებას მთელი მისი სისრულითა და სირთულით, ვერავითარი მიღწევა ვერ უნდა ჩრდილავდეს ვერც სახალხო მეურნეობის მართვის, მთლიანად საზოგადოების განვითარების წინააღმდეგობებს და ვერც შეცდომებსა და ხარვეზებს.

წარსულის გაკვეთილები, მთელი გამოცდილება მიგვითითებს იმაზე, რომ სახალხო მეურნეობაში ნეგატიური ტენდენციების აღმოსაფხვრელად არ არის საკმარისი ეკონომიკის მართვაში ცალკეული ღონისძიებები. სახალხო მეურნეობის სტაბილური და დინამიკური ზრდის გზაზე გადასაყვანად საჭიროა ძირეული ცვლილებები, ღრმა გარდაქმნები, რომელსაც ამჟამად კომუნისტური პარტია ახორციელებს ჩვენს ქვეყანაში.

14. იხ. საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის პლენუმის მასალები, 1987 წლის 27—28 იანვარი, თბ., 1987, გვ. 101.

აღნიშნული მოწმობს, თუ რაოდენ სერიოზული აღმოჩნდა მდგომარეობა ეკონომიკისა და საზოგადოების სხვადასხვა სფეროში, რაოდენ აუცილებელი გახდა ღრმა ცვლილებები. სწორედ ასეთ ვითარებაში სკკპ ცენტრალურმა კომიტეტმა 1985 წლის პლენუმზე შეიმუშავა ქვეყნის სოციალურ ეკონომიკური განვითარების დაჩქარების, გარდაქმნის კურსი, რომლის უმნიშვნელოვანესი რგოლია ეკონომიკური მართვის რეფორმა. არსებითად საქმე ეხება რევოლუციური ხასიათის შემოპრუნებას. პლენუმის მიერ წამოყენებული დებულება, უდიდესი მნიშვნელობის პოლიტიკური მოვლენის სკკპ XXVII ყრილობის გადაწყვეტილებით სახალხო მეურნეობის მართვის სისტემის სრულყოფის გზაზე მომავალ გარდაქმნათა საფუძველი გახდა. დასახულ სტრატეგიულ ამოცანათა გადაწყვეტის მასშტაბურობამ და სირთულემ მოითხოვა თვისებრივი ცვლილებები, ცხადყო ეკონომიკის მართვის სტრატეგიისა და ტაქტიკის იმ მიზნებზე-შედეგობრივი კავშირების შინაარსობრივი ასპექტები, რომელთაც ადრეულ წარსულში ფარული ხასიათი ჰქონდათ და მუხრუჭებადაც კი გადაიქცნენ.

ყოველთვის, როდესაც ქვეყნის წინაშე ახალი ამოცანები დგება, პარტია სახავს მათი გადაჭრის გზებს, გარდაქმნის, ხელმძღვანელობის სრულყოფის მეთოდებს. სკკპ XXVII ყრილობამ, რომელიც ლენინურ ორგანიზაციულ პრინციპებს ემყარებოდა, ღიმი ადგილი დაუთმო სახალხო მეურნეობის მართვის თეორიასა და პრაქტიკას, გააღრმავა და წინ წასწია ეკონომიკის მართვისადმი პარტიული ხელმძღვანელობის ფორმებისა და მეთოდების გაუმჯობესების საკითხები, გაამდიდრა იგი ახალი დასკვნებითა და დებულებებით.

განსხვავებით აღიონდელი წარმოდგენებისაგან, რომლებიც მიჯნების მიღწევას შორეულ ამოცანად სახავდნენ და შორეულ პერსპექტივად მიიჩნევდნენ, სკკპ XXVII ყრილობამ, დაადგინა რა გარდაქმნის ამოცანები და დაჩქარების სტრატეგია ეკონომიკის მართვის გზაზე, პარტიას მისცა არა მარტო ვადებისა და მეთოდების, არამედ უფრო მეტად ამოცანების ახალი ორიენტაცია.

ყრილობამ მიღწეული ღონის გათვალისწინებით მეცნიერულად დაასაბუთა და განსაზღვრა სამეურნეო რეფორმის განვითარების კონკრეტული მიმართულებანი, რომლებიც წარმოადგენს არა ერთდროულ ღონისძიებას, არამედ თანმიმდევრული მუშაობის უწყვეტ პროცესს, მიმართულს სახალხო მეურნეობის მართვის სისტემის შემდგომი სრულყოფისაკენ.

აღსანიშნავია, რომ ყრილობის შემდეგ სახალხო მეურნეობის მართვის-კომპლექსურ სისტემაზე გადასვლის მიზნით ჩამოყალიბდა სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოს მუდმივმოქმედი ორგანოები ურთიერთდაკავშირებულ დარგთა ჯგუფების სამართავად და ა. შ.¹⁵

გარდაქმნა ეკონომიკის მართვაში, მთლიანად საზოგადოებაში ღრმავდება და ძლიერდება. სახალხო მეურნეობის მართვის განახლების პროცესი სულ უფრო კონკრეტულ ფორმებს იძენს, ისისხლბორცებს სამეურნეო მექანიზმის ფართო წრის პრობლემებს, მოიცავს საზოგადოებრივი ცხოვრების ახალ-ახალ ფენებს. უწინარეს ყოვლისა, იგი მიზნად ისახავს იმ წინააღმდეგობათა დაძლევის, რომლებიც დამუხრუჭების მექანიზმის მთავარ რგოლებს ქმნიან, და ამის შედეგად საზოგადოებრივი განვითარების დაჩქარებისათვის მძლავრი იმპულსის მინიჭებას გულისხმობს.

¹⁵ იხ. საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის პლენუმის მასალები, 1987 წლის 27—28 იანვარი, თბ., 1987, გვ. 23—24.

ცვლილებები, რომლებიც სკკპ XXVII ყრილობისა და სკკპ ცენტრალური კომიტეტის მომდევნო პლენუმების შემდეგ მიმდინარეობს სახალხო მეურნეობის მართვაში, განსაკუთრებით ნათლად მოწმობს, რომ ქვეყნის ჯანსაღი ძალები, მშრომელები მტკიცედ ემხრობიან გარდაქმნას. დაჩქარებას, მომწიფებული პრობლემების დაუყოვნებლივ გადაწყვეტს, უძრაობისა და კონსერვატიზმის უცილობელ დაძლევას.

ყოველი პლენუმი, რომელიც საფუძვლიანად იმსჯელებს საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და საქმიანობის ამა თუ იმ დარგში არსებულ მდგომარეობაზე, ნაკლოვანებათა გამოსწორებისათვის, უკეთ მუშაობისა და ახალ წარმატებათა მოპოვებისათვის რაზმავს ადამიანებს, თავისებურად გამორჩეული მოვლენაა ჩვენი ქვეყნის პარტიული ორგანიზაციის ცხოვრებაში. მაგრამ გარდაქმნის გზაზე სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ივნისის (1987) პლენუმი, რომელმაც განიხილა საკითხი „პარტიის ამოცანები ეკონომიკის მართვის ძირეული გარდაქმნის საქმეში“, მაინც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია.

„პლენუმი თითქმის ამთავრებს გარდაქმნის მთლიანი კონცეფციის შემუშავებას, — აღნიშნავს მ. ს. გორბაჩოვი, — მაგრამ მთავარი მართოდენ თეორიული მხარე ზომ არ არის მთელი მისი მნიშვნელობის მიუხედავად. ახლანდელი პლენუმის პოლიტიკური მნიშვნელობა ის არის, რომ მას პრაქტიკულ სიბრტყეში გადმოჰყავს გარდაქმნის იდეები, თანაც გადამწყვეტ საზოგადოებრივ სფეროში — ეკონომიკურში, რომელიც ხალხის ცხოვრების საფუძველთა საფუძველს ეხება“¹⁶.

მ. ს. გორბაჩოვის მიერ პლენუმზე გაკეთებულ მოხსენებაში მარქისტულ-ლენინურად არის გაანალიზებული დღევანდელ საზოგადოებაში მიმდინარე პროცესები, მკაფიოდ და დამაჯერებლად არის ნაჩვენები, რომ საჭიროა სახალხო მეურნეობის მართვის სრულყოფა, სოციალიზმის შესაძლებლობათა უფრო სრული გამოყენება. შეჯამდა მართვის მთლიანი სისტემის პოლიტიკური, ეკონომიკური და სამართლებრივი საფუძვლების შექმნისათვის გაწეული უდიდესი მუშაობის შედეგი. პლენუმის ღრმა აზრი, დასკვნებისა და დებულებების არსია მართვის დემოკრატიზაციის, როგორც ქვეყნის სახალხო მეურნეობის დინამიკური განვითარების გადამწყვეტი პირობის, ყოველმხრივი დასაბუთება.

პლენუმზე მიღებული ეკონომიკის მართვის რადიკალური რეფორმის პროგრამით განსაზღვრულია მართვის სისტემის სრულყოფის ძირითადი მიმართულებები:

— ეკონომიკური ზრდის ორიენტაციის შეცვლა შუალედურიდან საბოლოო, სოციალურად მნიშვნელოვანი შედეგების მისაღწევად საზოგადოებრივ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად;

— საზოგადოების, კოლექტივისა და თითოეული მუშაკის ინტერესების ორგანული შეხამება, ადამიანის ყოველმხრივი განვითარება, საბჭოთა ხალხის კეთილდღეობისთვის ბრძოლად ახალი დონის მიღწევა.

— მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის გადაქცევა ეკონომიკური ზრდის მთავარ ფაქტორად;

¹⁶ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივნის მ. ს. გორბაჩოვის საბოლოო სიტყვა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის პლენუმზე 1987 წლის 26 ივნისს (გაზ. „კომუნისტა“, 1987 წლის 28 ივნისი).

— შეწონასწორების უზრუნველყოფა, მატერიალური რესურსებისა და სამომხმარებლო დოვლათის იმ დეფიციტურობის დაძლევა, რომელიც აბრკოლებს მეურნეობის ეფექტიან გაძლიერებას.

— მომხმარებლისათვის სამეურნეო ურთიერთობაში. პრიორიტეტის, ეკონომიკური არჩევანის უფლებებისა და შესაძლებლობების მინიჭება.

— სახალხო მეურნეობის და, უწინარეს ყოვლისა, მისი ძირითადი რგოლის — საწარმოს (გაერთიანების) ფუნქციონირების საიმედოდ მოქმედი ხარჯთსაწინააღმდეგო მექანიზმის შექმნა.

ქვეყნის ეკონომიკის მართვის ძირეული გარდაქმნის დედაარსია ყველა დონეზე გადავიდეთ ხელმძღვანელობის უპირატესად ადმინისტრაციული მეთოდებიდან ეკონომიკურ მეთოდებზე, ინტერესების მართვასა და ინტერესების მეშვეობით მართვაზე. მმართველობის ფართო დემოკრატიზაციაზე, ადამიანის ფაქტორის ყოველმხრივ გააქტიურებაზე¹⁷.

პარტია ჭეშმარიტად ლენინური პოზიციებიდან მიუდგა და შეიმუშავა მართვის თვისებრივად ახალი მთლიანი სისტემა, როგორია მისი ყველა დამახასიათებელი ნიშნები?

— ჯერ ერთი, ეს არის საწარმოთა (გაერთიანებათა) დამოუკიდებლობის საზღვრების მკვეთრი გაფართოება. მათი გადაყვანა სრულ სამეურნეო ანგარიშსა და თვითდაფინანსებაზე, უმაღლესი საბოლოო შედეგებისათვის, მომხმარებელთა წინაშე ნაკისრ ვალდებულებათა შესრულებისათვის პასუხისმგებლობის ამაღლება.

— მეორე, ეკონომიკის ცენტრალიზებული ხელმძღვანელობის ძირეული გარდაქმნა, სახალხო მეურნეობის განვითარების სტრატეგიის, ტემპისა და პროპორციების, მისი შეწონასწორების განმსაზღვრელი მთავარი პროცესების ცალკე გამოყოფა და იმავდროულად ცენტრის საბოლოო განთავისუფლება ქვემდგომი სამეურნეო რგოლების ოპერატიულ საქმიანობაში ჩარევისაგან.

— მესამე, დაგეგმვის, ფასწარმოქმნის, საფინანსო-საკრედიტო მექანიზმის კარდინალური რეფორმა. გადასვლა წარმოების საშუალებათა საბითუმო ვაჭრობაზე და მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის, საგარეო-ეკონომიკური ურთიერთობის, შრომისა და სოციალური პროცესების მართვის გარდაქმნა.

— მეოთხე, ახალი ორგანიზაციული სტრუქტურების შექმნა, რომლებიც უზრუნველყოფენ საპეციალიზაციის გაღრმავებას და კოოპერაციული ურთიერთობის საიმედოობის განმტკიცებას, აგრეთვე მეცნიერების უშუალო ჩართვას წარმოებაში.

— მეხუთე, გადასვლა მმართველობის მეტისმეტად ცენტრალიზებული სისტემიდან დემოკრატიულ სისტემაზე, თვითმმართველობის განვითარება, ადამიანის პიროვნების პოტენციალის გააქტიურების მექანიზმის შექმნა, პარტიული, საბჭოთა, საზოგადოებრივი და სამეურნეო ორგანიზაციების ფუნქციების მტკიცე გამიჯვნა და მათი საქმიანობის სტილისა და მეთოდების ძირეული შეცვლა.

აღნიშნულ პლენუმზე ხაზგასმით აღინიშნა, რომ სახალხო მეურნეობის

17 იხ. საინფორმაციო ცნობა საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის პლენუმის შესახებ, ეკონომიკის მართვის ძირეული გარდაქმნის ძირითადი დებულებანი, გაზ. „კომუნისტი“, 1987 წლის 27 ივნისი.

მართვის, მთლიანად სამეურნეო მექანიზმის გარდაქმნა ახლა ცენტრალური ამოცანაა, რომელიც განსაზღვრავს დაჩქარების მთელი სტრატეგიის წარმატებას. მისი განხორციელება უმნიშვნელოვანესი საერთო-პარტიული, საერთო-სახალხო საქმეა, ქვეყნის მთელი ცხოვრების განახლების პროცესის განუყოფელი შემადგენელი ნაწილია, პირდაპირი განგრძობა, თანმიმდევრული განხორციელება ოქტომბრის საქმისა.

მიუხედავად დიდი წინააღმდეგობებისა ჩვენი პარტია და საბჭოთა ხალხი ოპტიმისტურად არის განწყობილი, ვინაიდან „გარდაქმნა — ეს არის პასუხი დროის ისტორიულ გამოწვევაზე, — აღნიშნავს მ. ს. გორბაჩოვი, — ჩვენი პარტია, ჩვენი ხალხი შეძლებენ ისე უპასუხონ მას, როგორც უპასუხეს თავის დროზე, როდესაც მოახდინეს უდიდესი სოციალური რევოლუცია, ააშენეს სოციალიზმი, მოიპოვეს მსოფლიო-ისტორიული გამარჯვება დიდ სამამულო ომში. ასე იყო მუდამ, როდესაც ჩვენ წინაშე ისტორიული არჩევანის ამოცანები დგებოდა. ასე იქნება ახლაც“¹⁸.

З. Ш. ХОНЕЛИДЗЕ, Г. Г. ДАРДЖАНИЯ

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ НАРОДНЫМ ХОЗЯЙСТВОМ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЕГО ДАЛЬНЕЙШЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Резюме

На пути развития советского общества большие изменения происходят в структуре управления народным хозяйством. Исходя из этого, КПСС особое внимание обращает на совершенствование форм и методов управления народным хозяйством. Такой подход основывается на марксистско-ленинском учении о характере общественного производства.

Вместе с тем, на XXVII съезде КПСС было отмечено, что «...мы находимся лишь в начале пути. Для перестройки хозяйственного механизма в условиях нашей страны с ее огромной и сложной экономикой требуются время и энергичные усилия. Могут быть трудности, не гарантированы мы и от просчетов, но все же главное сейчас — целеустремленно, шаг за шагом двигаться в избранном направлении, дополняя и совершенствуя хозяйственный механизм на основе накопленного опыта, устраняя все отжившее или не оправдавшее себя».

Таким образом, наша партия решительно перестраивает то, что устарело, изжило себя. Глубокое понимание этой задачи партийным активом, всеми кадрами, ее осознание широкими массами — необходимое условие успеха, отправной пункт в исключительно ответственном деле совершенствования системы управления народным хозяйством на современном этапе.

¹⁸ პარტიის ამოცანები ეკონომიკის მართვის ძირეული გარდაქმნის საქმეში, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივნის მ. ს. გორბაჩოვის მოხსენება სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1987 წლის 25 ივნისს, გაზ. „კომუნისტი“, 1987 წლის 28 ივნისი.

აგრარული საკითხი გაზეთების „გლეხისა“ და „მიწის“ ფურცლებზე

მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრების მიხედვით, ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს საკითხს აგრარული საკითხი წარმოადგენს.

აგრარული პრობლემა მოიცავს შემდეგ ძირითად საკითხებს: 1. მიწის-მფლობელობის და მიწაზე საკუთრების ფორმების; 2. მიწათმოქმედთა, ანუ გლეხური მეურნეობის, გლეხთა მდგომარეობის; 3. აგროკულტურის განვითარებისა და მისი დონის და 4. სოფლისა და ქალაქის ურთიერთობის საკითხება. ისინი მჭიდროდაა ერთმანეთთან დაკავშირებული. მაგრამ, ამა თუ იმ ჭეყანაში, ამა თუ იმ ეპოქაში ხან ერთი საკითხი დომინირებს, ხან მეორე, ხან კიდევ რამდენიმე ერთად.

მიწის საკითხი უძველესი საკითხია. რუსეთში იგი განსაკუთრებული სიმძაფრით 1861 წლის საგლეხო რეფორმის შემდეგ წარმოიშვა (საქართველოში 1864 წლიდან). საგლეხო რეფორმამ ვერ გადაწყვიტა ეს საკითხი. ფეოდალური მიწათმფლობელობა რუსეთში დიდხანს შემორჩა, ბატონყმობის გადმონაშთები სერიოზულად აფერხებდნენ რუსეთის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებას. კიდევ მეტი, ჩამონატყრების სახით გლეხობამ მიწის ფართობის თითქმის 1/5 დაკარგა და მიწის სიმცირეს მწვავედ განიცდიდა.

ჭეყენის ეკონომიკური ჩამორჩენილობა, ფეოდალიზმის გადმონაშთების არსებობა აგრარულ საკითხს განსაკუთრებულ, თავისებურ ხასიათს ანიჭებდა 1905—1907 წლების ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ რევოლუციაში.

XX საუკუნის დასაწყისისათვის თვალსაჩინო გახდა რუსეთში სოციალურ-ეკონომიკური წინააღმდეგობების უკიდურესი გამწვავება. ძირეული წინააღმდეგობა მდგომარეობდა მრეწველობაში უაღრესად განვითარებულ, მიწათმოქმედებაში მნიშვნელოვნად განვითარებულ კაპიტალიზმსა და მიწათმფლობელობის ძველ, შუასაუკუნეობრივ ფორმებს შორის. ამ მდგომარეობიდან გამოსავალი შეიძლებოდა ყოფილიყო მხოლოდ ძველი მიწათმფლობელობის მძაფრი მსხვერვა. ვ. ი. ლენინი წერდა: „აგრარული საკითხი რუსეთში არის საკითხი ძველი, შუასაუკუნეობრივი, როგორც მემამულური. ისე ნაღვლიური გლეხური მიწათმფლობელობის მძაფრი დამსხვრევისა, რაც აბსოლუტურად აუცილებელი გახდა ამ მიწათმფლობელობის უკიდურესი ჩამორჩენილობის გამო, იმის გამო, რომ იგი და მთელი სისტემა სახალხო მეურნეობისა, რომელიც კაპიტალისტური გახდა, სრულებით აღარ შეესაბამებია ერთმანეთს“¹.

¹ Трапезников С. П., Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос, I, М., „Мысль“, 1965, გვ. 5.

2. ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 18, გვ. 77.

2. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1988, № 1

საქართველოში უფრო ჰარბად შემორჩა ბატონყმური ურთიერთობის გადმონაშთები, ვიდრე რუსეთში. ამის გამო საქართველოს სოფელში კაპიტალისტური ურთიერთობები ძალზე ნელი ტემპით ვითარდებოდა. საქართველოში, ისევე როგორც რუსეთის სხვა განაპირა მხარეებში, არ ვრცელდებოდა მრავალი კანონი და დებულება, რომლებიც რეფორმების შედეგად მოქმედებდნენ რუსეთის შიდა გუბერნიებში. მაგალითად, საქართველოში არ შემოიღეს ერობა (თვითმმართველობა), არ იყო ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო, იდეენებოდა ქართული ენა როგორც სახელმწიფო დაწესებულებებში, ასევე სკოლებში და ა. შ. რუსეთის მთავრობა საქართველოს მართავდა მოძველებული კანონებით და საგანგებო დებულებებით.

რეფორმის შემდეგ ფეოდალურ-ბატონყმური ჩაგვრა კიდევ უფრო გაძლიერდა. დროებით გადებული საბატონყმო ვალდებულებათა გასტუმრებას გულისხმობდა, ამას ემატებოდა მიწის გამოსყიდვის გადასახადები. ახალი კაპიტალისტური ურთიერთობები ნელი ტემპით იკავადნენ გზას. საქართველოს გლეხობა, ისე როგორც მთელი რუსეთის გლეხობა, მტკიცედ იბრძოდა ფეოდალიზმის გადმონაშთების წინააღმდეგ.

ქართველი გლეხობა რეფორმის შემდგომ პერიოდში სოციალური დიფერენციაციის პროცესს განიცდიდა. საშუალო გლეხობა იშლებოდა სოფლის ბურჟუაზიად და სოფლის პროლეტარებად. ეს გახდა იმის საფუძველი, რომ საქართველოში, ისევე როგორც რუსეთში, გლეხთა საკითხის გადაწყვეტის მრავალგვარი თვალსაზრისი და პროგრამა იქნა შემუშავებული.

გლეხთა ინტერესების დაცვას ცდილობდნენ რევოლუციური დემოკრატები, ხალხოსნები (ნაროდნიკები). ესერები, სოციალისტ-ფედერალისტები და სხვ. მაგრამ, მათი კონცეფციები და იდეები უტოპიური და მცდარი იყო, გლეხთა ინტერესების დაკმაყოფილების რეალურ გზას ისინი ვერ ხედავდნენ და საკითხის მეცნიერულ გადაწყვეტას ვერ იძლეოდნენ.

ერთადერთი თეორია, ერთადერთი რეალური პროგრამა გლეხთა საკითხის გადაწყვეტისა ეს იყო მარქსისტული, სოციალ-დემოკრატიული პროგრამა, შემუშავებული ვ. ი. ლენინის მიერ. ვ. ი. ლენინმა აგრარულ-გლეხური საკითხის გადაწყვეტა დაუკავშირა პროლეტარიატის რევოლუციურ ბრძოლას, პროლეტარული რევოლუციის გამარჯვების ამოცანებს და ამით პერსპექტიულ, რეალურ საფუძველზე დააყენა იგი.

ქართველ სოციალისტ-ფედერალისტთა მემარცხენე მიმდინარეობის იდეები აგრარულ საკითხში მკაფიოდაა ასახული გაზეთების „გლეხისა“ (1906) და „მიწის“ (1906—1907) ფურცლებზე. იმისათვის, რომ მკითხველმა ნათლად წარმოიდგინოს საქართველოს გლეხური დემოკრატიის იდეები აგრარულ საკითხში, ფართოდ განვიხილავთ აღნიშნულ გაზეთებში მოტანილ მასალას.

საგლეხო რეფორმა ანუ ბატონყმობის გაუქმება რუსეთში მეტად თავისებურ პირობებში მოხდა. არსებითად ეს იყო ბურჟუაზიული ხასიათის რეფორმა, მაგრამ იგი მეფემ და მემამულეებმა გაატარეს. აქედან ცხადია, ამ რეფორმას არ შეიძლებოდა ჰქონოდა (და არც ჰქონდა) ბოლომდე ბურჟუაზიული ხასიათი. იგი გატარდა არა „ამერიკული გზით“, რომელიც ერთბაშად და საფუძვლიანად ანგრევს ფეოდალურ-ბატონყმურ წყობილებას, ფართო გზას უხსნის ფერმერულ, კაპიტალისტურ მეურნეობათა განვითარებას, არამედ „პრუსიული გზით“, რაც გულისხმობს რეფორმის ნახევრულობას, ფეოდა-

ლიზმის გადმონაშთების შენარჩუნებას და კაპიტალიზმის შემაფერხებელი ფაქტორების დატოვებას.

საგლეხო რეფორმა წინააღმდეგობრივი და რთული მოვლენა იყო. მისი ისტორიული შეფასება გულისხმობს დადებითი და უარყოფითი მხარეების წარმოჩენას, მისი რეალური ხასიათის განსაზღვრას.

გაზეთები „გლეხი“ და „მიწა“ არა ერთხელ ახსენებენ მკითხველს ამ მოვლენას. კიდევ მეტი, მათ ფურცლებზე გამოქვეყნებულია სპეციალურად ამ მოვლენისადმი მიძღვნილი სტატიები: „გლეხების განთავისუფლება (ცხრამეტი თებერვალი)“, „როგორ მოატყუეს ხალხი ცხრამეტ თებერვალს“. „ბატონყმობის გადავარდნა“. „ჩვენი დედინაცვალი“ და სხვ.

გაზეთები კარგად ხედავენ საგლეხო რეფორმის დადებით მხარეს. ისინი თვლიან, რომ „ამ დღეს მოისპო რუსეთში ბატონყმობა და განთავისუფლდნენ გლეხები მონობისაგან. დაიმსხავრა ბორკილები, გლეხმა მოიხსნა მძიმე უღელი და თავისუფლათ მოითქვა სული“³.

სტატიაში „გლეხების განთავისუფლება“ ავტორი რეფორმის მნიშვნელობას ხედავს გლეხის პიროვნული მდგომარეობის გაუმჯობესებაში. გლეხი ადამიანად იქცა, გამოფხიზლდა, ამოძრავდა. „მართალია, დღეს გლეხს არა აქვს სრული თავისუფლება, მაგრამ ცხრამეტს თებერვალს იმის თავისუფლება მაინც მოიპოვა, რომ აღარ არის სხვისი მონა და ყმა“⁴.

ავტორი გატაცებულია 19 თებერვლის ქება-დიდებათ: „მაშინ გაგვიტენდა თავისუფლების პირველი დღე!“ აცხადებს იგი, მაშინ „დაედვა საძირკველი ჩვენს თავისუფალ ცხოვრებას“.

ავტორი თვლის, რომ მისი დროის გლეხთა მძლავრი მოძრაობა, ბრძოლა მიწისა და თავისუფლებისათვის არ იქნებოდა, „რომ ცხრამეტ თებერვალს არ დამსხვრეულიყო ბატონყმობის ბორკილი და გლეხებს არ გადაეგდოთ კისრიდან ბატონების უღელი“. ახლა, მისი აზრით, საჭიროა ბრძოლა სრული თავისუფლებისათვის, მთელი მიწისათვის.

საგულისხმოა, რომ სტატიის ავტორი რეფორმის მიზეზად გლეხთა მღელვარებას, მათ ანტიბატონყმურ ბრძოლას თვლის და ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ მთავრობა სწორედ გლეხთა კლასობრივი ბრძოლის გაძლიერებამ გახადა იძულებული გაეუქმებინა ბატონყმობა.

„გლეხების უკმაყოფილებამ რომ უფრო და უფრო იმატა და გამწარებულს გლეხებს დიდი არეულობა რომ უნდა მოეხთინათ, მთავრობა შეშინდა და გამოაცხადა ბატონყმობის მოსპობა“⁵.

რა შეიძლება ითქვას აქ მოტანილი შეხედულების შესახებ?

ბატონყმობის გაუქმებას რომ დადებითი მნიშვნელობა ჰქონდა ამის უარყოფა არ შეიძლება. ამ აქტმა ხელი წეუწყო ახალი წყობილების. კაპიტალისტურ ურთიერთობათა განვითარების გარკვეულ დაჩქარებას, მოხსნა ამ პროცესის წინაშე აღმართული არაერთი დაბრკოლება.

ის რაც აღნიშნულია გაზეთში არსებითად სწორია, მაგრამ, რა თქმა უნდა, არასაკმარისია. გაზეთის კორესპონდენტებს არა აქვთ ღრმად და საფუძვლიანად შეფასებული საგლეხო რეფორმის სოციალურ-ეკონომიკური მნიშვნელო-

3 გაზ. „მიწა“, 1907 წ., № 8.

4 იქვე.

5 იქვე.

ბა. ისინი კმაყოფილებიან გლეხთა პიროვნული თავისუფლების აღნიშვნით, იმ დროს, როცა გარდა ამ ჰუმანური შედეგისა, რეფორმამ დიდი როლი შეასრულა ქვეყნის სოციალური და ეკონომიკური განვითარების დაჩქარებაში (ხელი შეუწყო დაქირავებული შრომის ბაზრის შექმნას, ფერმერულ მეურნეობათა განვითარებას და ა. შ.). ყუთადღებას იქცევს ისიც, რომ სტატიის ავტორი გადაჭარბებით აფასებს მეფის მანიფესტის „განმათავისუფლებელ“ მისიას. თვლის მას თავისუფლების პირველ დღედ. გლეხთა თანამედროვე ბრძოლის დასაწყისად და ა. შ. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ეს არც ისე არსებითი ხასიათის „განთავისუფლება“ იყო, რომ მას ასეთი დიდი მნიშვნელობა მიენიჭოს, როგორც სტატიის ავტორი მიიჩნევს.

კახეთ „მიწის“ იმავე ნომერში, სადაც გამოქვეყნებულია ზემოხსენებული წერილი — „გლეხების განთავისუფლება (ცხრაშეტი თებერვალი)“, მოთავსებულია მეორე წერილი საგულისხმო სათაურით: „როგორ მოატყუეს ხალხი ცხრაშეტი თებერვალს“. ეს სტატია ეძღვნება საგლეხო რეფორმის უარყოფით შედეგებს, მის მანკიერ მხარეებს.

რაში ხედავს ავტორი (დ. ნახუცრიშვილი — ა. ნ.) რეფორმის უარყოფით შედეგებს? უპირველეს ყოვლისა იმაში, რომ რეფორმის დროს გლეხს „...არ მისცეს მიწა, მისივე საკუთარი მიწა: გაისტუმრეს უმიწოთ თითქმის; ვისაც მისცეს, ისე ცოტა მისცეს, რომ სათქმელად არა ღირდა... განთავისუფლების შემდეგ კი ისე მოხდა, რომ მიწა ბატონებს დარჩათ და გლეხები კი ცარიელ-ტარიელები დარჩნენ“⁶.

აქ მართებულადაა მითითებული საგლეხო რეფორმის ყველაზე მძიმე, უარყოფითი შედეგი — მიწის დატოვება მემამულეთა საკუთრებაში, მემამულური მიწათმფლობელობის, როგორც ფეოდალურ-ბატონყმური ეპოქის ერთ-ერთი გადმონაშთის დატოვება.

ავტორი ამის მიზეზსაც ასახელებს. მიზეზი ის არის, რომ ბატონყმობის გაუქმება მოხდა ზემოდან, მთავრობისა და მემამულეების მიერ. ამასთანავე ეს ავტორიც მიუთითებს, რომ მთავრობა და თავადაზნაურობა გლეხთა მედგარმა ბრძოლამ აიძულა გადაედგა ეს ნაბიჯი, მაგრამ ამას გლეხებისათვის სასურველი შედეგი არ მოჰყოლია.

ავტორი ეხება იმ შიდაწოდებრივ ბრძოლას, რომელიც გაიმართა რუსეთის თავადაზნაურობაში რეფორმის განხორციელების ფორმისა და შინაარსის საკითხზე. იგი მიუთითებს, რომ თავადაზნაურობის ერთი ნაწილი გლეხთა სრულიად უმიწოდ განთავისუფლებას ითხოვდა, ამასთან გარკვეული ფულადი კომპენსაციით. მეორენი კი, „უფრო გონიერები“ შენიშნავს ავტორი, თვლიდნენ, რომ გლეხებს ცოტაოდენი მიწა უნდა მიეცესო. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ თავიდან აეცილებინათ გლეხების საყოველთაო აჯანყება „ხალხი ხომ ყველას ამოგვეკლეთავს, აღარც მიწას დაგვანებებს და საქმეც უფრო აიწეწება“ და მეორე იმიტომ, რომ გლეხს შეძლებოდა გადასახადის გადახდა ხაზინისათვის — „ხალხს თუ მიწა არ ექნება, გადასახადი როგორღა გადაიხადოს ხაზინის სასარგებლოდ“⁷.

გლეხს მიწა მისცეს („ნადელი“), მაგრამ არა საკუთრებაში, არამედ სარგებლობაში და დაავალეს გამოეყიდა იგი, ფასიც მებატონეებმა და მთავრო-

6 გაზ. „მიწა“, 1907 წ., № 8.

7 იქვე.

ბამ განსაზღვრეს. ამ გზით გლეხის განთავისუფლება თანდათანობით მოხდებოდა. „მანამდის კი მოვალენი იყვენენ, ჩვენი ბრძანებაც აღასრულონ ხოლმე — ვუწოდოთ — დროებით ვალდებულნი“. ამასთან, მიწა ისე ცოტა უნდა მიეცეთ, რომ „გლეხს მუდამ აკლდებოდეს დასამუშავებლად მიწა და ჩვენგან მოუხდეს ღალით აღებაო“⁸.

ამრიგად, ასკენის ავტორი, „თუმცა გლეხი ბატონს მოაშორა ამ მანიფესტმა, მაგრამ სამაგიეროდ გლეხს მიწა ჩამოაშორა. ასე რომ თუმცა ბატონი უგლებით დარჩა, გლეხი კიდევ უმეწოთ დასტოვეს“⁹.

აქედან გამომდინარე, რეფორმამ ვერ უზრუნველყო აგრარული საკითხის გადაჭრა, ვერ მოხსნა ის წინააღმდეგობა. რომელიც წარმოიშვა რუსეთში საწარმოო ძალებსა და წარმოებით ურთიერთობებს შორის.

„ბატონყმობა მოისპო ქალაღზე, — წერდა ამავე საკითხთან დაკავშირებით გაზეთ „გლეხში“ ს. ფირცხალავა; — ნამდვილათ კი არსებობდა და გლეხი ისევ ყმა იყო მემამულისა...“¹⁰.

რატომ ვერ გადაჭრა რეფორმამ აგრარული საკითხი? დ. ნახუცრიშვილის აზრით, ამის მიზეზი გლეხების შეუგნებლობა იყო. გაუნათლებელი. შეუგნებელი გლეხი ენდობოდა მთავრობას (მეფეს) და მოტყუებული დარჩა. რეფორმის წინადროის ხალხის უკმაყოფილება არ გადაიზარდა აჯანყებაში. ხალხმა არ დაამხო მეფის ხელისუფლება და არ დაამყარა დემოკრატიული თავისუფლება ისევე, როგორც ეს. მაგალითად, საფრანგეთში მოხდა.

„განთავისუფლების წინა წლებში გლეხკაცობაში მოძრაობა დაიწყო ბატონების წინააღმდეგ.... ამ მოძრაობამ ბატონებიც და მთავრობაც ისე შეაშინა, რომ იფიქრეს: მოდი ჩვენვე მივცეთ თავისუფლება, რასაც თხოულობდნ. თორემ თუ მოთმინების ძაფი გაუწყდათ და აგვიჯანყდნენ ყმები... მეტსაც წავუგვლეჩავენო...“ და მართლაც ასე მოხდა. ხაფანგი იყო დაგებული 19 თებერვლის მანიფესტში“ და გლეხი გაება მასში. „ვინ იცის ჯერ კიდევ სანამდის დასტანჯავს და დაბეჩავენულად ატარებს რუსეთის და მასთან ჩვენს გლეხკაცობას ის მანიფესტი, თუ ხალხი ფხიზლად არ იქნება მუდამ და არ განავრძობს ბრძოლას“¹¹.

ამრიგად, გაზეთის მასალებში სწორადაა მითვითებული გლეხების უმიწოდ განთავისუფლების მთელი უსამართლობა და მძიმე შედეგები. საკითხის ეს მხარე, უნდა ითქვას, სწორადაა დაზუსტებული და შეფასებული. სწორადაა შენიშნული აგრეთვე დროებითვალდებულების დაწესების ანტიგლეხური სასიათი და მნიშვნელობა. გლეხი არსებითად ძველებურად, ყმურად ემსახურებოდა ბატონს და უხდიდა მას გადასახადებს, სანამ ნადელის გამოსყიდვას არ მოახერხებდა.

საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ 1861 წლის საგლეხო რეფორმაზე მასალების ავტორები ამასთანავე გლეხობის მოსარჩლე მოღვაწეთა საქმიანობას გამოგვეცემენ რეფორმის მომზადებისა და გატარების პერიოდში. აი, რას წერს დ. ნახუცრიშვილი: „თუმცა მაშინდელმა განათლებულმა კაცებმა, სოციალისტებმა ბევრი სწერეს, ბევრი აურზაური ასტეხეს, ხალხს ატყუილებდნო. გლეხს

⁸ გაზ. „მიწა“ 1907 წ., № 8.

⁹ იქვე.

¹⁰ გაზ. „გლეხი“, 1906 წ., № 3.

¹¹ გაზ. „მიწა“, 1907 წ., № 8.

მიწას არ აძლევენ. თუმცა მიწა სულ გლეხისა არისო, მაგრამ გამგონი არავენ იყო, ხალხი შეუგნებელი იყო, მეფე ისე სწამდა როგორც ღმერთი. ენდობოდა კიდევ მას და ამიტომ საბრალო თავგამოდებული მაშინდელი სოციალისტების წერა და სიტყვა ტყუილად დაიკარგა, თვითონაც თან გადაჰყენენ თავიანთ აზრებს, თავი შესწირეს გმირულად ხალხისათვის კეთილის სურვილს¹². ამ სიტყვებში ჩვენ ვხედავთ დიდი რევოლუციური-დემოკრატიების. სოციალისტ-უტოპისტების ღვაწლის შეფასებას, მათი ბრძოლის დიდი მნიშვნელობის აღნიშვნას. მათი მარცხის მიზეზების სწორ მითითებას. გლეხებმა, მართლაც, ვერ გაუგეს რევოლუციონერ-დემოკრატებს. არ გაჰყენენ მათ, სწამდათ მეფის და მოტყუებულნი დარჩნენ.

ამრიგად, გაზეთები ნათელ წარმოდგენას გვიქმნიან რეფორმის დადებით და უარყოფით მხარეებზე. აგრარულ საკითხში ძირითადად სწორ აზრებს გვაწვდიან რეფორმის შესახებ. საგლეხო რეფორმა მათ მიაჩნიათ 60-იანი წლების წინა ხანების რევოლუციური სიტუაციით გამოწვეულ მნიშვნელოვან პოლიტიკურ მოვლენად. ამასთან, რეფორმა შეფასებულია როგორც ხალხის მოტყუების ფაქტი. რეფორმამ ვერ გაამართლა გლეხობის იმედები, რადგან იგი გატარდა ზემოდან, მეფის ხელისუფლებისა და მემამულეთა მიერ, იგი ბატონყმურ ხასიათს ატარებდა. გაზეთების აზრით, მართალია, ყმა-გლეხი პირადად განთავისუფლდა ბატონყმური უფლისაგან. მაგრამ ის თითქმის ყველგან უმიწოდ დარჩა, რის გამოც კიდევ უფრო მძიმე ეკონომიკურ მდგომარეობაში ჩავარდა, ვიდრე მანამდე იყო. რეფორმამ არსებითად ხელუხლებელი დატოვა მემამულეთა მიწათმფლობელობა და სწორედ ამან განაპირობა 1905--1907 წლების რევოლუციაში გლეხობის მისწრაფება — რევოლუციურად გადაეწყვიტა რეფორმის მიერ გადაუჭრელი აგრარული საკითხი. გაზეთები მახედნენ იმ დიდ აზრს, რომ 1861 წლის შედეგად წარმოიშვა 1905 წელი.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ გაზეთები უყურადღებოდ არ ტოვებენ სხვა ბურჟუაზიულ რეფორმებსაც, რომლებიც გატარდა 60-იანი წლებში, და, რაც განსაკუთრებით საყურადღებოა. განიხილავენ მათ საქართველოს მიმართ, კერძოდ, მათ გაუტარებლობას საქართველოში.

წერილში „ჩვენი დედინაცვალი“ ამ საკითხზე საგანგებო მსჯელობას ვხვდებით და მიზანშეწონილია ეს ადგილი მოვიტანოთ მთლიანად.

„ამ ორმოციოდე წლის წინათ რუსეთში ბატონყმობა გადავარდა და რუსის გლეხი ბატონისაგან თითქმის სრულიად განთავისუფლდა. ამ წყალობამ საქართველომდისაც ჩამოახწია. მაგრამ იმას წყალობისა აღარა ეცხორა: რუსეთის მთავრობამ ჩვენი გლეხისთვის სრული თავისუფლება არ გაიმეტა, ერთი ხელი გაუხსნა, მეორე კი ისევ ბატონს შერჩა. მას აქეთ გლეხი ნახევრად ისევ ყმა არის და ძველებურად — ჩვენებურად ისევ ათასნაირ ბეგარას აძლევს თავის „ბატონს“. ბევრჯელ სთხოვა ქართველმა ხალხმა სრული თავისუფლება, ბატონ-ყმობის კვალის აღმოფხვრა. მაგრამ ჩვენმა დედინაცვალმა ჩვენთვის არ მოიცალა და ისევ ჩვენ კისრიდან ამოდებული ორიოდ გროში არ გაიმეტა სანადელო მიწების გამოსასყიდათ.

იმავე ხანებში მთავრობამ რუსეთისთვის შემოიღო ერობა და ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო, ჩვენ კი ისევ ხახა მშრალები დაგვტოვა... მართალია, არც ერობა და არც ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო ქვეყანას არ იხსნის, მაგრამ

სულ არარაობას... ჩვენ გაოხრებულ და აკლებულ ქვეყნისთვის ამასაც არა უშავდარა...“¹³.

„რუსეთში შემოდებულია ერობა. ესე იგი, ხალხს ნება აქვს თვითონვე განავოს თავისი შინაური საქმეები. მართალია, მთავრობა ამ ერობას ძალიან აჭერს ხელს და თავისუფლად განძრევის ნებას არ აძლევს. მაგრამ ხალხის არჩეული კაცები მაინც მუშაობენ და სოფელს ეხმარებიან. ერობას სოფელში გზები ვაჰყავს. ხალხს წამლობაში და ექიმობაში ეხმარება. სკოლებსა ხსნიან, გლეხებს კარგ ვუთნებსა და იარაღს ურიგებს და მიწის შეგუშავენას ასწავლის... ერობამ ბევრი სარგებლობა მოუტანა რუსის გლეხეცაცობას“...¹⁴.

„ჯერჯერობით კი სხვათა შორის მთავრობას პირში ჩაუვდგეთ და ვკითხოთ: სად არის მისი დაპირება? სად არის მისი სიტყვა? სად არის ერობა და ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო? სად არის ეროვნებათა თავისუფლება და აპრობს თუ არა მთავრობა დედინაცვლობაზე ხელის აღებას და ჩვენი უფლებების დამოშლას?“

წინააწინვე ვიცით მისი პასუხი: დაიცადეთ და ყველაფერი იქნებაო, მაგრამ ას წელიწადში ჩვენ კარგად დავაფასეთ მისი სიტყვა — პირობა და ვიცით, რომ ცარიელა დაპირებიდან არაფერი გამოვა. გვეყო სხვის ხელებში ცქერა და სხვის იმედით ყოფნა. სხვა ჩვენ არაფერს მოგვცემს და მოლოდინი და იმედო სულ ტყუილია...

...ჩვენივე ხელით უნდა მოვიპოვოთ ყველაფერი, რაც გვინდა. რაც ჩვენს უფლებას შეადგენს და ურომლისოდაც გაძლება არ შეგვიძლიან“¹⁵.

ამ მასალებში აღნიშნულია და განხილულია ის განსხვავება, რომელიც არსებობდა რუსეთისა და საქართველოს საგლეხო და სხვა ბურჟუაზიულ რეფორმებს შორის, მოცემულია საქართველოში მეფის რუსეთის პოლიტიკის დახასიათება. სტატიის „ჩვენი დედინაცვალი“ ავტორი მოითხოვს ეროვნულ თავისუფლებას და თვითმმართველობას (ერობას) საქართველოში. დაპირებებისა მას აღარ სჯერა და ფიქრობს, რომ ბრძოლით უნდა იქნეს ეს ყველაფერი მოპოვებული. აქ ავტორი გამოხატავს არა მარტო ქართველი გლეხების, არამედ მთელი ქართველი ხალხის მისწრაფებას — ბოლო მოუღოს მეფის მთავრობის რუსიფიკატორულ რეჟიმს საქართველოში.

ამრიგად, 1861 წლის საგლეხო რეფორმის ისტორიული მნიშვნელობის შეფასებაში გაზეთების „გლეხისა“ და „მიწის“ მესვეურები არსებითად სწორ პოზიციებზე იდგნენ და მიუხედავად იმისა, რომ მათი მსჯელობა ზოგჯერ ზედაპირულია. ზოგჯერ მცდარიც, მთლიანობაში მათი თვალსაზრისი მართებულია და ანგარიშგასაწევი.

სავსებით დაბეჭდებით შეიძლება ითქვას, რომ ქართული დემოკრატიული აზრი 900-იანი წლებში სწორად აფასებდა საგლეხო რეფორმის ისტორიულ მნიშვნელობას, ცხადად ხედავდა მასში იმ უსამართლობათა სათავეს, რომელთა გამო რუსეთის დიდ იმპერიაში. განსაკუთრებით, მის სოფელში, გამართული იყო მძაფრი აგრარული ბრძოლა.

აგრარულ პრობლემად იგულისხმება ის სახელმძღვანელო პრინციპები და დებულებები, რომლებსაც მისდევს და ახორციელებს ესა თუ ის საზოგადო-

¹³ გაზ. „მიწა“, 1907 წ., № 13.

¹⁴ გაზ. „გლეხი“, 1906 წ., № 2.

¹⁵ გაზ. „მიწა“, 1907 წ., № 13.

ებრივ-პოლიტიკური მიმდინარეობა სოფლის მეურნეობის, სოფლის მოსახლეობის სხვადასხვა კლასის, ფენისა და ჯგუფის მიმართ.

აგრარული თეორიები (და პროგრამები) გასული საუკუნის 60-იანი წლებიდან ჩნდება რუსეთში. ისინი რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეების ბაზაზე აღმოცენდნენ და ლიბერალურ-ბურჟუაზიული და წვრილბურჟუაზიული გზით განვითარდნენ. ამასთან დაკავშირებით ს. ტრაპეზნიკოვი წერს, რომ „წარმოიშვნენ რა რევოლუციურ-დემოკრატიული იდეების საფუძველზე, აგრარულმა თეორიებმა, ისტორიული განვითარების პროცესში დიდი ცვლილებები განიცადეს და გარკვეულ ეტაპზე საკმაოდ ძლიერი ლიბერალური --- ბურჟუაზიული და წვრილბურჟუაზიული გავლენის ქვეშ იყვნენ“¹⁶.

რუსეთის განვითარების ისტორიული თავისებურებების გამო აგრარულ-გლეხურმა საკითხმა ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში განსაკუთრებით დიდი ადგილი დაიკავა. რუსმა ხალხოსნებმა ამ საკითხზე უზარმაზარი ლიტერატურა შექმნეს და მრავალი თვალსაზრისი წამოაყენეს. თვალსაზრისების ეს მრავალფეროვნება ძირითადად ორ კონცეფციაზე დაიყვანება: ლიბერალურ-დემოკრატიულზე და რევოლუციურ-დემოკრატიულზე. ამ კონცეფციებს ბევრი რამ ჰქონდათ საერთო და ჰქონდათ განსხვავებული დებულებებიც. საერთო იყო მიწის კერძო საკუთრების მოსპობის მოთხოვნა. მიწა არავისი არ უნდა იყოს. იგი უნდა ეკუთვნოდეს ხალხს, საზოგადოებას.

ასევე საერთო იყო მიწათმფლობელობის თემური ფორმის შენარჩუნებას მოთხოვნა. კიდევ მეტი. თემური მიწის მფლობელობის განმტკიცებისა და ფართოების მოთხოვნა.

საკითხის ლიბერალური და რევოლუციურ-დემოკრატიული გადაწყვეტა ერთმანეთისაგან კარდინალურად განსხვავდებოდა ამ მიზნების მიღწევის გზებისა და მეთოდების საკითხში. ლიბერალები ფიქრობდნენ, რომ ეს ამოცანები შეიძლება განხორციელდეს რეფორმების გზით, მეფისა და მემამულეების მხრივ დათმობების გზით. მემამულეებისათვის სათანადო ანაზღაურების პირობით. რევოლუციურ-დემოკრატები კი ამ ამოცანების შესრულებას უკავშირებდნენ მონარქიული წყობილების დამხობას მშრომელი მასების აჯანყების შედეგად. კონსტიტუციურ-დემოკრატიული წყობილების დამყარებას. ძალაუფლების გადასვლას მშრომელი მასების ხელში.

ცხადია, არც ერთი და არც მეორე გზა რეალური არ იყო. მაგრამ თუ რუსეთის ბურჟუაზიული განვითარების ინტერესებს გავითვალისწინებთ რევოლუციურ-დემოკრატთა მოთხოვნები უფრო შეესაბამებოდა ამ ინტერესებს.

აგრარული საკითხის ნამდვილი მეცნიერული გადაწყვეტა შესაძლებელი იყო მხოლოდ მარქსისტული თეორიის საფუძველზე. ვ. ი. ლენინმა რუსეთში კაპიტალიზმის განვითარების ღრმა და მეცნიერული ანალიზის საფუძველზე გლეხთა კლასობრივი დიფერენციაციის გათვალისწინებით და მეცნიერული სოციალიზმის პრინციპების მომარჯვებით მოგვცა რუსეთის პირობებში აგრარულ-გლეხური საკითხის გადაწყვეტის ერთადერთი სწორი პროგრამა. „დაუკავშირა რა აგრარული პროგრამა პროლეტარიატის კლასობრივ და პოლიტიკურ ბრძოლას ვ. ი. ლენინმა გვიჩვენა გლეხობის რევოლუციურ-დემოკრატიული მოძრაობის მუშათა კლასის სოციალისტურ მოძრაობასთან შეერთების გზები“¹⁷ — წერს ს. ტრაპეზნიკოვი.

¹⁶ Трапезников С. П., დასახ. ნაშრომი, გვ. 9.

¹⁷ იქვე, გვ. 12.

მაგრამ წვრილბურჟუაზიული (ლიბერალურ-ხალხოსნური) იდეები, ისეთ აგრარულ ქვეყანაში, როგორც რუსეთი იყო, მეტად სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდნენ. რუსეთში სოციალ-დემოკრატიული, პროლეტარული განმათავისუფლებელი მოძრაობის დაწყების შემდეგაც, ისინი საკმაოდ დიდი პოპულარობით სარგებლობდნენ გლეხობაში. ამ პოპულარობის საფუძველი იყო მიწის სოციალიზაციის მოთხოვნა, რომელიც წვრილბურჟუაზიულ-დემოკრატიული მიმართულების აგრარული პროგრამის ქვაკუთხედს წარმოადგენდა.

როგორც ცნობილია, მიწის სოციალიზაციის მოთხოვნა 1906 წელს თავიანთ პროგრამაში შეიტანეს ესერებმა, სწორედ იმის გამო, რომ ეს მოთხოვნა გლეხობის მხარდაჭერით სარგებლობდა. მიწის სოციალიზაციის იდეა შეტანილი იქნა აგრეთვე ქართველ სოციალისტ-ფედერალისტების პარტიის პროგრამაშიც. საქარველოში ამ საკითხის უფრო რევოლუციურად გადაწყვეტას მოითხოვდა სოციალისტ-ფედერალისტთა მემარცხენე ფრთა ს. ფირცხალავას მეთაურობით.

გაზეთები „გლეხი“ და „მიწა“ თავიანთ ფურცლებზე მიწის სოციალიზაციის იდეას უჭერდნენ მხარს. ეს ლოზუნგი ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის ეტაპისათვის რევოლუციური იყო, რამდენადაც იგი ხელს უწყობდა გლეხთა ფართო მასების ჩაბმას რევოლუციურ მოძრაობაში.

გაზეთების „გლეხისა“ და „მიწის“ ფურცლებზე გამოქვეყნებულ მასალათა ავტორების აზრით. აუცილებელია მოისპოს მემამულური მიწის საკუთრება, მოისპოს, საერთოდ, მიწის კერძო საკუთრება. მიწა უნდა გადაეცეს გლეხებს, მიწის მუშებს.

„...პირველი საქმე გლეხისათვის მიწაა. როგორც თევზს არ შეუძლია უწყლოთ ყოფნა და ადამიანს უჭაფროთ, ისე არ შეუძლია გლეხს ცხოვრება უმიწოთ“¹⁸.

მიწაზე კერძო საკუთრება ს. ფირცხალავას ბუნებრივ უკანონობად მიაჩნია. „მიწა ქვეყნის გაჩენიდან არსებობს. მიწა არავის არ გაუყეუებია. მიწა გაჩენილია ისე, როგორც მზე, მთვარე, ჰაერი. მთელი ქვეყანა. ქვეყანა არავისი საკუთრება არაა: ჩვენ მოვსულვართ, ვცხოვრობთ, ვსარგებლობთ; მოვკვდებით, წავალთ, ქვეყანა — მიწა, მზე, ჰაერი, ისევ აქ რჩება. არავის შეუძლია სთქვას: ჩემია მზე, ჩემია ჰაერიო. ასე არავის არ შეუძლია სთქვას: მიწა ჩემი საკუთრებააო. როგორც ყველას შეუძლია გათბეს მზის სხივებით, იცხოვროს ჰაერში. ისარგებლოს ჰაერით, ისე ყველას შეუძლია ისარგებლოს მიწით, სახლი დაიდგას მიწაზე. მოჰრას ტყე, დაამუშაოს მიწა, მოხნას და დასთესოს“¹⁹.

პუბლიცისტის ამ სიტყვებში გამოსჭვივის „ბუნებითი სამართლის“ მოძღვრების გავლენა. რომლის მიხედვით, ადამიანებს ბუნებით მინიჭებული აქვთ უფლება მიწაზე, ისევე, როგორც ჰაერზე, მზეზე და ა. შ.

„ბუნებითი სამართლის მოძღვრება“ მიმართული იყო ხელისუფლებათა თვითნებობის, ძალადობისა და საერთოდ რეაქციული რეჟიმის წინააღმდეგ. ამ თეორიის მიხედვით, ადამიანებს აქვთ ბუნებისაგან მინიჭებული მთელი რიგი თანდაყოლილი უფლებები და მათი ხელყოფის უფლება არა აქვს სახელმწიფო ხელისუფლებას.

¹⁸ გაზ. „გლეხი“, 1906 წ., № 2.

¹⁹ იქვე.

ს. ფირცხალავა კონკრეტულად ასახელებს მიწის მესაკუთრეებს — მეფეს, მეფის ოჯახს, ხაზინას, ეკლესია-მონასტრებს, მემამულეებს და მოითხოვს, რომ მათ მიწა ჩამოერთვათ.

„მიწა უნდა ჩამოერთვას მეფეს და მის ნათესავენს და მემამულეებს. იმათ, რომელნიც თვითონ არ მუშაობენ მიწაზე, არ ხნავენ და არ სთესავენ. მიწა იმას უნდა ჰქონდეს, ვინც თვითონ საკუთარის მარჯვენით მუშაობს მიწაზე... სამართალი მოითხოვს, რომ მიწით უნდა სარგებლობდეს ის, ვინც მიწას დაამუშავებს, ვინც მიწაზე მუშაობს. მიწის მთელი შემოსავალიც მისი უნდა იყოს“²⁰.

მაგრამ როგორი სტატუსით უნდა გადავიდეს მიწა მიწის მუშის ხელში? აქ სტატიის ავტორი (ს. ფირცხალავა) ასე მსჯელობს: „მაგრამ მიწები საკუთრებად კი არ გადაეცემა, კი არ დაურიგდება მიწის მუშა გლეხებს. დღეს რომ გლეხებს მიწები გადავსცეთ და უთხრათ: ეს სრული თქვენი საკუთრებაა, გინდათ გაყიდეთ, გინდათ დააგირავეთ, გინდათ დაამუშავეთ, — მაშინ მალე ისეთივე უსამართლობა გაჩნდება, როგორიც დღეს არის“²¹.

ამრიგად, ყოველგვარი საკუთრება მიწაზე, არა მარტო მემამულური არამედ გლეხურიც (სანადელო) უსამართლობის წყაროდ შეიძლება იქცეს. „სოფელში ყოველთვის ერთი უფრო ღონიერია, მეორე უფრო სუსტი; ერთი უფრო მოხერხებულია, მეორე — არა. ერთს ბევრი ყავს შვილი. მეორეს — ცოტა. ხშირად რამე უბედურება შეემთხვევა გლეხს — სეტყვა მოვა, ან ჭირი გაუჩნდება საქონელს, ან ვინმე მოუკვდება, — გაჭირვებული გლეხი მაშინვე მირბის მდიდართან, თხოვს დახმარებას და უგირავენს, ან მთლად ყიდის თავის მიწას. ამას მალე ის მოყვება, რომ ზოგს სრულიად დეკარგება მიწა და ზოგი კი ბევრს შეიძენს და ვისაც მიწა ექნება, ის აუცილებლივ დაჩაგრავს უმიწო გლეხს, დაჩაგრავს ისე, როგორც მემამულეები ჩაგრავენ დღეს გლეხებს“²².

მაშასადამე, თავიდან რომ ავიცილოთ ასეთი უსამართლობა, სამუდამოდ უნდა მოისპოს მიწის საკუთრება: არ უნდა შეიძლებოდეს მისი არც გაყიდვა, არც ყიდვა. არც მემკვიდრეობით გადაცემა და არც დაგირავენა. მიწა უნდა იყოს საზოგადო კუთვნილება მთელი მუშა ხალხისა და ყველას უნდა შეეძლოს ისარგებლოს მიწით. „ამას მოითხოვს სამართალი: — ამთავრებს სტატიის ავტორი. — მიწა უნდა ჩამოერთვას ყველას, ვინც თვითონ არ მუშაობს მიწაზე, მიწა უნდა იყოს საზოგადო, მიწით უნდა სარგებლობდეს მხოლოდ ის, ვინც თვითონ საკუთარის შრომით დაამუშავებს მიწას“²³.

ამ ამონაწერში სრული სიცხადითაა გადმოცემული მიწის სოციალიზაციის მოთხოვნები, სოციალიზაციის ძირითადი დებულებები.

გაზეთები ამას მიწის გასაზოგადოებას უწოდებენ და მასზე დიდ იმედებს ამყარებენ. „...ეს დაიხსნის მხოლოდ გაჭირებულ, გაღატაკებულ მიწის მუშა გლეხობას სიღარიბისა და სიმშვილისაგან“²⁴.

²⁰ გაზ. „გლეხი“, 1906 წ., № 2.

²¹ იქვე.

²² იქვე.

²³ იქვე.

²⁴ გაზ. „მიწა“, 1906 წ., № 12.

გაზეთებში გადმოცემული ეს შეხედულებები თითქმის სიტყვასიტყვით ემთხვევა ესერთა ერთ-ერთი ლიდერის ვ. ჩერნოვის ნათქვამს მიწის სოციალისტებისა და კავშირებით²⁵.

გაზეთ „გლეხის“ № 4-ის მოწინავეში განხილულია მიწის განსაზოგადოების შედეგები.

„არავის არ შეუძლია დაესაყუთროს მიწას, ვერავინ იყიდის მიწას, ვერც გაყიდის, ვერც დააგირაუვებს, ვერც გადასცემს თავის მემკვიდრეს; ვერავინ დაეპატრონება მიწას თავის ნებით. მიწა მთელი ხალხისა იქნება. მიწა იქნება საზოგადო. საერთო საკუთრება და მხოლოდ ხალხს, საზოგადოებას, შეუძლია გადასცეს მიწა ამა თუ იმ კაცს სასარგებლოთ და დასამუშაველად...

ვის აქვს ნება ისარგებლოს მიწით? ყოველს სრულ წლოვანს ადამიანს, იქნება იგი ქალი თუ კაცი. სულ ერთია. — შეუძლია მოითხოვოს საზოგადოებისაგან მიწა დასამუშაველად იმდენი, რამდენიც საჭიროა მისი ოჯახის სარჩენად. თუ მას სხვა შემოსავალიც აქვს, მაშინ მიწა მიეცემა ნაკლები. არავის არ შეუძლია მიიღოს იმაზე მეტი მიწა, რამდენის დამუშავებას ვერ მოახერხებს თვითონ, საკუთარის ძალობით, ან თავის ოჯახის შემწეობით. მიწა შეუძლია მოითხოვოს როგორც ცალკე ადამიანს, ისე მთელს ოჯახს, ამხანაგობას, სოფელს ერთად“²⁶. შემდეგ განაგრძობს ავტორი. — მიწა შეიძლება მოითხოვონ: სახლის დასადგმელად, სხვა შენობისათვის (სახელოსნო და ა. შ.). „მიწა არავის არ გადაეცემა სამუდამოდ. მიწა მიეცემა მშრომელებს მართო დროებით. ათი თორმეტი წლის შემდეგ ყოველთვის მოხდება ხელახალი გადანაწილება. დაყოფა მიწებისა...

ვინ უნდა მოაწყოს მიწის საქმე, ვინ უნდა გაანაწილოს მიწები და ადევნოს თვალყური, რომ ყველას მიეცეს მიწა იმდენი. რამდენიც საჭიროა და რამდენის დამუშავება შეუძლია? რასაკვირველია, მიწის პატრონი და მომწესრიგებელი უნდა იყოს ის ხალხი. ვინც სარგებლობს მიწით. ვინც მუშაობს. მიწის საქმეს მოაწყობს ის, ვინც მიწაზე მუშაობს. ყოველი თემის (სოფლის) მიწას მეშები უნდა განაგებდნენ იმ მიწებს, რომლებიც მიწერილი იქნება თემზე. სოფლის ყრილობა გამოიძიებს. ვის რამდენი დასჭირდება მიწა და ისე დაურიგებს ყველას: უპატრონებს, რომ არავინ გააოხროს საზოგადო მიწა, არავინ გააფუჭოს ტყე. სოფელი შეატყობინებს სამამასახლისოს. თუ არ ეყოფა ის მიწა, რომელიც სოფელზეა მიწერილი. სამამასახლისოს მიწის მეშებმა პირადად და თავის არჩეულ რწმუნებულების შემწეობით უნდა უპატრონონ და განაგონ ის მიწები. რომლებიც მიზომილი იქნება სამამასახლისოს საჭიროებისათვის. რამდენიმე სამამასახლისო შეადგენს ერთ მაზრას და მაზრის მიწების საქმეს მოაწყობენ პირადად, ან რწმუნებულების შემწეობით მთელის მაზრის მიწის მეშები. რაც გუბერნიაში მიწებია, ამას უპატრონებენ გუბერნიის მეშები. მთელი საქართველოს მიწები უნდა განაგონ მთელი საქართველოს მეშა ხალხის არჩეულმა კაცებმა და მთელი რუსეთის მიწებს უნდა უპატრონონ მთელი რუსეთის ხალხის მიერ არჩეულმა რწმუნებულებმა.

ამგვარად, თვითონ მიწის მეშა ხალხი პირადად ან რწმუნებულების შემწეობით გაუძღვება და მოაწყობს მიწის საქმეს. აღწერს თუ სად რამდენი და როგორი მიწაა, რომელ თემს, სამამასახლისოს, მაზრას და გუბერნიას რამდენი

²⁵ იხ. Чернов В., Земля и право, 1917, вып. 1/2, გვ. 130.

²⁶ ვაზ. „გლეხი“, 1906 წ., № 4.

სკირია სახნავი მიწა, საძოვარი თუ ტყე, განაწილებს მიწებს საჭიროების დაგეგმვად, უპატრონებს საზოგადო ქონებას, ეცდება და თვალყურს ადევნებს, რომ არავინ არ დაიჩაგროს და ყოველთვის ჰქონდეს მიწა იმას, ვისაც უნდა მიწის მუშაობა“²⁷.

მოყვანილი მაგალითებიდან კარგად ჩანს, თუ როგორ წარმოედგინათ გაზეთების მესვეურებს ის აგრარული ურთიერთობები, რომლებიც უნდა წარმოქმნილიყო მესაკუთრეთაგან მიწის ჩამორთმევისა და საზოგადო. საერთო, სახალხო კუთვნილებად მისი გამოცხადების შემდეგ.

გაზეთების ფურცლებზე გამოტანილი ეს იდეები ყველაზე არსებითადაა გამოხატავენ გლეხობისა და წვრილი ბურჟუაზიის ფართო მასების ინტერესებს აგრარულ საკითხში, გადაჭრით გამოდიან მემამულური მიწათმფლობელობის წინააღმდეგ და ცდილობენ თანმიმდევრულად გაატარონ დემოკრატიზმი აღნიშნულ საკითხში.

სანამ ამ შეხედულების კრიტიკულ განხილვასა და შეფასებას შევუდგებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია, კიდევ მოვიტანოთ ერთი მასალა გაზეთიდან, რომელიც მიწის გათანაბრებითი განაწილების პრინციპს გადმოსცემს.

გაზეთ „მიწის“ № 2-ში (1906 წ.) დაიბეჭდა დ. ნახუცრიშვილის („გლეხის-შვილის“ ფსევდონიმით — ა. ნ.) წერილი, რომელშიც განიხილავს მიწათსარგებლობის რამდენიმე ფორმას — სათემოს, სანადელოს და გათანაბრებითს. ავტორი პირველი ორი ფორმის შესახებ უარყოფითი აზრისაა. ვინაიდან თვლის, რომ ერთიცა და მეორეც „...სასარგებლოა შეძლებულებისათვის და საზარალოა ღარიბი გლეხებისათვის“²⁸.

ავტორი მხარს უჭერს მიწების გათანაბრებით განაწილებას. მას მოჰყავს კახეთის რამდენიმე სოფლის მაგალითი, სადაც „ჩვიდმეტი-თვრამეტი წლის წინად დაადგინეს განაჩენები. რომლის ძალითაც სახელმწიფო მიწები სოფლის ფარგალში საერთო უნდა გამხდარიყო და ყველა კომლს თანასწორად მისცემოდა სახნავი მიწა.

ვისაც ორმოცი დღისა ჰქონდა. გინდა სულ შესყიდული ყოფილიყო, ჩამოართვეს და საერთოდ დადეს. შეძლებული გლეხები ძალიან წინააღმდეგნი იყვნენ. მაგრამ ერთობის ძალამ და მთელი სოფლის სურვილმა დასძლია, მიწები გააერთიანეს...

მიწები სასოფლოაო, გამოაცხადეს. აირჩიეს კაცები. გაზომეს. სულ რამდენი დღისა იყო. გაუნაწილეს კომლზედ და შეჰხვდა თითო კომლს ზოგს სოფელში ცხრა დღიური, მეორეში რვა დღიური და სხვა.

წინად ვისაც ოცდაათი და მეტი დღიური ჰქონდა, ახლა იმასაც ცხრა მისცეს, ვისაც ორი ჰქონდა იმასაც ცხრა. ამ მხრივ გაათანასწორეს ერთმანეთი ზემოხსენებულმა სოფლებმა.

განაწილების შემდეგ მთელი სოფელი გავიდა მინდვრად და კენჭის ყრით ღარიგდა მიწები. ვისაც რომელი მიწა ერგებოდა. იქ უნდა დამდგარიყო. კაი მიწის პატრონს რომ ხრიოკი შეხვედროდა, ხმას ვერ ამოიღებდა. ასე და ამგვარად დამყარდა ზოგიერთ გარეკახეთის სოფლებში მიწის თანასწორი სარგებლობა“²⁹.

27 გაზ. „გლეხი“, 1906 წ., № 4.

28 გაზ. „მიწა“, 1906 წ., № 2.

29 იქვე.

ყოველ ცხრა წელიწადში ხდებოდა მიწის გადანაწილება.

აი, მიწის ასეთი დანაწილება მიაჩნია პუბლიცისტის მისაღებ ფორმად მიწათსარგებლობის სფეროში. მაგრამ მიწის სოციალიზაციის მოთხოვნა არ იყო მეცნიერული, ნამდვილი სოციალისტური იდეა. ეს იყო უტოპიური, ხალხოსნური სოციალიზმის იდეა, რომელიც გამოხატავდა ქალაქისა და სოფლის წვრთი ბურჟუაზიის ფსიქოლოგიას. ამ ფსიქოლოგიის მიხედვით სოციალიზმისათვის მებრძოლი მთავარი ძალა გლეხობაა, ვინაიდან იგი ყველაზე გაჭირვებულია და ქვეყნის მოსახლეობის ყველაზე მეტ ნაწილს შეადგენს. „რას წარმოადგენს ის (გლეხი— ა. ნ.) დღეს?“ — კითხულობს გაზეთ „გლეხში“ გამოქვეყნებული ერთ-ერთი წერილის ავტორი („ბოგანო“ — ფსევდონიმი — ა. ნ.) და პასუხობს: „დღეს ის რევოლუციის დედაბოძია, დღეს მან ძირიანად უნდა შესცვალოს მთელი წესწყობილება და დაამყაროს ახალი ცხოვრება“³⁰. ეს დებულება მცდარია.

ვ. ი. ლენინი და ბოლშევიკები, როგორც ცნობილია. კრიტიკულად განიხილავდნენ მიწის სოციალიზაციის პროგრამას. ვ. ი. ლენინის აზრით, მიწის კერძო საკუთრების მოსპობა და მიწის გლეხობაში თანაბრად განაწილება ვერ შექმნის სოფლად სოციალისტურ ურთიერთობას. სასაქონლო მეურნეობის პირობებში, თუნდაც რომ გლეხები საერთო მიწაზე შრომობდნენ, კაპიტალიზმის განვითარება გარდუვალია. გლეხებისათვის წარმოების საშუალებების და იარაღების ფლობა კაპიტალიზმის ამოსავალი წერტილია. ვ. ი. ლენინი წერს: „წარმოების იარაღების ეს ფლობა გლეხობის მიერ — ისტორიულადაც და ლოგიკურადაც — სწორედ კაპიტალისტური წარმოების გამოსავალი წერტილია“³¹.

მიწის სოციალიზაციის გატარება განამტკიცებდა წვრილ გლეხურ მეურნეობას. წვრილ კაპიტალისტურ ურთიერთობებს და დაბრკოლებად იქცეოდა სოციალიზმის განხორციელების გზაზე.

ვ. ი. ლენინი სტატიაში — „სოციალიზმი და გლეხობა“ აკრიტიკებდა რა სოციალისტ-რევოლუციონერების (ესერების) და პოლონეთის სოციალისტური პარტიის (პპს) აგრარულ პროგრამებს, მიუთითებს, რომ ამ პარტიათა შეხედულებების საფუძველს წარმოადგენს რუსეთის ძველი ნაროდნიკობა, რომ ისინი ცდილობენ ნაროდნიკობის გაცვეთილი ადგილები“ მარქსიზმის მოღუტრი ოპორტუნიტული „კრიტიკის“ საკერებლებით გაამთელონ“. ვ. ი. ლენინის აზრით, ესერების აგრარული პროგრამა „შინაგანად წინააღმდეგურია, რაც რუსეთის სოციალიზმის ისტორიაში მხოლოდ ერთ-ერთ ეტაპს გამოხატავს ბატონყმური რუსეთიდან ბურჟუაზიული რუსეთისაკენ მიმავალ გზაზე „ნაროდნიკობიდან მარქსიზმზე“ გადასვლის გზაზე“³².

მაგრამ ამასთან, ეს აგრარული პროგრამა, ვ. ი. ლენინის აზრით, პროგრესული და რევოლუციურია ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის პერიოდში. „...ახლა რუსეთი ჯერ კიდევ განიცდის თავისი ბურჟუაზიული, და არა პროლეტარული გარდაქმნის ეპოქას, — წერს ვ. ი. ლენინი, — პროლეტარიატის ეკონომიური განთავისუფლების საკითხი კი არ მომწიფდა ბოლომდე,

30 გაზ. „გლეხი“, 1906 წ., № 5.

31 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 2, გვ. 250 (სქოლო).

32 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 9, გვ. 381.

არამედ პოლიტიკური თავისუფლების, ესე იგი (არსებითად) სრული ბურჟუაზიული თავისუფლების საკითხი.

ამ უკანასკნელ საკითხშიც ნაროდნიკების უტოპია თავისებურ ისტორიულ როლს ასრულებს. იგი უტოპიაა იმ საკითხში, თუ როგორი უნდა იყოს (და იქნება) მიწების ახალი განაწილების ეკონომიური შედეგები, ხოლო ამავე დროს თანამგზავრი და ა ს ი მ პ ტ ო მ ი ა გლახა მასების დიადი, მასობრივი დემოკრატიული აღმავლობისა, ე. ი. იმ მასებისა, რომლებიც მოსახლეობის უმრავლესობას შეადგენენ ბურჟუაზიულ-ბატონყმურ. თანამედროვე რუსეთში. (წმინდა ბურჟუაზიულ რუსეთში. ისევე როგორც წმინდა ბურჟუაზიულ ევროპაში. გლახობა მოსახლეობის უმრავლესობა არ იქნება).

...ნაროდნიკების უტოპია რყენის მათს სოციალისტურ შეგნებას. ღოლო ამავე დროს თანამგზავრი, სიმპტომი, ნაწილობრივ გამომხატველიც არის მათი დემოკრატიული აღმავლობისა.

ისტორიის დიალექტიკა ისეთია, — განაგრძობს ვ. ი. ლენინი, — რომ ანტიკაპიტალისტურ საშუალებად ნაროდნიკები და ტრუდოვიკები აყენებენ და ახორციელებენ მაქსიმალურად თანმიმდევრულ და ვადამწყვეტ კაპიტალისტურ ღონისძიებას რუსეთში აგრარული საკითხის დარგში. მიწების ახალი განაწილების „გათანაბრებითობა“ უტოპიაა. მაგრამ ყოველივე ძველთან. როგორც მემამულურ, ისე ნადელურ, ისე „სახაზინო“ მიწათმფლობელობასთან კავშირის სავსებით გაწყვეტა, რაც აუცილებელია ახალი განაწილებისათვის. არის ყველაზე საჭირო, ეკონომიურად პროგრესული. ისეთი სახელმწიფოსათვის. როგორიც რუსეთია. ყველაზე აუცილებლად საჭირო ღონისძიება ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული მიმართულებით“³³.

სხვა წერილში ვ. ი. ლენინი კიდევ უფრო დაბეჯითებით უსვამს ხაზს წვრილბურჟუაზიული „გათანაბრებითი მიწათსარგებლობის“ იდეების პროგრესულ როლს ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის პერიოდში. სტატიაში „სტოლიპინისა და ნაროდნიკების აგრარული პროგრამების შედარება“, ვ. ი. ლენინი წერს: „...მიწის გათანაბრებითი განაწილებაც“ და მისი „სოციალიზაციაც“ კაპიტალიზმის დროს შეუძლებელია. ეს უტოპიაა.

...ასეთი განაწილება კაპიტალიზმის დროს უდიდესი უაზრობაა. იგი წელიწადსაც ვერ გაძლებდა, ვერასგზით ვერ გაძლებდა კაპიტალიზმის დროს. მაგრამ ნიშნავს თუ არა ეს იმას, რომ მისი შედეგები ნული ან მინუსი იქნებოდა?

სულაც არა! მისი შედეგები უდიდესი პლუსი იქნებოდა — სრულებითაც არა ის პლუსი, რომელსაც მემარცხენე ნაროდნიკები მოელიან. მაგრამ სავსებით რეალური პლუსი. ეს პლუსი ის იქნებოდა, რომ დაიმსხვრეოდა ყოველნაირი განსხვავებანი მიწათმფლობელობის ახლანდელ წოდებრივ და თანრიგობრივ ფორმებს შორის. ეს უდიდესი მოგება იქნებოდა მთელი სახალხო მეურნეობისათვის, კაპიტალიზმისათვის, პროლეტარიატისათვის, ვინაიდან რუსეთის განვითარებისათვის იმაზე უფრო მავნე არაფერია. ვიდრე ჩვენი ძველი, ახლანდელი, მიწათმფლობელობა. როგორც მემამულური ისე. სანადელო მიწათმფლობელობა — თავიდან ბოლომდე ბატონყმური ფორმებია მიწათმფლობელობისა... ნაროდნიკების აღმშენებლობითი გეგმები უტოპიაა. მაგრამ მათი აღმშენებლობითი გეგმები შეიცავენ ნგრევის ელემენტს შუასაუკუნეობრიობის მიმართ. ეს ელემენტი კი სრულებითაც არ არის უტოპია. ეს სავ-

სებით ცოცხალი რეალობაა. ეს ყველაზე თანმიმდევრული და პროგრესული რეალობაა კაპიტალიზმისა და პროლეტარიატის თვალსაზრისით“³⁴.

დაბოლოს, იმის ნათელსაყოფად, თუ როგორ ისტორიულად და დიალექტიკურად აფასებდა ვ. ი. ლენინი გლეხობისა და გლეხური დემოკრატიის როლს, შეიძლებოდა დაგვემოწმებია მისი კაპიტალური ნაშრომი — „სოციალ-დემოკრატიის აგრარული პროგრამა რუსეთში 1905—1907 წლების პირველ რევოლუციაში“, რომელშიც ამომწურავადაა განსაზღვრული როგორც წვრილ-ბურჟუაზიულ-ნაროდნიკული მიმართულების მოაზროვნეთა, ისე ზოგიერთი მარქსისტის შეცდომების არსი. ვ. ი. ლენინი დაუფარავად ააშკარავებს იმ ზოგიერთი მარქსისტის შეზღუდულობას და თეორიულ მოუმწიფებლობას, რომლებიც სამართლიანად აკრიტიკებენ რა წვრილბურჟუაზიული შეხედულებების სოციალისტურ საფარველს, ამავე დროს ვერ ამჩნევენ ამ შეზღუდულობათა უდიდეს პროგრესულ როლს ბატონყმური წყობილებისა და მისი ნაშთების წინააღმდეგ ისტორიულ ბრძოლაში.

„ზოგიერთი მარქსისტის შეცდომა ის არის — წერს ვ. ი. ლენინი. — რომ ნაროდნიკობის თეორიის გაკრიტიკების დროს ვერ ამჩნევენ მის ისტორიულ-რეალურ და ისტორიულ-გეგმაშეწონილ შინაარსს ბატონყმობის წინააღმდეგ ბრძოლაში. აკრიტიკებენ და სამართლიანადაც აკრიტიკებენ „შრომითს საწყისს“ და „გათანაბრებულობას“. როგორც ჩამორჩენილ, რეაქციულ, წვრილბურჟუაზიულ სოციალიზმს, და ივიწყებენ, რომ ეს თეორიები გამოხატავენ მოწინავე, რევოლუციურ წვრილბურჟუაზიულ დემოკრატიზმს, რომ ეს თეორიები ძველი, ბატონყმური რუსეთის წინააღმდეგ უაღრესად გაბედული ბრძოლის დროშას წარმოადგენენ. თანასწორობის იდეა — უაღრესად რევოლუციური იდეაა საერთოდ აბსოლუტიზმის ძველი წესწყობილების და განსაკუთრებით ძველი ბატონყმური, მსხვილმეტყულო მიწათმფლობელობის წინააღმდეგ ბრძოლაში. თანასწორობის იდეა კანონიერი და პროგრესულია, როდესაც მას წვრილი ბურჟუა-გლეხი აყენებს. რამდენადაც ის ფეოდალური, ბატონყმური ურთიერთობის წინააღმდეგ ბრძოლას გამოხატავს... და ცუდი იქნებოდა ის მარქსისტი, რომელიც გააკრიტიკებდა ბურჟუაზიული ლოზუნგების სოციალისტური საფარველის სიყალბეს და ამავე დროს ვერ შეაფასებდა მათ ისტორიულ-პროგრესულ მნიშვნელობას. როგორც უაღრესად გაბედული ბურჟუაზიული ლოზუნგებისას ბატონყმობის წინააღმდეგ ბრძოლაში“³⁵.

ვ. ი. ლენინის ამ სიტყვებიდან ნათელია, რომ გაზეთების „გლეხისა“ და „მიწის“ ფურცლებზე წარმოდგენილი წვრილბურჟუაზიულ-გლეხური იდეოლოგია, რომელიც, რა თქმა უნდა, არ არის სოციალისტური იდეოლოგია და მეცნიერულ სოციალიზმთან შედარებით ჩამორჩენილი მსოფლმხედველობაა, მაგრამ იგი პროგრესული და რევოლუციურია ფეოდალურ-ბატონყმური წყობილების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ასევე შეიძლება ითქვას გაზეთების „გლეხისა“ და „მიწის“ ფურცლებზე გადმოცემული მიწის სოციალიზაციის პროგრამის მნიშვნელობაზე.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ აღნიშნული გაზეთების მესვეურები არ მიიჩნევენ საკმარისად მიწის განსაზოგადოებას. „როგორ დაამუშა-

34 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 18, გვ. 166—168.

35 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 13, გვ. 289—290.

ვებს ღარიბი გლეხი მიწას, თუ იარაღი არ ექნა, ხარი არ ეყოლა? — აყენებს კითხვას ერთ-ერთ წერილში ს. ფირცხალავა და იქვე პასუხობს: „მიწის მუშა გლეხობა დღეს რომ მიწის გასაზოგადოებას მოითხოვს, ამასთან ერთად, რასაკვირველია, მოითხოვს იმასაც, რომ დღევანდელი მიწის მეპატრონეების — ხაზინის, ეკლესიის, უფლისწულების და კერძო მემამულეების იარაღები, ხარები, ცხენები და სხვა მოწყობილობა — გადაეცეს მშრომელ გლეხობას: გლეხობა კი გადასცემს იმას, ვისაც ესაჭიროება“³⁶.

როგორც ვხედავთ, წერილის ავტორის აზრით, განსაზოგადოებას (კონფისკაციას) მიწის გარდა სხვა საწარმოო საშუალებებიც უნდა დაქვემდებარებოდა: შრომის იარაღი, გამწევი ძალა და სხვ. ჩანს, წერილის ავტორი მიზანშეწონილად თვლის გლეხის ხელში წარმოების ყველა საშუალების თავმოყრას და ვერ ამჩნევს, რომ ამით იგი სოფლად აგრარული კაპიტალიზმის გაშლას უწყობს ხელს და არა სოციალიზმისათვის ბრძოლას. ამ შეხედულების თეორიული უსუსურობა ნათელი გახდება, თუ გავიხსენებთ ვ. ი. ლენინის სიტყვებს, რომლებიც ზემოთ უკვე დავიმოწმეთ: წარმოების საშუალებათა ფლობა გლეხის მიერ წარმოადგენს ისტორიულადაც და ლოგიკურადაც მხოლოდ კაპიტალიზმის და არა სოციალიზმის ამოსავალ წერტილს.

აღნიშნული გაზეთების მესვეურთ გლეხობაში მიმდინარე ქონებრივი (და სოციალური) დიფერენციაცია არ გამოპარვიათ. აი, რას წერდა, მაგალითად, მიხეილ ჭავჭავაძე: „გლეხებს სჩაგრავს და იბრძოვებს პოლიცია, მთავრობა, მემამულე და ძალიან ხშირად ისეთი გლეხებიც, რომლებსაც ჯიბე გაუსქელებიათ და თავის სუსტ მოძმეს სულს უხუთავენ“³⁷.

სოფლად ბობოლა გლეხების (კულაკების) არსებობას და მათ როლს გაზეთ „გლეხში“ სპეციალური წერილი აქვს მიძღვნილი. მასში ნათქვამია: „სოფელს ბატონობს და ეპატრონება რამდენიმე გლეხი, მაგრამ უბრალო გლეხი კი არა, არამედ შეძლებული, ჯიბე გასუქებული, დედულ--მამულის პატრონი, მყვირალა, ფულის სარგებლით მიმცემი. ეს შეძლებული გლეხები, ანუ, როგორც ჩვენში ეძახიან — „პატიოსანი ხალხი“ — განაგებს მთელი სოფლის ბედ-იღბალს; საითაც უნდათ, სოფელს იქით უზამენ თავს. თითონ ძალიან ცოტას მუშაობენ. სამაგიეროდ სულ სხვისი ხელით აკეთებენ საქმეს“³⁸. და ავტორი ხატავს იმის კონკრეტულ სურათებს, თუ როგორ ავიწროებს და ჩაგრავს ეს „პატიოსანი ხალხი“ სოფლის გლეხობას. იგი მათ უწოდებს „აფთარს და სისხლის მსმელ წურბელებს“.

ავტორი აღნიშნავს, რომ ასეთი ბობოლა გლეხები სარგებლობენ ადმინისტრაციის მხრივ მხარდაჭერით. „ისე ხდება, რომ ბატონი მამასახლისი იმ ბობოლას მომხრეა, ბობოლას ინტერესი და მამასახლისისა ერთმანეთს ეთანხმებიან, ამიტომაც ერთმანეთს მხარს უჭერენ“³⁹.

ამრიგად, გაზეთების ხელმძღვანელები ამჩნევენ გლეხთა დიფერენციაციას. კულაკური ზედაფენის გამოყოფას, მის ექსპლუატატორულ როლს, მაგრამ რა დასკვნა გამოაქვთ აქედან? როგორ უნდა მოექცეს გლეხობა სოფლის კულაკურ ზედაფენას? პასუხი ასეთია: მათი იზოლირება, მათთვის ფრთების შე-

36 გაზ. „მიწა“, 1906 წ., № 12.

37 იქვე.

38 გაზ. „გლეხი“, 1906 წ., № 3.

39 იქვე, № 4.

40 იქვე.

კვეცა — აი, საით მოუწოდებენ ისინი მშრომელ გლეხობას. მათ „...ფრთები უნდა შეეჭრას. ისინი უნდა სამართლიანობის გზას დაადგენ...“⁴¹. ღარიბები უნდა შეერთდნენ და კრიკაში ჩაუდგნენ ბობოლებს, თავიანთი არ უნდა გაატანინონ.

გაზეთების ფურცლებზე ვრცელადაა საუბარი გლეხთა გაერთიანების აუცილებლობაზე. ამასთან დაკავშირებით არაერთხელაა მითითებული, რომ ასეთ გაერთიანებაში ბობოლა და კულაკი გლეხი არ უნდა იქნეს მიღებული. საუბრობს რა გლეხთა კავშირების შექმნის აუცილებლობაზე ს. ფირცხალავა შენიშნავს: „...ჩვენ ვამბობთ ღარიბ მუშა გლეხებზე, რასაკვირველია, და ათა მდიდარ, გაბურჯულებულ გლეხების შესახებ“⁴².

სტატიაში „როგორ მოვაწყოთ საგლეხო კავშირი“ ნათქვამია. რომ „სავლეთო კავშირის წევრი არ შეიძლება იყოს გამდიდრებული გლეხი, რომელიც ღარიბი გლეხების მყველფელია და ერთობის მტერი“⁴³.

ამრიგად, კულაკები მშრომელი გლეხობის კლასობრივი მტერი იყო, მისი ექსპლუატატორი. ეს იყო სოფლის ბურჟუაზია და მის წინააღმდეგ საჭირო იყო დაუნდობელი კლასობრივი ბრძოლის გაჩაღება და არა პასიური პროტესტი, მათი იზოლაცია. რა თქმა უნდა, ამ საკითხში გაზეთების მესვეურების წვრილბურჟუაზიული ფსიქოლოგია იჩენდა თავს.

ამრიგად, გაზეთების „გლეხისა“ და „მიწის“ ფურცლებზე წარმოდგენილი აგრარული საკითხის განხილვას მივყავართ იმ დასკვნამდე, რომ ჩვენ საქმე გვაქვს გლეხური დემოკრატიის პრესის ორგანოებთან, რომლებიც თავიანთი იდეური მიმართულებით, რევოლუციური სულისკვეთებით, სოციალ-დემოკრატიული პრესის შემდეგ ყველაზე რევოლუციურ, დემოკრატიულ და პროგრესულ ორგანოებს წარმოადგენდნენ. ეს ორგანოები იწოდებოდნენ საგლეხო (სახალხო) გაზეთებად და სრულად გამოხატავდნენ ქართველი მშრომელი ხალხის — მშრომელი გლეხობის ფართო ფენების ინტერესებსა და მისწრაფებებს. გაზეთი „გლეხი“ სწორედ რევოლუციური სულისკვეთებისა და მიმართულების გამო იქნა დახურული ხელისუფლების მიერ, ხოლო „მიწა“ — რეაქციის გაძლიერებისთანავე წვეცტს არსებობას.

გაზეთების ფურცლებზე ყველაზე დიდი ადგილი დაეთმო აგრარულ-გლეხურ საკითხს, გლეხთა ინტერესების დაცვას. გაზეთები აგრარულ საკითხში იცავდნენ მიწის სოციალიზაციის იდეას, რომლის მიხედვითაც მიწაზე ყოველგვარი საკუთრება უნდა გაუქმებულიყო და მშრომელ გლეხობას სარგებლობაში უნდა მიეღო იმდენი მიწა, რამდენის დამუშავებასაც საკუთარი ძალებით შეძლებდა.

ამასთან, მიწის სოციალიზაციის იდეა სოციალისტურ იდეად იყო გამოცხადებული. ეს აშკარა შეცდომაა, რადგან მიწის სოციალიზაციის განხორციელება-განმატყეება წვრილ-გლეხურ მეურნეობას წვრილ-ბურჟუაზიულ სექტორს სახალხო მეურნეობაში და მომავალში სოციალისტურ გარდაქმნებს შეუქმნიდა დაბრკოლებას.

⁴¹ გაზ. „გლეხი“, 1906 წ., № 4.

⁴² გაზ. „მიწა“, 1906 წ., № 4.

⁴³ იქვე, 1906 წ., № 6.

მიუხედავად ამისა, გაზეთების ფურცლებზე წარმოდგენილი აგრარული საკითხის შეფასებას უნდა მიუვდგეთ ისტორიული პირობების გათვალისწინებით.

რუსეთის პირველი ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის დროს ეს აგრარული პროგრამა უდავოდ პროგრესული იყო, ვინაიდან მიზნად ისახავდა ფეოდალიზმის ერთ-ერთი დიდი გადმონაშთის — მემამულური მიწათმფლობელობის რევოლუციურ მოსპობას. სწორედ ამაშია გაზეთების „გლეხისა“ და „მიწის“ და, საერთოდ, გლეხური დემოკრატიული აზროვნების დადებითი ისტორიული მნიშვნელობა.

А. В. НАЦВЛИШВИЛИ

АГРАРНЫЙ ВОПРОС НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТ «ГЛЕХИ» («КРЕСТЬЯНИН») И «МИЦА» («ЗЕМЛЯ»)

Р е з ю м е

В первой русской буржуазно-демократической революции одной из важнейших задач было решение аграрно-крестьянского вопроса.

В работе анализируются взгляды руководителей газет (С. Пирцхалава, М. Джавахишвили, Д. Нахуцришвили и др.) на решение аграрно-крестьянского вопроса в Грузии. Газеты поддерживали программу социализации земли, которая, как известно, на буржуазно-демократическом этапе революционной борьбы была прогрессивной программой. Газеты требовали отмены дворянской и всякой частной собственности на землю. Земля никому не должна принадлежать, трудящиеся крестьяне должны были получить столько земли, сколько они могли обработать своими силами. Крестьяне получали эти земли не в собственность, а в пользование. Руководители газет требовали также обобществления и других средств производства, орудий труда.

В результате рассматриваемого аграрного вопроса газеты «Гле-хи» и «Мица» представляются нам органами крестьянской демократической прессы, которые по своей идейной направленности являлись после социал-демократической прессы самыми революционными, демократическими и прогрессивными органами.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ისტორიული მეცნიერებისა და საზოგადოებრივი აზრის ისტორიის განყოფილებამ

სოსლან მარლიშვილი

ანტიკური ხანის აღმოსავლეთ საქართველოს მდიდრულ სამარხთა სოციალური დიფერენციაციისათვის

აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე შემთხვევითი მონაპოვრებისა თუ არქეოლოგიური გათხრების წყალობით ცნობილი გახდა მდიდრული კომპლექსების შემცველ სამარხთა აღმოჩენის საკმაოდ მრავალი შემთხვევა (ბორი¹, ახალგორი², ალგეთის წინწყარო³, არმაზი⁴, კლდეეთი⁵, ბაგინეთი⁶, ყანაეთი⁷, ზღუდერი⁸, ერწოს ველი⁹, ახალი ქინვალი¹⁰, არაგვისპირი¹¹ და სხვ.). მდიდრულ კომპლექსთა გამოვლენა-შესწავლის საქმეში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა არმაზისხევის ბრწყინვალე აღმოჩენებს, სადაც როგორც ცნობილია, გამოვლენილი იქნა სიმდიდრით გამორჩეული მთელი რიგი სამარხები, რომლებიც იმთავითვე იქ აღმოჩენილი წარწერების საფუძველზე II—III საუკუნეების იბერიის პიტიანშთა კუთვნილებად იქნა მიჩნეული¹². ამ აღმოჩენების შემდეგ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში შეიმჩნევა ტენდენცია ანტიკური ხანის მდიდრულ კომპლექსთა პიტიანშების ან მათი რანგის დიდებულების კუთვნილებად გამოცხადებისა¹³. მაგრამ არა გვგონია, რომ ყველა კომპლექსი, რომელიც ამ უამდ პიტიანშების ან მათი რანგის დიდებულების კუთვნილებადაა მიჩნეული, სინამდვილეშიც მათი ყოფილიყო. ჯერ ერთი ასეთ კომპლექსებზე დაკვირვება ნათლად გვიჩვენებს, რომ თითქმის ყოველთვის ისინი დიდად განსხვავდებიან

¹ Придик, Новые Кавказские клады, МАР, вып. 34, 1914.

² Я. Смирнов, Ахалгоринский клад, Тб., 1934.

³ Б. А. Куфтин Археологические раскопки в Тrialeti, I, Тб., 1941.

⁴ ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, არმაზის ხევის არქეოლოგიური ძეგლები, მცხეთა I, თბ., 1955.

⁵ გ. ლომთათიძე, კლდეეთის სამაროვანი, თბ., 1957.

⁶ გ. აფაქიძე, ბაგინეთის კლდეკარის სარკოფაგი, „ძეგლის მეგობარი“, 33, თბ., 1973, გვ. 59—65.

⁷ ი. გაგოშიძე, ადრეანტიკური ხანის ძეგლები, ქსნის ხეობიდან, თბ., 1964.

⁸ გ. ნემსაძე, ზღუდრის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1965—1966 წწ. ჩატარებული მუშაობის შედეგები; სსმე, I, თბ., 1969.

⁹ რ. რამიშვილი, ერწოს ველი გვიანარმაზულ ხანაში, თბ., 1979.

¹⁰ რ. რამიშვილი, ახალი ქინვალის სამაროვანი და ნამოსახლარი 1971—1973 წწ. განთხარის მიხედვით, „ქინვალი I“, თბ., 1983.

¹¹ Р. Рамшвили, Новые открытия на новостройках Арагвского ущелья, Краткие сообщения, № 151, М., 1977.

¹² ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22—104 და შმდ.

¹³ ი. გაგოშიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 79; გ. ნემსაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47; რ. რამიშვილი, ერწოს ველი..., გვ. 95; მისივე, ახალი ქინვალის სამაროვანი..., გვ. 121; მისივე: Новые открытия..., გვ. 121; ჯ. ნადირაძე, ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1975, გვ. 76 და სხვა.

ერთმანეთისაგან ინვენტარის როგორც ხასიათით, ასევე რაოდენობრივადაც, მათში საერთო ძირითადად ის არის, რომ მდიდრულ კომპლექსებში როგორც წესი ჭარბობს ოქრო-ვერცხლის ნაკეთობანი, რაც მათი პიტიახშობის საფუძველი ხდება ამასთან არა გვეგონია პიტიახშოთა წრე მაშინდელ იბერიაში იმდენად მრავალრიცხოვანი ყოფილიყო, რომ არისტოკრატთაგან სხვადასხვა კუთხეში არსებობის კვალი უმეტესწილად მათ დაეტოვებინათ. რასაკვირველია, მტკიცება არ ჭირდება იმ ფაქტს, რომ ანტიკურ ხანაში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს (იბერიის) არსებობის პირობებში გარდა პიტიახშ-ერისთავებისა უნდა არსებულიყვნენ არისტოკრატიული ფენას სხვადასხვა საფეხურზე მდგომი წარჩინებულებიც. წერილობითი წყაროები და არქეოლოგიური მონაცემები ნათლად გვიჩვენებენ, რომ ანტიკულ ხანაში თუ რა ღრმად არის წასული საზოგადოებაში არა მარტო არისტოკრატიული ზედაფენის გამოყოფის, არამედ თვით ამ ზედაფენის დიფერენციაციის პროცესიც. ვფიქრობთ, როგორც წერილობითი, ასევე არქეოლოგიური მონაცემების გამოყენების საშუალებით გარკვეული სახით შესაძლებელია წარმოვიდგინოთ იბერიული არისტოკრატიის ღრმად დიფერენცირებული სახე.

ამ პრობლემაში გასარკვევად საყურადღებო ცნობებს იძლევა ლეონტი მროველი. განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ცნობა ფარნავაზის მიერ სახელმწიფო რეფორმების გატარების შესახებ. როგორც ცნობილია, გამეფებისთანავე ფარნავაზმა, მთელი ქვეყანა რვა საერისთავოდ დაყო და მათ სათავეში ერისთავები ჩაუყენა. ერისთავებზე იერარქიულად მაღლა იდგა სპასპეტი, რომელშიც მეფის შემდეგ უმაღლესი სამხედრო ხელისუფალიც შეიძლება დაეინახოთ. საკუთრივ საერისთავების შიგნით არსებული უფრო მცირე ადმინისტრაციული ერთეულები კი სპასალარებს და ათასისთავებს ჰქონდათ ჩაბარებული¹⁴. სწორედ ასეთი ადმინისტრაციული დაყოფის წყალობით იკრიბებოდა „ხარკი სამეფო და საერისთავო“. გარდა ამისა, ჩანს, ადვილად ხერხდებოდა სამხედრო საქმის ორგანიზებაც¹⁵. ამ მხრივ ნიშანდობლივია, რომ ტერმინება (მართალია გვიანდელნი): სპასპეტი, სპასალარი, ათასისთავი, უფრო სამხედრო ხელისუფლების მატარებელი პირების აღმნიშვნელნი არიან. ამგვარად, ლეონტისთან დაცულ ცნობაში უკვე ნათლად ჩანს გაბატონებულ კლასში არსებული სოციალური კიბე (მეფე, სპასპეტი, ერისთავი, სპასალარი, ათასისთავი), სადაც სხვადასხვა პირს სხვადასხვა საფეხური უკავია. ლეონტის ეს ცნობა პირდაპირ დადასტურებას პოულობს სერაფიტის ცნობილი წარწერის შინაარსშიც, სადაც ასევე ნათლადაა მოცემული გაბატონებული კლასის იერარქიული სახე: მეფე, ეზოსმოდვარი, პიტიახში¹⁶. ამასთანავე გარკვეული საფუძველი გვაქვს, რომ ეზოსმოდვარში იგივე სპასპეტი დაეინახოთ¹⁷. ფარნავაზის მიერ ანტიკური ხანის იბერიაში ამგვარი ადმინისტრაციულ-ტერიტორი-

14 ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, გვ. 24—25.

15 ი. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ქართლის სამეფო (იბერია), თბ., 1968, გვ. 22, 41.

16 ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61.

17 ა. აფაქიძე, მეცხთა ქართლის სამეფოს ძველი დედაქალაქი, თბ., 1959, გვ. 109. გ. ლომთათიძე, საქართველოს მოსახლეობის კულტურა და ყოფა I—XIII სს., თბ., 1977, გვ. 51.

ული დაყოფა თავისთავად გულისხმობს სხვადასხვა მსხვილი თუ პატარა ად-
მინისტრაციული ერთეულების არსებობას თავიანთი პოლიტიკურ-ეკონომიური
ცენტრებითურთ, ამიტომ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში მიღებულია იმის
აღნიშვნა, რომ: ის ადგილები, სადაც მდიდრული კომპლექსებია მიკვლეული
უნდა ჩაითვალოს იქ არსებული მიკროპოლიტიკური ერთეულების ცენტრად¹⁸.
ვფიქრობთ, ასეთ შემთხვევაში ჯერ უნდა განისაზღვროს თვით „ცენტრის“
მცნება, ე. ი. თუ რა იგულისხმება ამა თუ იმ ერთეულების ცენტრის
ქვეშ. თუ ჩვენ ასეთად მივიჩნევთ ნებისმიერი წარჩინებული პირის სამყო-
ფელს, პირისა, ვისაც თავისთავად ჰქონდა მეტ-ნაკლები ეკონომიური ძალა-
უფლება მაშინ ეს განსაზღვრა ზუსტი იქნება. მაგრამ თუ ცენტრად მივიჩნევთ
ისეთ ადგილს, სადაც ეკონომიკურის გვერდით უნდა არსებულიყო პოლიტიკუ-
რი (ე. ი. ადმინისტრაციული) ძალაუფლებაც, მაშინ ცენტრის ეს განსაზღვრა
ბოლომდის მართებულად არ გვეჩვენება, რადგანაც შეუძლებელია ყველა
წარჩინებულ პირს, რომელსაც ეკონომიკური შეძლება ჰქონდა და მდიდრულად
დამარხვა შეეძლო, ჰქონოდათ პოლიტიკური ძალაუფლებაც. ამიტომ მხოლოდ
მდიდრული სამარხეული მასალის საფუძველზე ამა თუ იმ ადგილის რომელი-
მე რეგიონის ცენტრად მიჩნევა, თუ ხელთ არ გვაქვს ამ მოსაზრების მხარის
დამკვირ სხვა სახის არგუმენტები მაინცდამაინც დამაჯერებელი არ უნდა იყოს.
ამასთანავე არა გვგონია, რომ ყველა წარჩინებული პირი, ვისაც კი მდიდრუ-
ლად დამარხვა შეეძლო, ხელისუფლების წარმომადგენელი ან ამა თუ იმ რეგი-
ონის ცენტრის მკვიდრი ყოფილიყო. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იმსახუ-
რებს ლეონტის შემდეგი ცნობა: ფარნავაზმა „ჰრომნი ათასნი მხედარნი, რო-
მელნი აზონისგან მოერთნეს ფარნავაზს... განყვნა ხევთა და ქუეყანათა შინა.
იპყრნა ივინი კეთილად, რამეთუ ბრძოლასა მას აზონისსა მხნედ იყვნეს. და
უწოდა სახელად აზნაურნი“¹⁹ ტერმინი „აზნაური“, მართალია, გვიანდელი
სიტყვაა, მაგრამ ლეონტი ამით იმდროინდელი არისტოკრატიის საშუალო ფე-
ნას უნდა აღნიშნავდეს, რადგანაც იგი სხვა შემთხვევაში ხშირად ხმარობს
ტერმინ „ერისთავს“, როგორც გაბატონებული კლასის უმაღლესი ზედაფენის
აღმნიშვნელ სიტყვას²⁰. ლეონტისეული მხედრები, რომ მეომრებს წარმოად-
გენენ ეს თვით ცნობიდანვე აშკარაა (ისინი ფარნავაზის მხარეს იარაღით ხელ-
ში იბრძვიან და მხედრობითაც იწოდებიან), საგანგებო ყურადღებას იმსახუ-
რებს ის ფაქტი, რომ ფარნავაზმა ეს მხედრები („აზნაურები“) „განყვნა ხევთა
და ქუეყანათა შინა და იპყრნა კეთილად“ რაც სხვა არა უნდა იყოს რა. თუ
არა მათ ამათუ იმ სახის მფლობელობაში მიწების (სამფლობელოების) გადას-
ვლა მეფის წყალობის სახით. გამოდის რომ მეფე ამ მხედრებს უბოძებს მამუ-
ლებს, ხოლო ისინი ვალდებული არიან იარაღით ხელში ემსახურონ მეფეს. ე.
ი. ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე უნდა გვქონდეს იბერიაში არსებულ სამხედ-
რო არისტოკრატიასთან, რომლის მოვალეობასაც ძირითადად სამხედრო სამსა-
ხური შეადგენდა. თითქოსდა ამ ვითარებას ეხმაურება იმდროინდელი არქე-
ოლოგიური სიტუაციაც. მხედველობაში გვაქვს ელინისტური ხანის რიგით სა-
მარხში საბრძოლო იარაღის შემცირებისა თუ გაქრობის ფაქტი, რაც ჯერ კიდევ

¹⁸ Р. Рам и ш в и л и, Новые открытия..., გვ. 121; მ-ს-ი-ვე, Картлинское царство
в первой половине I тысячелетия нашей эры, автореферат диссертации на соискание уче-
ной степени доктора исторических наук, 1983, გვ. 13; Г. М. Н е м с а д з е, Погребения
иберийской знати из Згудери, Краткие сообщения, 151, М., 1977, გვ. 108.

¹⁹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 26.

²⁰ იხ. იქვე, გვ. 24, 26, 29 და შშდ.

თავის დროზე ს. ჯანაშიამ აღნიშნა და რაშიც მკვლევრები სოციალურ შინა-არსს ხედავენ. იარაღი და მასთან ერთად ქვეყნის დაცვა თითქმისაა ხდება დაწინაურებული წრის პრივილეგია²¹. ამ შემთხვევაში ლეონტისეული ათასი მხედარი შეგვიძლია, სწორედ პრივილეგიებულთა იმ კატეგორიას მივაკუთვნოთ, რომელთა ძირითად მოვალეობასაც გარეშე თუ შინაურ მტრებთან ბრძოლა შეადგენდა. ამგვარად, თუ გავიზიარებთ ზემოთქმულს გამომდინარე წერილობითი და არქეოლოგიური მონაცემებიდან, მაშინ რეალურ ფაქტად უნდა ვაღიაროთ იბერიაში საშუალო შეძლების მრავალრიცხოვანი არისტოკრატიული ფენის არსებობაც, რომლის წარმომადგენლებსაც ხელს არაფერი შეუშლიდათ სათანადო ფუფუნებით დამარხულიყვნენ რომელიმე რეგიონის ცენტრიდან მოშორებით (თუნდაც საკუთარ სამფლობელოში), სადაც მათი არც ყოფნა, ძით უმეტეს, არც დამარხვა არ იქნებოდა აუცილებელი.

ანტიკური ხანის დროინდელი არისტოკრატიის ღრმა დიფერენცირებლობაზე უნდა მეტყველებდეს ლეონტის კიდევ ერთი ცნობა; როდესაც მეფე ფარნაჯომის ვაჟი მირვანი მამისეული ტახტის დაბრუნებას ცდილობდა, მას ქართლის ერისთავებმა მხარდაჭერაზე უარი განუცხადეს და მეფე ბარტომს მიემხრნენ „ერისთავთა ქართლისათა არა შეიწყნარეს ბრძანება მირვანისი, არამედ ყოველნი მივიდეს წინაშე ბარტომ მეფისა, ხოლო მცირედი ვინმე ქართველნი, არა წარჩინებულნი წარვიდეს და მიერთეს მირვანს“²². ამ ცნობაში ჩვენს ინტერესს იწვევს მირვანის მხარეს დამდგარ არაწარჩინებულთა მოხსენიება, რომლებშიც საზოგადოების რიგითი წევრები არ უნდა იგულისხმებოდნენ. არა გვგონია, რომ მცირე რაოდენობის „არაწარჩინებულების“ მეფობის მაძიებლის გვერდში დადგომა მემატიანისთვის იმდენად მნიშვნელოვანი ფაქტი ყოფილიყო, რომ იგი ასე საგანგებოდ აღენიშნა. ციტატში კონტექსტი თითქმის ისეთია, რომ „მცირედი ვინმე ქართველთა არაწარჩინებულობა“ საგანგებოდაა აღნიშნული ერისთავებისაგან განსხვავებულად და მათთან დასაპირისპირებლად. ერისთავებს კი, ამ უმაღლესი არისტოკრატიული ფენის წარმომადგენლებს სწორედ საშუალო ფენის, ძალაუფლება მოკლებული არისტოკრატია უნდა დაპირისპირებოდა, რომელიც თითქმის, როგორც წესი, ყველა დროისა და ეპოქაში უპირისპირდებოდა მათზე მაღლა მდგომი უმაღლესი ძალაუფლების მქონე ფენას და წარმოდგენდა ცენტრალურ ხელისუფლების დასაყრდენს. ამის დამადასტურებელი მაგალითი თვითონ ლეონტი მროველის თხზულებაშივე მოიძებნება: ფარნავაზის მომდევნო მეფეს საურმაგს აუჯანყდნენ ქართლის ერისთავები, ერისთავების წინააღმდეგ ბრძოლაში საურმაგის მოკავშირეებად გამოვიდნენ (ჩვენ მიერ უკვე მოხსენიებულნი) „ჰრომნი იგი აზნაურნი“, რომლებიც საშუალო კატეგორიის წარჩინებულებს წარმოდგენდნენ და ერისთავთა დამარცხების შემდეგ თავად დაიკავეს მათი ადგილი: საურმაგმა გამარჯვების შემდეგ „წარჩინებულ ყენა აზნაურნი“²³. ე. ი. ლეონტისეული ტერმინოლოგიით ამ კონკრეტულ შემთხვევაში „წარჩინებულობა“ — ერისთავებს და სხვა უმაღლეს არისტოკრატებს უნდა აღნიშნავდეს, ხოლო „არაწარჩინებულობა“ საშუალო და დაბალი კატეგორიისას. როგორც ვხედავთ, ორივე შემთხვევაში არისტოკრატიული კლასის ეს ორი ფენა იბრძვის ერთმანეთის წი-

21 ა. აფაქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 109; ი. აგაგოშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 81.

22 ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 31.

23 იქვე, გვ. 26.

ნააღმდეგ. როგორც საურმაგის, ასევე მირვანის გვერდში დამდგარ „არა-წარჩინებულთა“ ბრძოლა ერისთავთა. ე. ი. წარჩინებულთა“ წინააღმდეგ არის მკვეთრი და აშკარა გამოხატულება შიდა კლასობრივი ბრძოლისა და არისტოკრატიული ზედაფენის ღრმა, მკვეთრი დეფერენცირებულობისა.

ჩვენი წინაშე დასმული ამოცანის გადასაწყვეტად აუცილებლად მიგვაჩნია შევეხოთ პიტიასშთა (და არა საერთოდ წარჩინებულების) სოციალური ვინაობის საკითხს²⁴. იბერიაში არსებულმა „პიტიასშობის ინსტიტუტმა“ იმთავითვე მიიქცია მკვლევართა ყურადღება. არაერთგზის იქნა „აღნიშნული, რომ პიტიასშები წარმოადგენდნენ გაბატონებული კლასის უმაღლეს ზედაფენას და აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ სამეფოს მართვა-გამგებლობაში. სამეფო დაყოფილი იყო რამდენიმე სამხედრო-ადმინისტრაციულ ერთეულად — საპიტიასშოდ, სადაც უმაღლეს ხელისუფლებას პიტიასშები ახორციელებდნენ²⁵. საპიტიასშოები მოზრდილ ტერიტორიულ ერთეულებს წარმოადგენდნენ. ლეონტის მიხედვით, ფარნავაზის დროინდელ იბერიაში სულ რვა საპიტიასშო (საერისთავო) არსებობდა²⁶. ცალკეულ საპიტიასშოებში მოქცეული იყო ისეთი დიდი კუთხეები როგორებიცაა მაგალითად: კახეთი, ქვემო ქართლი, ეგრისი (დას. საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილი²⁷) და სხვა. ლეონტის მიერ წარმოდგენილი სურათი სრულიად დამაჯერებელი ჩანს თუ გავიხსენებთ, რომ გვიანდელ პერიოდებშიც მსგავს ვითარებას ეხედავთ. მაგალითად ახ. წ. V საუკუნეში ქვემო ქართლის პიტიასში ვარსკენი იმდენად მძლავრი ხელისუფალია, რომ ფაქტობრივად ქართლის მეფისაგან დამოუკიდებელ საგარეო პოლიტიკას ატარებს, ასევე ძლიერ ხელისუფლად ჩანს ვარსკენის მამა არშუშაც²⁸, რაც იმის მოწმობა უნდა იყოს, რომ პიტიასშობის ინსტიტუტი საუკუნეთა მანძილზე არ კარგავდა სოციალურ საყრდენს და წამყვან არისტოკრატიულ ზედაფენას წარმოადგენდა. არ შეგვცდებით თუ ვიფიქრებთ, რომ პიტიასშები თავიანთ სამფლობელოებში უნდა დამარხულიყვნენ. ე. ი. იქ საიდანაც ისინი პოლიტი-

24 სპეციალურ ლიტერატურაში ჭერჭერობით საბოლოოდ არ არის დადგენილი ტერმინების „პიტიასშისა“ და „ერისთავის“ ინტენტურობა. თუმცა იმთავითვე მკვლევართა უმრავლესობა იმ აზრს ემხრობა, რომ „პიტიასში“ და „ერისთავი“ ანტიკური ხანის საქართველოსთვის ერთი და იგივე სოციალურა წრის წარმომადგენელთა აღმნიშვნელი ტიტულატურა იყო (იხ. გ. მელიქიშვილი, საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბ., 1955, გვ. 180). ამჟერად ამ საკითხზე ჩვენი მოსაზრებების გამოთქმისგან თავს ვიკავებთ, რადგანაც ჩვენი წერილის მიზნისთვის, წარმოვაჩინოთ ანტიკური ხანის იბერიული არისტოკრატიის დეფერენცირებული სახე, ამ საკითხის საბოლოოდ გარკვევას გადაწყვეტ მნიშვნელობას არ ვანიჭებთ. თუნდაც იმიტომ, რომ თუ რას ვუწოდებთ ცალკეულ ოლქების სათავეში მყოფ არისტოკრატებს, პიტიასშებს თუ ერისთავებს, ამ გარემოებას მათი სოციალური სტატუსის გასარკვევად არ უნდა ჰქონდეს დიდი მნიშვნელობა. ამიტომ წინამდებარე წერილში ორივე ტიტული იხმარება ერთი და იმავე შინაარსის მქონე ტერმინებად.

25 ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. ქალანდაძე, გ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 205, გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952, გვ. 130—131; გ. ლომთათიძე, საქართველოს მოსახლეობის ყოფა..., გვ. 55—51 და სხვა.

26 ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 24.

27 გ. გამყრელიძე, აზო-ფარნავაზის დროინდელი კოლხეთის ისტორიისათვის, მაცნე, ისტორიის სერია, № 3, თბ., 1985, გვ. 97.

28 ლ. ჭანაშია, ქართლი V ს. მეორე ნახევარში, ვახტანგ გორგასალი, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 92—93.

კურ-ეკონომიკურ ძალაუფლებას ახორციელებდნენ. აქედან კი გამოდის, რომ ყოველთვის მდიდრული სამარხის აღმოჩენის ადგილი კი არ უნდა წარმოადგენდეს საპიტიანშოს (ან სხვა მსხვილი ერთეულის) ცენტრს, არამედ სწორედ აღმოჩენის ადგილი უნდა გახდეს ერთ-ერთი პირობა მდიდრული სამარხის სოციალური კუთვნილების გასარკვევად. რადგანაც ჩვენ შეუძლებლად გვეჩვენება ის ფაქტი, რომ პიტიანშო, როგორც ქონებრივად ასევე სოციალურად დიდად დაწინაურებული პიროვნება დამარხულიყო ცენტრისგან მოშორებით, რომელიმე პერიფერიულ ადგილში. პიტიანშოს სამარხი უნდა იყოს იქ, სადაც საპიტიანშოს ცენტრი ივარაუდება.

მეორე და ძირითადი განმსაზღვრელი ნიშანი პიტიანშოთა სამარხებისა არის მათი ინვენტარის შემადგენლობა, როგორც რაოდენობრივი ასევე ხარისხობრივი თვალსაზრისითაც. ასეთი შემთხვევებისთვის კი ჩვენ გვაქვს შესანიშნავი შესადარებელი ფონი არმაზისხევის პიტიანშოთა ნეკროპოლის სახით, რომლის წყალობითაც ჩვენთვის ცნობილია პიტიანშოების ინვენტარის ხასიათი, მორთულობა და სხვა ნიშნები. მაგრამ აქაც აუცილებლად მიგვაჩნია ერთი გარემოების ხაზგასმა. არმაზის ხევის ნეკროპოლის გამთხრელებმა თავიანთ ფუნდამენტურ ნაშრომში, მოპოვებული მასალიდან. გამოჰყვეს ჭგუფი ნივთებისა, რომლებიც პიტიანშოების ინსიგნიებად იქნა მიჩნეული. ეს ნივთებია: 1) საბეჭდავი ასპარუგ პიტიანშოს პორტრეტითა და სახელის წარწერით; 2) საზეიმო სატეფარ-სარტყლები და 3) დიადემა²⁹. ინსიგნიებად მიჩნეული ნივთების ანალოგები ზოგ შემთხვევაში სხვა უფრო ნაკლები ღონის მდიდრულ სამარხთა პიტიანშოების ან მათი რანგის დიდებულებისადმი მიკუთვნების ერთ-ერთი საფუძველი გახდა³⁰. წარმოადგენდნენ თუ არა ეს ნივთები მხოლოდ და მხოლოდ პიტიანშოების წოდებრივ ინსიგნიებს? ამ კითხვაზე პასუხის გასაცემად საჭიროა ინსიგნიებად მიჩნეული ნივთები განვიხილოთ ცალ-ცალკე: 1) საბეჭდავი, რომ თავისი დანიშნულების მიხედვით ინსიგნიაა და გარკვეული ძალაუფლებისა თუ უფლებამოსილების პირს ეკუთვნის. ეს რასაკვირველია, საკმაოდ ადრეა. არც ის არის სადავო, რომ არმაზისხევის № 1 სამარხში აღმოჩენილი საბეჭდავი აქ დაკრძალულ ასპარუგ პიტიანშოს პირადი ინსიგნიაა. მაგრამ ამ კონკრეტულ შემთხვევაში ამ საბეჭდავზე ამოკვეთილია პიტიანშოს სახისა და წოდების დამადასტურებელი წარწერითურთ. საქართველოში კი საბეჭდავები დიდი რაოდენობითაა მოპოვებული და მათ შორის როგორც მდიდრული, ასევე რიგით სამარხებშიც³¹, რაც ხაზს უნდა უსვამდეს იმ გარემოებას. რომ საბეჭდავები ხშირ შემთხვევაში როგორც პიტიანშოების ასევე მასზე ბევრად დაბლა მდგომი პირების უფლებრივ ინსიგნიებს უნდა წარმოადგენდეს. ამგვარად თუ ჩვენ არ გვაქვს ბედნიერი შემთხვევა მსგავსი ასპარუგ პიტიანშოს საბეჭდავის პოვნისა, ან ასეთივე მდიდრული სამარხის აღმოჩენისა მხოლოდ საბეჭდავის ან სხვა ინსიგნიად მიჩნეული ნივთის მიხედვით არ უნდა გვეკონდეს ძყარი საფუძველი ამა თუ იმ სამარხში დაკრძალულის პიტიანშოთა ღონემდე აყვანისთვის.

2) პიტიანშოთათვის ინსიგნიადაა მიჩნეული საზეიმოდ, ძვირფასად მორთუ-

29 ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, ქ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 186.

30 რ. რამიშვილი, ერწოს ველი..., გვ. 95.

31 მ. ლორთქიფანიძე, უძველესი საბეჭდავი-ბეჭდები იბერიიდან და კოლხეთიდან, თბ., 1981, გვ. 110.

ლი სატევრები და სარტყელი. ეს ნივთები რომ მართლაცდა ძალაუფლების და სიმდიდრის სიმბოლოებს წარმოადგენენ ამაში მათ მნახველს ძნელად თუ შეეპარება ეჭვი, მაგრამ ჩანს, საზეიმოდ მორთული სატევრების და ძვირფასი სარტყლების ტარების უფლება თუ სამარხში ჩაყოლების ჩვეულება პიტიახშებზე რანგით დაბლა მდგომ პირებსაც ჰქონიათ. ყოველ შემთხვევაში ფაქტია, რომ ოქროთი შემკული სატევარი, დანა და მათთან ერთად სარტყლის ოქროს ბალები აღმოჩნდა მოდინახეს გვიანანტიკური ხანის სამაროვნის № 36 სამარხში³², რომელიც თავისი ინვენტარის მიხედვით არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება მიეკუთვნოს პიტიახშთა დონეს. მოდინახეს სამარხი საშუალო შეძლების მქონე წარჩინებულის კუთვნილებას უნდა წარმოადგენდეს. აღსანიშნავია ისიც, რომ თითქმის კლდეეთშიც შეიმჩნევა იარაღის ძვირფასი ლითონით (ამ შემთხვევაში ვერცხლით) შემკობის კვალი³³.

3) ინსიგნიადა მიჩნეული დიადემაც, დიადემები აღმოჩენილია როგორც ასპარუგ პიტიახშის³⁴, ასევე № 6 და № 7 სამარხშიც. სადაც ქალები იყვნენ დაკრძალულნი³⁵. გვხვდება კიდევ ბორსა³⁶ და სამთავროს სამაროვნის სამხრეთ უბნის № 30, № 135, კრამიტსამარხებში³⁷. ის ფაქტი, რომ დიადემები ასპარუგ პიტიახშის გვერდით უტარებიათ როგორც ქალებს ასევე კრამიტსამარხებში დაკრძალული საზოგადოების საკმაოდ, რიგით წარმომადგენლებს შესაძლოა მეტყველებდეს, რომ დიადემების ტარება არა მხოლოდ პიტიახშთა უფლებას წარმოადგენდა. იქნებ ქონებრივად მეტ-ნაკლებად შეძლებულის პატივმოყვარეობის დაკმაყოფილების საშუალებაც იყო. ამ მხრივ გარკვეულ ინტერესს შესაძლოა იწვევდეს ვანში აღმოჩენილი წარჩინებული კოლხი ქალის სამარხში დადასტურებული ვითარება, სადაც მთავარი მიცვალებული ოქროს დიადემით იყო შემკული, ხოლო მასთან ერთად დამარცხებული სამი ქალი, სოციალურად დაბლა მდგომები, ვერცხლის დიადემებით, ამასთანავე ერთ მათგანს ორიც კი აღმოაჩნდა. ეს დიადემები აქ დაკრძალვის რიტუალთანა დაკავშირებულნი³⁸.

ამგვარად, ჩვენი აზრით, არმაზისხეველ პიტიახშთათვის ინსიგნიებად მიჩნეული ნივთები შესაძლოა შეგვხვდეს სხვა კომპლექსებშიც და ეს გარემოება ყოველთვის არ შეიძლება გახდეს მათი პიტიახშების მანიშნებელი.

გარდა ინსიგნიებისა არმაზის ნეკროპოლზე აღმოჩენილია სარეცლის ფეხების ვერცხლის გარსაკრავები, რომლებიც ინსიგნიებად მიჩნეულ ნივთებზე მეტადაც უსვამენ ხაზს დაკრძალულის მაღალ მდგომარეობას. მაგრამ შესაძლოა ყოველთვის არც ეს გარემოება იყოს პიტიახშობის დონის მანიშნებელი. როგორც მდიდრულ კომპლექსებზე დაკვირვება მოწმობს მათში გვხვდება წყება მდიდრული ნივთებისა, რომელზედაც ხელი არა მარტო პიტიახშებსა და მათი რანგის დიდებულებს მიუწვდებოდათ, არამედ არისტოკრატიული კლასის ყველა ფენის წარმომადგენელს. მაგალითად, ასეთ ნივთებად ჩანს ვერცხლის

32 ჯ. ნადირაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56—57, სურ. 15, ტაბ. XL.

33 გ. ლომთათიძე, კლდეეთის სამაროვანი, გვ. 131.

34 ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29.

35 იქვე, გვ. 66, 89.

36 იქვე, გვ. 89.

37 იქვე.

38 ო. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი, თბ., 1973, გვ. 60, 62.

კოვზები, სხვადასხვა შემთხვევაში ცხოველის ჩლიქით, ფრინველის გამოსახულებით ან ბურთულათ დაბოლოებულია, ამ ტიპის კოვზები ზაგინეთის³⁹, ბორის⁴⁰ და ზლუდერის⁴¹ გვერდით გვხვდება საშუალოდ ან ნაკლებად მდიდრულ კომპლექსებშიც. მაგალითად, სამთავროს 212⁴², რიყიანების ველის № 2, 3 და 7 სამარხებში⁴³. აქ დაკრძალულნი კი არაერთარ შემთხვევაში არ მიეკუთვნებიან მაღალი რანგის დიდებულთა წრეს. არ არის გამორიცხული, რომ სარეცლის ფეხების ვერცხლის გარსაკრავების მაგალითზე მსგავს შემთხვევასთან გვქონდეს საქმე. ლიტერატურაში გამოთქმულია აზრი ამ გარსაკრავთა დამამზადებელი საწარმოს მცხეთაში არსებობის შესახებ⁴⁴. თუ ამ გარსაკრავთა დამამზადებელი სპეციალური საწარმო არსებობდა, მაშინ მისი პროდუქცია პიტიახშოთა გარდა სხვა დიდებულებისთვისაც ალბათ ხელმისაწვდომი იქნებოდა.

როგორც დასაწყისშივე გვქონდა აღნიშნული, ისტორიული იბერიის ტერიტორიაზე საკმაო რაოდენობით იქნა მიგნებული მდიდრული ინვენტარის შემცველი სამარხები, რომელთა ნაწილიც პიტიახშების ან მათი რანგის დიდებულების კუთვნილებად იქნა მიჩნეული. ეს პირველ რიგში ითქმის ზლუდერში⁴⁵, ერწოში, ახალ ქინვალსა⁴⁷ და არაგვისპირში⁴⁸ მიკვლეულ სამარხებზე. თუ ამ სამარხებს განვიხილავთ ზემოთ ჩვენ მიერ შემოთავაზებული პრინციპით: ინვენტარის რაოდენობრივ-ხარისხობრივი ხასიათით არმაზის ხევის სამარხებთან შედარებით და აღმოჩენის ადგილის მიხედვით ვფიქრობთ, შესაძლებელი გახდება სხვაგვარი მოსაზრებების წამოყენება.

1) ზლუდერში გათხრილი სამარხები, მათში აღმოჩენილი ინვენტარის ხასიათით ნამდვილად არმაზის მონაპოვრების ტოლფასია და სწორედ ამ გარემოების წყალობით იქნა მიჩნეული გვიანანტიკური ხანის პიტიახშთა დონის სამარხებად. ამ დასკვნის მხარის დამკვერ არგუმენტად იქნა მიჩნეული თვით სამარხთა აღმოჩენის ადგილი ზლუდერიც, რომელიც მდებარეობს ძამის ხეობაზე გამავალი გზების გზაჯვარედინზე და ხეობის, როგორც მიკროერთეულის ცენტრის წარმოადგენს⁴⁹. ყოველივე ეს სწორია, მაგრამ ჩვენი აზრით სწორედ ამ მდიდრულ სამარხთა აღმოჩენის ადგილი უნდა იყოს მთავარი წინააღმდეგობა ზლუდრულ წარჩინებულთა პიტიახშობის რანგამდე აყვანისა. საქმე ის არის, რომ ზლუდერი და მისი მიმდებარე ტერიტორიები, მძოვრეთად წოდებულ, ნამდვილად ამ რეგიონის ცენტრია, ფეოდალურ ეპოქაშიც ჩვენ სწორედ ამ მიდამოებში ვხედავთ დამკვიდრებულ ამ რეგიონის მომდევნო ბატონ-პატრო-

³⁹ გ. აფაქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60.

⁴⁰ П р и д и к, დასახ. ნაშრომი, გვ.

⁴¹ გ. ნეშსაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

⁴² М. М. И в а щ е н к о, Самтаврские погребения первых трех веков н. э. Мცხეთა III, თბ., 1980, გვ. 108, სურ. 325.

⁴³ ნ. შირიანაშვილი, შიდა ქართლის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1983, გვ. 21, 24, 26, ნახ. 4, 5, 7, ტაბ. 11, სურ. 85, 86.

⁴⁴ რ. რამიშვილი, ახალი ქინვალის..., გვ. 120.

⁴⁵ გ. ნეშსაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47.

⁴⁶ რ. რამიშვილი, ერწოს ველი..., გვ. 62.

⁴⁷ შ ი ს ი ვ ე, ახალი ქინვალის..., გვ. 121.

⁴⁸ შ ი ს ი ვ ე, ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები არაგვის ხეობაში, „ძეგლის მეგობარ“, 39, თბ., 1975, გვ. 12.

⁴⁹ გ. ნეშსაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54.

ნებს აღარნესე ძამელ მთავარსა⁵⁰ თუ ციციშვილების მსხვილ სათავადო სახლს⁵¹. ანგარიშგასაწევია ის გარემოებაც, რომ პლატონ იოსელიანი სწორედ აქ უთმობს ანტიკურ ქალაქს⁵², მაგრამ მიუხედავად ამ გარემოებებისა ზღუდერი მაინც არ უნდა ყოფილიყო საპიტიახშოს ცენტრი, რადგანაც ძამის ხეობა თუნდაც მისი მიმდებარე ახლო-მახლო ხეობებით პატარა რეგიონია როგორც ეკონომიკურად, ასევე ადმინისტრაციული თვალსაზრისითაც. რის გამოც ზღუდერი ვერავითარ შემთხვევაში ვერ გასწევდა საპიტიახშოს ცენტრობას, რადგანაც ისეთი ტერიტორიული ერთეულის, როგორადაც ჩვენ საპიტიახშო (საერისთავო) წარმოგვიდგენია (როგორც უკვე აღვნიშნეთ ასეთი რანგის ერთეულში შედიოდა მთელი ოლქები ქვემო ქართლი, კახეთი და სხვა), მართვა ზღუდერიდან ალბათ საკმაოდ ძნელი იქნებოდა. ფიქრობთ, შესაძლებელი იქნება ჩავთვალოთ, რომ ზღუდერში მსხდომი დიდებულების სახით ჩვენ საქმე გვაქვს პიტიახშებზე სოციალური მდგომარეობით (და შესაძლებელია არა ქონებრივით) დაბლა მდგომ პირებთან, რომელთა გამგებლობის ქვეშაც საპიტიახშოსთან შედარებით მცირე ერთეულია მოქცეული.

2) ზოლო რაც შეეხება ერწოს ველის, ახალი ჟინვალისა და არაგვისპირის სამარხებს უნდა ითქვას, რომ ისინი, მიუხედავად მათში მოპოვებული, ზოგ შემთხვევაში მართლაც ბრწყინვალე ნივთებისა საერთო იერ-სახით პირველობას მაინც არმაზის კომპლექსებს უთმობენ. თუ არმაზელ პიტიახშოთა პარხებს შევედარებთ ამ სამაროვნებზე აღმოჩენილ მდიდრულ სამარხებს დავინახავთ, რომ ისინი არმაზისხევურებს მაინც ჩამოუვარდებიან. მაგალითად, ერწოს ველზე გათხრილ „ქუშანაანთ გორის“ სამაროვნიდან უმდიდრესად მიჩნეულია № 1 კრამიტებით გადახურული სამარხი⁵³, რომლის ინვენტარიც ასპარუგის სამარხისას (ასევე სხვებსაც) აშკარად ჩამოუვარდება. ერწოს ველის ამ სამარხში გვხვდება ჭურჭლეულიდან 1) ვერცხლის პინაკი, 2) 2 ც. ვერცხლის სურა და 3) მინის ჭურჭელი. სამკაული წარმოდგენილია 1) 2 ც. ოქროს ბეჭდით, 2) ოქროს საყურეებითა და 3) გიშერის მძივებით, ზოლო მონეტებიდან მოპოვებულია 3 ცალი ოქროს მონეტა (არის აგრეთვე მინის სანელსაცხებლექ)⁵⁴. ამის საწინააღმდეგოდ ასპარუგის სამარხში გვხვდება 7 ვერცხლის და 2 მინის ჭურჭელი, ოქროს ღიაღემა, ოქროს ბეჭედი, 2 ც. ოქროს მასიური სამაჯური, ოქროს 5 მძივი. ოქროს სხვადასხვა საკიდები, კილიტები, ძვირფასი სარტყელი, სატევარი, ოქროს 6 მონეტა და სხვა⁵⁵. ასე რომ მათ შორის ქონებრივი სხვაობა შესამჩნევი უნდა იყოს. ასევე ქონებრივად მნიშვნელოვნად აღემატებიან არმაზისხევის სამარხები ახალი ჟინვალის № 5 სამარხს, სადაც ინვენტარი ძირითადად ვერცხლითაა წარმოდგენილი. მართალია, ვერცხლი რომის გავლენით ძალზედ პოპულარული იყო გვიან ანტიკურ სამყაროში, მაგრამ ჩვენი მაგალითებით (მხედველობაში გვაქვს როგორც უკვე მოხსენიებული, ასევე

⁵⁰ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 271.

⁵¹ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 121 და შმდ.

⁵² Пл. Иоселиани, Города, существовавшие и существующие в Грузии, Тифлис, 1850, გვ. 52.

⁵³ რ. რამიშვილი, ერწოს ველი..., გვ. 62.

⁵⁴ იქვე, გვ. 32—37.

⁵⁵ ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22—39.

სხვა მდიდრული კომპლექსიც) ეს პირველ რიგში ჭურჭლეულზე ითქმის. საქართველოში გათხრილ კომპლექსებშიც კი სიმდიდრისა და წარჩინებულობის ნიშნად ვერცხლის ჭურჭლეულის გვერდში ძირითადად ოქროს სამკაულები ფიგურირებენ, რომელთა მინიმალური არსებობაც ახალი ქინვალის სამაროვნის № 5 სამარხში⁵⁶ შესაძლოა იმის არგუმენტი იყოს, რომ აქ დაკრძალული აშკარად წარჩინებულია, მაგრამ არა პიტიახშთა რანგის. არმაზისხევის სამარხებს ერწოს ველისა და ახალი ქინვალის მდიდრულ სამარხებთან შედარებით თავისი სიმდიდრითა და მაღალმხატვრულობით უახლოვდება არაგვისპირის სამაროვნის № 13 სამარხის ინვენტარი, რომელიც მართლაცდა პიტიახშების სადარია⁵⁷, მაგრამ აქ დაკრძალულია პიტიახშებად ან მათი რანგის დიდებულებად მიჩნევის ზღუდრის მსგავსად მისი ადგილმდებარეობა უნდა უშლიდეს ხელს. არაგვისპირის სამაროვანი მდებარეობს მცხეთიდან ჩრდილოეთით 20-იოდე კმ⁵⁸. მანძილზე, რაც თავისთავად აქ დაკრძალულთა პიტიახშობის საწინააღმდეგო გარემოებად უნდა გამოიყურებოდეს. როგორც არმაზისხევის გათხრებმა დაგვიდასტურა მცხეთაში პიტიახშების რეზიდენცია არსებობს, აქვე ბინადრობს სამეფო კარიც და შესაძლოა ლეონტიეული სპასპეტი ან სერაფიტი⁵⁹ წარწერაში მოხსენიებული ეზოსმოდვარი. ვფიქრობთ, არაგვისპირთან ახლოს ისეთი მძლავრი სახელისუფლო ცენტრის არსებობა, როგორც მცხეთა იყო, მის ახლო-მახლო მიდამოებში სხვა მსხვილი ადმინისტრაციული ცენტრის არსებობას უნდა გამორიცხავდეს.

ამგვარად, ჩვენ შესაძლებლად ვთვლით, რომ ზღუდერში, ერწოს ველზე ახალ ქინვალსა და არაგვისპირეთში დაკრძალულნი იყვნენ პიტიახშებზე რანგით (და ყოველთვის ქონებრივად არა) ნაკლები წარჩინებულები, რომლებშიც სხვადასხვა მიკროერთეულთა გამგებლები უნდა დავინახოთ. პიტიახშების გვერდით ასეთი სოციალური ფენის არსებობა თავისთავად არისტოკრატიული კლასის დიფერენცირებულობის აშკარა ნიშანია, ხოლო თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებასაც, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში, ისტორიული იბერიის ტერიტორიაზე საკმაოდ მრავლადაა აღმოჩენილი ზღუდრის, ერწოს ველის, ახალი ქინვალისა და არაგვისპირის სამარხებთან შედარებით ნაკლები წარჩინების მქონე პირთა სამარხები, ისეთები რომლებიც გაითხარა დიდი მცხეთის ტერიტორიაზე⁶⁰, რიყიანების ველის სამაროვანზე⁶¹, თვით ერწოს ველისა და ახალი ქინვალის სამაროვნებზე⁶² და სხვაგან და რომელთა შორისაც თავის მხრივ შესაძლებელია გარკვეულ სოციალურ განსხვავებათა შენიშვნა⁶³, მაშინ გარკვევით დავინახავთ თუ გვიან ანტიკური ხანისთვის რა ღრმად იერარქიული სახე მიუღია საზოგადოების არისტოკრატიულ ნაწილს.

56 რ. რამიშვილი, ახალი ქინვალის..., გვ. 119.

47 რ. რამიშვილი, ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები..., გვ. 12.

58 მისივე, Новые открытия..., გვ. 115.

59 ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 104—128, მცხეთა II, თბ., 1978, გვ. 32, 125—126, 128—129, 132—136, მცხეთა V, თბ., 1981, გვ. 129 და შმდ. Полевые археологические исследования в 1980 году. Тб., 1982, გვ. 35, V—VII და სხვა.

60 ნ. მირიანაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 18 და შმდ.

61 რ. რამიშვილი, ერწოს ველი..., გვ. 40—42 და შმდ., მისივე, ახალი ქინვალის სამაროვანი..., გვ. 82—86 და შმდ.

62 ამ საკითხის დეტალურ განხილვას მისი დიდი მოცულობის გამო მოცემულ ნაშრომში თავს ვარიდებთ.

არისტოკრატიული ფენის დიფერენცირებულობის დამადასტურებლად გვესახება ბორისა და კლდეეთის აღმოჩენებიც. როგორც ცნობილია, მდიდრული სამარხებით ცნობილი ეს ორი პუნქტი ტერიტორიულად ერთმანეთის ახლოს მდებარეობს. მათ ერმანეთისაგან სულ 5—6 კილომეტრი აშორებთ. ბორის მასალები იმთავითვე პიტიახშების კუნთვნილებად იქნა მიჩნეული. ამაზე მეტყველებდა მონაპოვრის სიმდიდრე და სიახლოვე არმაზისხევის ძეგლებთან და, რაც მთავარია, აქ მოპოვებული ვერცხლის წარწერიანი ჭურჭელი ბუზმირპ პიტიახშის მოხსენებითა⁶³ ჩვენც მიგვაჩნია, რომ მყარი საფუძველი არსებობს ბორელ დიდებულთა პიტიახშებად მიჩნევისთვის, მაგრამ აქვე უნდა აღვნიშნოთ შემდეგი. ვერცხლის ჭურჭელი, რომლის წარწერაც იხსენიებს პაპაკ პიტიახშს აღმოჩნდა არმაზისხევის № 2 სამარხში, სადაც დაკრძალული იყვნენ ქალები და ბავშვი⁶⁴, რომლებიც ეკუთვნოდნენ პიტიახშთა წრეს, მაგრამ რასაკვირველია, პიტიახშები არ იქნებოდნენ, ჩანს, რომ ეს პაპაკ პიტიახშისეული ვერცხლის პინაკი მათ საჩუქრებად ან მემკვიდრეობით მიუღიათ. არ უნდა იყოს გამორიცხული რომ, შესაძლოა. ბორის მაგალითზეც მსგავს სიტუაციასთან გვექონდეს საქმე. თუმცა ბორის მასალებში პიტიახშის სახელის ფიგურირება მაინც საიმედო არგუმენტი უნდა იყოს ბორში პიტიახშთა სახლის არსებობის სასარგებლოდ. საგანგებოდაა აღსანიშნავი ისიც, რომ ბორი ამ რეგიონის ცენტრთან, შორაპანთან ახლოს მდებარეობს. სხვაგვარი სურათი გვაქვს კლდეეთის სამარხების მიმართ. რომლებსაც მათი გამთხრელი გ. ლომთათიძე იმთავითვე პიტიახშებზე ნაკლები წარჩინების მქონე დიდებულთა კუთვნილებად მიიჩნევდა, რადგანაც კლდეეთის მასალები არმაზისხეველთან სიახლოვისა და ცალკეული ნივთების იდენტურობის მიუხედავად მაინც მნიშვნელოვან წილად, როგორც რაოდენობრივი ასევე ხარისხობრივი თვალსაზრისითაც ჩამოუვარდებოდნენ არმაზისხეველსაც და ბორის მასალებსაც⁶⁵.

კლდეეთის მასალების შესწავლისას თავდაპირველად მიჩნეული იქნა, რომ ბორში დამარხული დიდებული იბერიის პიტიახშს წარმოადგენდა, ხოლო კლდეეთში დამარხული დასავლეთ საქართველოში მცხოვრებ წარჩინებულს⁶⁶. შემდგომში სათანადო არგუმენტაციის თანხლებით გამოითქვა მოსაზრება, რომ კლდეეთელი დიდებული, ისევე როგორც ბორელი, იბერიელი იყო, ხოლო კლდეეთი იმ ხანად იბერიის შემადგენლობაში შედიოდა⁶⁷. ჩვენი აზრითაც, მეორე მოსაზრებაში ისტორიული ვითარება სწორედ უნდა იყოს ასახული და ამის სასარგებლოდ შემდეგ გარემოებებსაც აღვნიშნავთ. წერილობითი წყაროებითაც ცნობილია და ტრადიციულადაც ასე იყო, რომ საზღვარი აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს შორის დროთა მანძილზე შორაპნის მიდამოებში გადიოდა. ამ მონაცემის მიხედვით თავისთავად ივარაუდება, რომ ასეთ შემთხვევებში ბორი იბერიაში უნდა დარჩენილიყო, კლდეეთი კი კოლხეთში⁶⁸. მაკ-

63 გ. ცქიტიშვილი, იბერიის საპიტიახშოს საკითხისათვის ლიხთიმერეთში, ისტორიკ-ინსტიტუტის შრომები, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 304.

64 ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45—56.

65 გ. ლომთათიძე, კლდეეთის სამაროვანი, გვ. 183.

66 გ. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 309.

67 გ. ცქიტიშვილი, ანტიკური ხანის შორაპნის საერისთავოს საკითხისათვის, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II, თბ., 1964, გვ. 87.

68 გ. ცქიტიშვილი, იბერიის საპიტიახშოს..., გვ. 309.

რამ კლდეეთის მასალების დიდი მსგავსება იბერიულთან (მიუხედავად მასში დასავლური კულტურისთვის დამახასიათებელი ნივთების შემცველობისა⁶⁹) რასაც ზაზგასმით აღნიშნავდა თვით გ. ლომთათიძე⁷⁰, თავისთავად გვიბძგებს იმ აზრისკენ, რომ კლდეეთში მსხდომი წარჩინებულნი ისეთივე იბერიელნი იყვნენ როგორც ბორელები, ზღუდერელები თუ მცხეთელები. რასაკვირველაა, არარეალური იქნებოდა იმის ფიქრი, რომ საუკუნეთა მანძილზე შორაპნის მიდამოებში არსებული სასაზღვრო ზოლი სტაბილურად იქნებოდა შენარჩუნებული. შემთხვევითი არ უნდა იყოს „ქართლის ცხოვრების“ ტრადიცია, რომელიც შორაპნის ციხის აშენებას იბერიის მეფე ფარნავაზს მიაწერს⁷¹. ხოლო ის ფაქტი, რომ იგივე „ქართლის ცხოვრება“ ფარნავაზს თითქმის მთელი დასავლეთ საქართველოს (ეგრისის) მეფედ თვლის⁷², ბოლოდროინდელ გამოკვლევებში არქეოლოგიურ მასალაზე დაყრდნობით რეალურ ვითარებადაა მიჩნეული⁷³. თუ ფარნავაზის დროს ე. ი. ძვ. III საუკუნეში კოლხეთის ტერიტორიაზე იბერიის ღრმად შეჭრა რეალური ფაქტია, მით უფრო რეალური იქნებოდა ის ახ. წ. II საუკუნეში, როდესაც იბერიამ თავისი პოლიტიკური ძლიერების ზენიტს მიაღწია და ზოგიერთი ცნობით სამხრეთ-დასავლეთ მიმართულებით ზღვის სანაპიროზეც კი გავიდა⁷⁴. რასაკვირველია, ასეთ ვითარებაში უაღრესად დასუსტებული და ფაქტობრივად დამოუკიდებლობა დაკარგული კოლხეთი⁷⁵ ვერ შეძლებდა იბერიასთან სტაბილური სასაზღვრო ზოლის შენარჩუნებას და ამდენად, სრულიადაც არ უნდა იყოს მოულოდნელი, რომ იმ ხანად იბერია — კოლხეთის საზღვარი შორაპნიდან უფრო დასავლეთით, სიღრმეში გადაწეულიყო. ამგვარად, ისევე როგორც ზემოთმოყვანილ მოსაზრებას ავტორს (გ. ცქიტიშვილს), ჩვენც აბსოლუტურად დასაშვებად მიგვაჩნია კლდეეთის სამაროვნის, ისევე როგორც ბორის, იბერიის ფარგლებში მოქცევა. ეს გარემოება კი გვაძლევს კიდევ ერთ ნათელ სურათს გვიანანტიკური ხანის იბერიის არისტოკრატიული ფენის დიფერენცირებულობისა. ერთმანეთთან ტერიტორიულად ახლოს მდებარეობს ორი სხვადასხვა მდიდრული ბუდე, რომელთაგანაც ერთი (ბორი) შესამჩნევად აღემატება მეორეს (კლდეეთს). მათი ერთმანეთთან დამოკიდებულება კი შემდეგნაირად შეიძლება წარმოვიდგინოთ. ბორში სხედან პიტიანშები (ერისთავები) ან მათი რანგის დიდებულები, რომლებიც ამ რეგიონის, ლიხს იქით არსებული ადმინისტრაციული ერთეულის გამგებლები არიან. კლდეეთში კი მათ ხელისუფლებას დაქვემდებარებული საშუალო რანგის არისტოკრატები, რომელთა მეომრული საქმიანობაც მათი სამარხეული ინვენტარიდან შესანიშნავად მოსჩანს⁷⁶. ვფიქრობთ, არაფერი უნდა გვიშლიდეს ხელს, თუ კლდეეთელ დიდებულებს ზემოთ მოხსენიებულ ლეონტისეულ „მხედარ-აზნაურების“ კატეგორიისთან გავაიგივებთ.

69 ვ. ჯაფარიძე, კლდეეთის სამაროვანი და დასავლეთ საქართველოს გვიანანტიკური ძეგლების შესწავლის საკითხი, „ძეგლის მეგობარი“, № 68, თბ., 1984, გვ. 31—32.

70 გ. ლომთათიძე, კლდეეთის სამაროვანი, გვ. 161—190.

71 „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, გვ. 24.

72 იხ. იქვე, გვ. 24.

73 გ. გაშყრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 97.

74 გ. მელიქიშვილი, ადრეკლასობრივ სოციალურ-ეკონომიურ ურთიერთობათა განვითარება ელინისტური ხანის ქართლის სამეფოში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 525.

75 იხ. იქვე, გვ. 537 და შმდ.

67 გ. ლომთათიძე, კლდეეთის სამაროვანი, გვ. 176.

ამგვარად, თუ შევაჯამებთ ზემოთქმულს, შესაძლოა დავრწმუნდეთ, რომ გვიანანტიკური ხანის იბერიაში, მკვეთრად დიფერენცირებული კლასობრივი სოზოგადობის არსებობის პირობებში უკვე ჩამოყალიბებულია თავის მხრივ ღრმად დიფერენცირებული არისტოკრატიული კლასი. სამეფო საგვარეულოს შემდეგ იერარქიულად ამ კლასის ერთ-ერთ უმაღლეს საფეხურზე დგანან პიტიახშები (ლეონტისეული ერისთავები), რომლებიც მართავენ სამეფოს ცალკეულ დიდ ოლქებს და სამეფო ხელისუფლების მსხვილ მოხელეებს წარმოადგენენ. არქეოლოგიური მასალებით ამ კატეგორიის წარჩინებულებად ჯერჯერობით წარმოგვიდგებიან არმაზსა და ბორში დაკრძალული დიდებულები. პიტიახშების მომდევნო საფეხური, საფიქრებელია, რომ უფლებრივად და არა ყოველთვის ქონებრივად მათზე დაბლა მდგომ ფენას უკავია, რომელიც თავისი გარეგნული იერსახით ბევრით არაფრით ჩამოუვარდება პიტიახშებს. შესაძლებელია მათში მსხვილი მოხელეები და საკუთრივ საპიტიახშოებს შიგნით არსებული სხვადასხვა კატეგორიის ადმინისტრაციული ერთეულების (ხევეების) გამგებლები დაეინახათ. ამ ფენის არსებობის დამადასტურებლად ჩვენ მიგვაჩნია ზღუდრის, ერწოს ველის, ახალი ქინვალისა და არაგვისპირის მდიდრული სამარხები. ექვს გარეშეა უნდა არსებულიყო სამხედრო არისტოკრატიული ფენაც, რომელიც როგორც ქონებრივად, ასევე უფლებრივადაც, ალბათ, გარკვეულწილად ჩამოუვარდებოდა ზედა ორ ფენას. სამხედრო არისტოკრატები ალბათ სხვადასხვა რანგის მოხელეებს წარმოადგენდნენ, ხოლო მათი ვალდებულება სამეფო ხელისუფლების წინაშე ძირითადად სამხედრო სამსახურით უნდა განსაზღვრულიყო. ამ ფენის წარმომადგენლები უნდა ყოფილიყვნენ კლდეეთში დამარხულები. და ბოლოს შეიძლება ვივარაუდოთ „რიგითი“ არისტოკრატიული ფენის არსებობაც, რომელთა ქონებრივი და უფლებრივი მდგომარეობა უკვე დასახელებულებთან შედარებით შეიძლება ბევრად მცირე ყოფილიყო. მათზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ისინი წვრილი მიწისმფლობელები და ადმინისტრაციული აპარატების წვრილი წარმომადგენლები იყვნენ. ამ კატეგორიის წარჩინებულებად მიგვაჩნია მცხეთის, რიყიანობის ველის, მოდიანახეს და სხვა ადგილებში გათხრილი ზოგიერთ სამარხებში დაკრძალულნი.

თუ ჩვენი კვლევის გეზი და აქედან მიღებული უკვე მოყვანილი დასკვნა მეტ-ნაკლებად მაინც რეალურობის ნიშნებს შეიცავს. მაშინ ჩვენს წინაშე ისმის სხვა საკითხებიც. ერთი მათგანია თუ როდის უნდა დაწყებულიყო არისტოკრატიული კლასის განფენების პროცესი? აქვე აღვნიშნავთ, რომ არც წერილობითი წყაროები და არც არქეოლოგიური მონაცემები ამ საკითხის გადასაჭრელად საკმარისად არ მიგვაჩნია. თუმცა ჩვენს ხელთ არსებული ზოგიერთი არქეოლოგიური მონაპოვარი გარკვეული მსჯელობის საშუალებას იძლევა. აქ მხედველობაში გვაქვს ახალგორის, ყანჩაეთისა და ალგეთის მდიდრული კომპლექსები, რომლებიც წარჩინებულთა კუთვნილებას წარმოადგენდნენ. ურთიერთშედარებისას ეს კომპლექსები არისტოკრატიული კლასის დიფერენცირებულობაზე მსჯელობის საშუალებას იძლევიან. საქმე ის არის, რომ ახალგორის მონაპოვარი ძვირფასი ნივთების შემადგენლობითა და საერთო იერ-სახით ბევრად აღემატება დანარჩენ ორს⁷⁷, რაც, მანიშნებელი უნდა იყოს იმ გა-

77 აღნიშნული კომპლექსები არაერთგზის იქცა მსჯელობისა და განხილვის საგნად. ისინი რამდენჯერმე გამოცემული. იხ. Я. Н. Смирнов, Ахалгорийский клад, Тб., 1934, Б. А. Куптин, Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941.

რემოებისა, რომ ახალგორული ნივთების პატრონს საზოგადოებაში უფრო მაღალი ადგილი უნდა ჰქონოდა, ვიდრე ყანჩაეთის ან ალგეთის ნივთების პატრონებს. ყოველ შემთხვევაში ქონებრივი უპირატესობა აქ სავსებით აშკარაა⁷⁵. რაც შეეხება უფლებრივ (ე. ი. საზოგადოებაში იერარქიულად მათ სავარაუდო მდგომარეობას) მხარეს გარკვეულ მოსაზრების გამოთქმის საფუძველი ვფიქრობთ, უნდა გაგვაჩნდეს. როგორც ცნობილია, ახალგორის განძი აღმოჩენილი იქნა შემთხვევით ქსნის ხეობაში სოფ. საძეგურთან 1908 წელს. მოგვიანებით, ასევე ქსნის ხეობაში კვლავ შემთხვევით აღმოჩნდა მდიდრული სამარხი სოფ. ყანჩაეთთან, რომელიც საძეგურიდან სულ რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით მდებარეობს. ყანჩაეთის მასალები შესწავლილი და გამოცემული იქნა ი. გაგოშიძის მიერ, რომელმაც ყანჩაეთში დამარხულები, ისევე როგორც ახალგორისა და ალგეთში დაკრძალულები მიიჩნია უკვე „ხევისუფლებად, ხევისთავებად, ერისთავებად“⁷⁹ თუ რასაკვირველია, ეს აზრი სწორია და ახალგორში. ყანჩაეთსა და ალგეთში დაკრძალულები ამ საპატიო ტიტულთაგან ერთ-ერთს მაინც ატარებდნენ, მაშინ ასეთად ალბათ იმ წრის წარმომადგენლები უნდა ვივარაუდოთ, რომელსაც ახალგორული ნივთების პატრონი ეკუთვნოდა. რამდენადაც ერთ ხეობაში, ისიც ერთმანეთთან ძალზედ ახლოს ვერც ორი ხევისუფალი. ხევისთავი და ერისთავი ვერ მოთავსდებოდა, მაშინ ბუნებრივია. ვიფიქროთ, რომ ახალგორული ნივთების პატრონს გარდა ქონებრივი უპირატესობისა და უფლებრივიც უნდა ჰქონოდა ყოველ შემთხვევაში ყანჩაეთში დაკრძალულთან მაინც. ამგვარად, გამოდის, რომ ყანჩაეთელი დიდებულები ახალგორელებთან შედარებით დაბალი რანგისანი არიან როგორც ქონებრივი, ასევე უფლებრივი მდგომარეობით (ყანჩაეთის მასალებში საბრძოლო იარაღის სიმრავლე შესაძლოა მათ მეომრულ საქმიანობაზე უთითებდეს⁸⁰) რაც, თავის მხრივ, მოწმობაა ამ ძეგლების თანადროულ ხანაში არისტოკრატიული კლასის დიფერენცირებულობისა. დასახელებული ძეგლები უკანასკნელ ხანებში დათარიღებული იქნა ძვ. წ. IV საუკუნის შუახანების შემდგომი პერიოდით⁸¹ (ე. ი. დაახლოებით ადრეელინისტური ხანის დასაწყისით). ამგვარად, ამ დათარიღების მიხედვით შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში არისტოკრატიის (ამ შემთხვევაში ალბათ საგვარეულო არისტოკრატიის) დიფერენციაცია—დაფენების პროცესს ადრეელინისტური პერიოდის დასაწყისისათვის. ე. ი. წინასახელმწიფოებრივი ხანისთვის უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული სახე მიუღია. ეს ვითარება კი ყოველმხრივ გასათვალისწინებელია აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის კვლევის რთულ პრობლემატიკაში.

ი. გაგოშიძე. ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან, თბ., 1964, მისივე, მასალები ქართულ-ოქრომქედლობის ისტორიისათვის (ძვ. წ. I ათასწლეულის I ნახევარი), სსშ. XXXII—B თბ., 1976; ც. დავლიანიძე, ადრეანტიკური ხანის ძეგლები, ქვემო ქართლიდან (ხელოსნური ნაწარმის მიხედვით), სსშ, XXXII—B თბ., 1976 და სხვა.

78 არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ ის გარემოება, რომ სამწუხაროდ, სამივე კომპლექსი შემთხვევითაა მოპოვებული, რაც მათზე მსჯელობისას გარკვეული თავშეკავების საფუძველი ხდება.

79 ი. გაგოშიძე, ადრეანტიკური ხანის..., გვ. 79.

80 ი. გაგოშიძე, დასახ. მაშრომი, გვ. 51—54, ტბ. XI—XII.

81 ით. ლორთქიფანიძე. ძვ. წ. V—I საუკუნეების ქართლის (იბერიის) ისტორიის ზოგიერთი სადასკუსიო საკითხის შესახებ, „მაცნე“ ისტორიის სერია, № 1, 1985, გვ. 161.

С. Г. МАРГИШВИЛИ

К СОЦИАЛЬНОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ БОГАТЫХ ПОГРЕБЕНИЙ АНТИЧНОЙ ЭПОХИ ВОСТОЧНОЙ ГРУЗИИ (ИБЕРИЯ)

Резюме

Грузинские письменные источники и археологические материалы свидетельствуют, что в Грузинском (Иберийском) царстве позднеантичной эпохи существовал глубоко дифференцированный класс аристократии, но установление социальной принадлежности богатых погребений этого периода зачастую связано с некоторыми трудностями.

Для классификации богатых погребений нами использованы следующие признаки: количественно-качественный показатель в сравнении с погребальным инвентарем Армазисхевских питиахшей и места обнаружения богатых погребений. Основываясь на этих показателях, захороненные в богатых восточногрузинских погребениях позднеантичной эпохи по социальному принципу могут быть распределены следующим образом: а) захороненные в богатых погребениях Армазисхеви и Бори, относятся к классу высшей аристократии — питиахшам (эриставам); б) погребенные в богатых могилах Згудери Эрцойской долины, Новом Жинвали и Арагвиспири относятся к социально, но не всегда имущественно, более низкому кругу вельмож; в) погребенные в Клдеети должны быть представителями военной аристократии; г) захороненные в богатых погребениях на могильниках Мцхета, Рикианбисвели, Модинахе и др., в сравнении с вышеперечисленными, должны были принадлежать к аристократии более низкого ранга.

Кроме того, как свидетельствуют находки Ахалгори, Канчаети и Алгети, процесс дифференциации аристократии прослеживается уже в начале раннеэллинистической эпохи.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა

Т. Г. ДУНДУА

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ИБЕРИИ С ПОНТИЙСКИМ ЦАРСТВОМ В ЭПОХУ МИТРИДАТА ЕВПАТОРА ПО НУМИЗМАТИЧЕСКИМ МАТЕРИАЛАМ

Взаимоотношения Грузии с Понтийским царством пока еще недостаточно изучены. В научной литературе гораздо лучше освещены аспекты взаимоотношений между Колхидой и Понтийским царством в эпоху Митридата VI Евпатора (121—63 гг. до н. э.), чем между Иберией и Понтом. Это обстоятельство объясняется тем, что античные источники содержат более подробную информацию о взаимоотношениях Колхиды с Понтийским царством, чем Иберии и, самое главное, тем, что в пределах Колхиды обнаружено много нумизматических памятников Понтийского царства, чего нельзя сказать по отношению к Иберии.

Относительная многочисленность данных, касающихся взаимоотношений Понта с Колхидой, обусловила интенсивность основных исследований именно в указанной области.

В этом отношении следует отметить работы Г. Меликишвили¹, Л. Саникидзе², Г. Гозалишвили³, М. Инадзе⁴, Г. Лордкипанидзе⁵, Н. Ломоури⁶, Д. Шелова⁷ и Т. Тодуа⁸. Особенного же внимания в изучении указанных взаимоотношений заслуживает вклад четырех последних исследователей, из работ которых при этом все-таки следует выделить специальную статью Д. Шелова «Колхида в системе понтийской державы Митридата VI» и диссертационную работу Т. Тодуа.

Кроме того, здесь следует упомянуть и тех исследователей, которые изучали многогранные взаимоотношения между Колхидой и Пон-

¹ Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 305—307, 322—324; его же, в «Очерках истории Грузии», 1, Тб., 1970, с. 474—475, 500—502 (на груз. яз.).

² Л. Саникидзе, Понтийское царство, Тб., 1956, с. 28, 84—85, 185 (на груз. яз.).

³ Г. Гозалишвили, Митридат Понтийской, Тб., 1962, с. 334—376 (на груз. яз.) и др.

⁴ М. П. Инадзе, Причерноморские города древней Колхиды. Тб., 1963, с. 231—236.

⁵ Г. А. Лордкипанидзе, К истории древней Колхиды, Тб., 1970, с. 17—36.

⁶ Н. Ю. Ломоури, К истории Понтийского царства, ч. I, Тб., 1979, с. 167—180; его же, Грузино-римские взаимоотношения, ч. I, с. 73—78.

⁷ Д. Б. Шелов, Колхида в системе понтийской державы Митридата VI, ВДИ, 1980, № 3, с. 28—43.

⁸ Т. Т. Тодуа, Колхида в составе Понтийского царства, автореферат канд. дисс., Тб., 1985.

тийским царством по нумизматическим данным. Это Г. Дундуа⁹, Г. Лордкипанидзе¹⁰ и К. Голенко¹¹.

В монографиях и статьях перечисленных авторов исследованы сложные перипетии взаимоотношений Понтийского царства эпохи Митридата VI Евпатора и Колхиды, с приблизительной точностью установлена дата включения Колхиды в пределы государства Митридата, установлена сущность взаимоотношений двух этих стран, монографически исследованы медные монеты, выпускавшиеся в Диоскурии и в Вани (?) и т. д. Естественно, что некоторые положения, касающиеся взаимоотношений Понта с Колхидой, являются пока дискуссионными, некоторые же вообще неприемлемы. Их мы здесь не будем касаться. Предметом наших исследований являются взаимоотношения Иберии и Понта по нумизматическим данным в эпоху Митридата VI Евпатора.

О взаимоотношениях Иберии с Понтом в античных источниках сохранилось несколько сведений, которые всегда находились в сфере внимания исследователей. Самым важным из этих сведений является сообщение Мемнона, согласно которому еще до первой войны с римлянами (89 г. до н. э.) Митридат VI сделал своими союзниками... парфян, мидийцев, Тиграна Армянского, царей фригийцев и царя иберов»¹².

Исходя из этого указания Мемнона, Т. Рейнак еще в конце прошлого века высказал мнение о том, что «уже при вступлении на престол Митридат заключил с иберами дружественный и торговый союз»¹³. В то же время, судя по Рейнаку, заключение этого договора было обусловлено заинтересованностью Митридата в приобретении права на пользование той торгово-транзитной дорогой¹⁴, которая тянулась через Колхиду и Иберию, связывая страны Причерноморского бассейна со Средней Азией и Индией¹⁵.

Первое предположение Рейнака — о связях понтийского и иберийского царей — безоговорочно разделяется большинством исследовате-

⁹ Г. Дундуа, Взаимоотношения Грузии и Понтийского царства (по нумизматическим данным). «Дзеглис мегобары», № 10—11, с. 59—61 (на груз. яз.); «Но же, Чеканилась ли монета в Вани? «Мацне» (историческая серия), 1974, № 2, с. 146—159 (на груз. яз.); «Его же (в соавторстве с Г. Лордкипанидзе), Монетные находки из Вани, Вани, III, Тб., 1977, с. 119—152 (на груз. яз.); «Его же (в соавторстве с Г. Лордкипанидзе), Hellenistic Coins from the Site of Vani, in Colchis (Western Georgia), „Numismatic Chronicle“, L., 1979, XIX, с. 1—5; «Его же, Монетное дело и монетное обращение в Грузии в античную эпоху (VI в. до н. э. — IV в. н. э.), автореферат докт. дисс., Тб., 1982, с. 17, 20—29; «Его же (в соавторстве с Г. Лордкипанидзе), Денежное обращение центральной Колхиды в V—I вв. до н. э. (по материалам Ванского городища), Тб., 1983, с. 10, 13—19, 33—41, 62—86, табл. III, IV—IX.

¹⁰ Г. Лордкипанидзе (в соавторстве с Д. Капанадзе), Монеты античной эпохи из Ванского городища, «Цискари», 1967, № 8, с. 142—147 (на груз. яз.); «Его же, К истории древней Колхиды, с. 17—21.

¹¹ К. В. Голенко, К датировке монет Диоскуриады, Нумизматический сборник, 1977, Тб., с. 57—64.

¹² Memnon, XV, 30, 4.

¹³ Th. Reinach, Mithridates Eupator König von Pontos, Leipzig, 1895, с. 221.

¹⁴ Th. Reinach, ук. соч. с. 224.

¹⁵ По этому вопросу см. О. Лордкипанидзе, О транзитно-торговом пути из Индии к Черному морю в античную эпоху, САНГ, т. XIX, № 3, 1957, с. 377—383 (на груз. яз.). Здесь же см. соответствующую литературу.

лей. В то же время следует отметить и то, что в научной литературе до последнего времени не предпринималось каких-либо попыток обобщать комментариями указанное сообщение Мемнона и подкрепить дополнительными данными приведенные соображения Рейнака. Объясняется это тем, что рассматриваемый вопрос специально никем не исследовался. Без оговорок соображения Рейнака разделяются, например, Л. Саникидзе¹⁶, Г. Гозалишвили¹⁷ и др. Г. Лордкипанидзе же считает, что основой для союза между Понтом и Иберией мог бы послужить факт раздела Колхиды между указанными странами¹⁸, с чем, между прочим, не соглашается Н. Ломоури¹⁹.

Д. Шелов прямо пишет: «...союзниками понтийского царя уже к началу первой Митридатовой войны выступают и Великая Армения, и Иберия»²⁰. Следует отметить, что Д. Шелов при этом исходит не только из сведений Мемнона, но и из сведений Апиана и Юстина²¹.

Он не согласен с Т. Рейнаком лишь в том, что подоплекой союза Иберии с Митридатом было лишь желание последнего овладеть торговой магистралью, проходящей через Иберию. В связи с этим Д. Шелов отмечает: «У Митридата было достаточно и других причин искать союз с Иберией»²². Однако, в связи с тем, что эта проблема не составляла цели исследования Д. Шелова, к сожалению, он в нее не углубился.

Цитированное сообщение Мемнона и приведенное соображение Т. Рейнака специально прокомментировал Н. Ломоури. Приведем его слова здесь полностью: «К сожалению, мы не располагаем никакими сведениями о торговом союзе между Понтом и Иберией, потому это утверждение Т. Рейнака остается вполне возможным, но ничем не подтвержденным заявлением. Правда, на территории Иберии было найдено 4 медных монет амисского чекана (3 — в Мцхета и 1 — в районе г. Ахалцихе, в Юго-Западной Грузии), а недавно один статер Митридата VI был обнаружен во время раскопок недалеко от Мцхета, в сел. Дзалиса, но эти единичные находки, конечно, не могут указывать на торговые связи непосредственно между Понтом и Иберией; не исключено, что эти монеты проникали в Восточную Грузию и из Армении»²³.

В связи с вышеприведенной цитатой надо отметить следующее: 1) в Восточной Грузии обнаружено не 4 медных монет митридатской эпохи, а 8; 2) из них лишь некоторые выпущены Амисом, некоторые же Синопой и Амастрией (об этом подробнее будет говориться ниже); 3) в Дзалиса никогда не находили статера Митридата Евпатора; 4) однако тетрадрахма Митридата VI обнаружена была в Агаини во время археологических раскопок 1977 г. в погребении № 7.

В то же время следует отметить и то, что поступление медных монет митридатской эпохи с территории Армении в Иберию, как это полагает Н. Ю. Ломоури, на сегодняшний день в действительности исключено, так как идентичные монеты вообще не найдены в пределах

¹⁶ Л. Саникидзе, ук. соч., с. 28.

¹⁷ Г. Гозалишвили, ук. соч., с. 300.

¹⁸ Г. А. Лордкипанидзе, К истории древней Колхиды, с. 21—22.

¹⁹ Н. Ю. Ломоури, К истории Понтийского царства, с. 181—182; сго же, Грузино-римские взаимоотношения, с. 66—69, 75.

²⁰ Д. Б. Шелов, Колхида в системе Понтийской державы Митридата VI, с. 31.

²¹ App., *Mithr.*, 15; *gust.*, XXXVIII, 3, 5.

²² Д. Б. Шелов, ук. соч., с. 35, прим. 47.

²³ Н. Ю. Ломоури, К истории Понтийского царства, с. 181.

самой Армении. Единственным исключением является глухое сообщение акад. Б. Н. Аракеляна о том, что якобы в Арташате были найдены понтийские монеты, но не указывается, какого периода, какие именно монеты²⁴.

Следующее сообщение о взаимоотношениях Иберии с Понтом принадлежит Плутарху²⁵ и относится к 69—68 гг. до н. э. Так как сведения Плутарха в той или иной степени интерпретировались в специальной литературе и, что самое главное, понтийские монеты, обнаруженные в Иберии, предшествуют событиям, сообщаемым Плутархом, наше исследование направлено на обоснование приведенного мнения Т. Рейнака путем сопоставления цитированного указания Мемнона с нумизматическими данными.

Вот как выглядит список понтийских монет, которые были обнаружены в пределах Восточной Грузии²⁶:

1. В 1938 г. на территории Самтавро найден был выпущенный в 111—105 или 105—90 гг. в Синопе тетрадрахм типа: Арес-меч в ножнах (хранится под № 9958 в фонде кладов (ФК) отдела нумизматики Гос. музея Грузии)²⁷.

2. Монета этого же времени и типа найдена была в 1968 г. у древних городских ворот Мцхета (хранится в Мцхетском краеведческом музее)²⁸. Название города на ней не читается.

3. Халк этого же времени и типа найден был в 1939 г. во Мцхета при археологических раскопках. Название города не читается²⁹ (ФК № 10020).

4. Медная монета этого же времени, выпущенная Амнаном, но с изображением оленя найдена была при археологических раскопках в Арамази в 1945 г.³⁰.

5. В 1961 г. в Тбилиси в русле р. Куры случайно найден был тетрадрахм г. Амастрии, выпущенный в 105—90 гг. до н. э. (тип: эгида — Ника)³¹ (ФК № 10556).

6. Обол этого же времени, выпущенный Амнаном, с изображением Персея и крылатого Пегаса найден был в 1951 г. в окрестностях Ахалцихе (ФК № 7483)³².

7. Дихалк, выпущенный в 80—70 гг. до н. э., найден был в 1958 г. во Мцхета при археологических раскопках — место чекана не читается; тип: голова Зевса — орел, сидящий на молнии³³ (ФК № 11004).

²⁴ Б. Н. Аракелян, Арташат, I, основные результаты раскопок 1970—77 гг., Ереван, 1982, с. 52.

²⁵ Plut., Lucull., XXVI, XXXI; Плутарх, Избранные биографии, I, Тб., 1957. С древнегреческого перевел, снабдил вступительной статьей и разъяснениями Акакий Урушадзе (на груз. яз.).

²⁶ Сведения о находках монет и их атрибуция взяты из монографии Г. Дундуа-Нумизматика «Большой Мцхеты», Тб., 1988 г. (на груз. яз.).

²⁷ Г. Дундуа, Синопские монеты, обнаруженные в Грузии, «Мацне» (историческая серия), 1971, № 1, с. 147, № 7 (на груз. яз.).

²⁸ Г. Дундуа, Нумизматика «Большой Мцхеты», каталог монет, обнаруженных в Мцхета, № 5 (находится в печати, изд. «Мецниереба»).

²⁹ Г. Дундуа, Нумизматика «Большой Мцхеты», каталог монет, обнаруженных в Мцхета, № 6.

³⁰ Д. Г. Капанадзе, Монетные находки Мцхетской археологической экспедиции, ВДИ, 1966, № 1, с. 165.

³¹ Г. Дундуа, Ук. соч., с. 224.

³² Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, вып. VIII, Баку, 1958, с. 11, № 1908.

³³ Г. Дундуа, ук. соч., № 7.

8. Медная монета этого же времени и этого же типа, выпущенная Амисом, найдена была в 1945 г. при раскопках Багинети³⁴.

9. Тетрадрахма Митридата VI Понтийского, выпущенная в 72—71 гг. до н. э., найдена была Настакисской археологической экспедицией Мххетского района в с. Агаяни в 1977 г. в погребении № 7, (ФК № 16916).

Лицевая сторона: профиль Митридата VI Евпатора вправо (ему приданы черты лица Александра Македонского).

Оборотная: изображение обращенного влево пасущегося оленя, перед ним полумесяц со звездой. Надписи: наверху — ΒΑΣΙΛΕΩΣ, внизу — ΜΙΘΡΑΔΑΤΟΥ ΕΥΛΑΤΟΡΟΣ. За оленем дата — ΙΚΣ (=226)=72—71 гг. до н. э. Над датой монограмма [◆]. Вокруг всего венки из листьев плюща³⁵.

Таким образом, на сегодняшний день на территории Иберии обнаружено всего 9 монет Понтийского царства, 8 медных и 1 серебряная. Из 8 медных монет 6 было выпущено в конце II и в начале I вв. до н. э., 2 — в 80—70 гг. до н. э. Центрами их эмиссии (там, где удалось прочесть названия городов) являются — Амис, Синопа, Амастрия.

Из этих 9 монет только лишь тетрадрахма Митридата должна была проникнуть в Иберию из Армении. Это подтверждают два факта. Во-первых, на агайском могильнике в том же 1977 г. найдено было три тетрадрахмы Тиграна II (95—55 гг. до н. э.) выпущенные в 83—69 гг. в Антиохии на Оронте³⁶. Так как эти монеты непосредственно связаны с нашей темой, дадим здесь и их описание.

1. ФК № 16878, в = 15,05, р = 24/25.

Лицевая сторона: бюст увенчанного армянской тиарой Тиграна II вправо. В центре тиары между двумя орлами восьмиконечная звезда.

Оборотная: изображение обращенной вправо сидящей Тюхе в башенной короне с пальмовой ветвью в руке. Под нею изображение купающейся человеческой фигуры, олицетворяющей реку Оронт. Справа — ΒΑΣΙΛΕ[ΩΣ] слева — ΤΙΓΡΑΔΟΥ. Монограмма Φ или φ под тронем в центре не видна. Все изображение и надписи охвачены венком³⁷.

2. ФК № 16879, в = 14,80, р = 24/25.

Лицевая сторона: как у № 1 (монета оставляет впечатление суберата, серебряный слой местами сорван или стерт и просматривается ее черное «нутро»).

Оборотная: как у № 1. Монограмма выглядит как-будто φ или Φ.

3. ФК № 16917, в = 13,59, р = 23/26.

Лицевая сторона: как у № 1.

Оборотная: как у № 1. Можно прочесть: ΒΑΣΙΛΕΩ... ΤΙΓΡΑΔΟΥ. Монограмма φ (?).

Во-вторых, как уже отмечалось, обнаруженная в с. Агаяни тетрадрахма Митридата Понтийского датируется 72/71 гг. до н. э. Выпущенная в этих же годах другая тетрадрахма Митридата входила в

³⁴ Г. Дундуа, ук. соч., № 8; Д. Г. Капанадзе, Монетные находки, с. 165.

³⁵ Г. Дундуа, ук. соч., каталог монет, обнаруженных в Агаяни и Настакиси, № 63.

³⁶ Г. Дундуа, ук. соч., №№ 26—27, 64.

³⁷ Х. А. Мушегян, Монетные клады Армении, I, Ереван, 1979, с. 159, № 121, табл. 121.

состав громадного клада, обнаруженного в 1949 г. в с. Сарнакунк (Сисианский район Армянской ССР)³⁸.

Что же касается возможности проникновения медных монет митридатовской эпохи в Иберию из пределов Армении, то мы эту возможность исключаем, так как они на территории Армении практически не встречаются.

Для выяснения характера раннего этапа иберийско-понтийских взаимоотношений необходимо обязательно установить в первую очередь тот путь, по которому эти монеты проникли в Восточную Грузию и что они представляли собой с функциональной точки зрения.

Единственным возможным районом, откуда указанные монеты могли попасть в пределы Иберии, является Колхида, причем не ее приморская полоса, а видимо, центральная часть.

В специальной литературе сегодня уже почти единогласно принято мнение о том, что аннексия Колхиды Понтом имела место в конце II в. до н. э.³⁹ В то же время находки многочисленных нумизматических памятников эпохи Митридата VI Евпатора именно на территории Ванского городища дали основание Г. Лордкипанидзе⁴⁰, К. Голенко⁴¹ и Г. Дундуа⁴² полагать, что в этом пункте был расквартирован митридатовский гарнизон. Против этого соображения, однако, выступил Н. Ломоури⁴³, исходя при этом в основном из гипотезы О. Лордкипанидзе о храмовом характере Вани⁴⁴. То, что и это обстоятельство не может исключать факта местопребывания в Вани митридатовских солдат, обосновал еще в 1974 г. Г. Дундуа⁴⁵. После же подчеркнул Д. Б. Шелов: «Доводы О. Д. Лордкипанидзе относительно культового характера поселения в Вани представляются весьма убедительными, но это вряд ли могло служить препятствием для размещения в нем отряда понтийцев. Расположенный в стратегически очень важном месте, прекрасно укрепленный, этот центр не мог остаться вне внимания Митридата или его наместников, и превращение города в одну из понтийских крепостей на территории Колхиды, независимо от его первоначальных функций, кажется все же весьма вероятным»⁴⁶ (подчеркнуто нами — Т. Д.).

Однако основным подтверждением пребывания в Вани митридатовского гарнизона являются не высказывания за это тех или иных авторитетных исследователей, а факты. В Вани на сегодняшний день обнаружено более шести десятков медных монет митридатовской эпохи⁴⁷. Кроме того, здесь же было обнаружено 126 мелких мед-

³⁸ Х. А. Мушегян, ук. соч., с. 155, № 131.

³⁹ Г. Ф. Дундуа, Монетное дело..., с. 20—21; Т. Тодуа, Колхида в составе Понтийского царства, автореферат..., с. 10—11.

⁴⁰ Г. А. Лордкипанидзе, К истории..., с. 20.

⁴¹ К. В. Голенко, Понтийская анонимная медь (хронология, классификация, характер чекана), ВДИ, 1969, № 1, с. 136.

⁴² Г. Дундуа, Чеканилась ли монета в Вани? с. 157, прим. 58.

⁴³ Н. Ю. Ломоури, ук. соч., с. 178.

⁴⁴ О. Д. Лордкипанидзе, Ванское городище (раскопки, история, проблемы), Вани, I, Тб., 1972, с. 28—29 (на груз. яз.).

⁴⁵ Г. Дундуа, Чеканилась ли монета в Вани? с. 157, прим. 58.

⁴⁶ Д. Б. Шелов, ук. соч., с. 36.

⁴⁷ Г. Дундуа, Г. Лордкипанидзе, Монетные находки из Вани. Вани III, с. 124; Г. Ф. Дундуа, Г. А. Лордкипанидзе, Денежное обращение Центральной Колхиды в V—I вв. до н. э. (по материалам Ванского городища), с. 13; Г. Ф. Дундуа, Монетное дело..., с. 28.

ных монет 80—70 гг. I в. до н. э., с изображениями восьмилучевой звезды и лотосового цветка, эмиссию которых Г. Дундуа приписывает сыну Митридата Понтийского — Митридату Младшему⁴⁸, являющемуся некоторое время, согласно сведениям Аппиана, царем Колхиды⁴⁹ (судя по Г. Лордкипанидзе, этот факт должен был иметь место в 83—80 гг. до н. э.)⁵⁰. Независимо от того, будет или нет разделено предположение Г. Дундуа о генезисе указанных монет, они, как отмечает сам названный исследователь, являются тем не менее составной частью монетной истории Понта. Таким образом, на территории Вани оказалось найдено в общем до 200 медных монет эпохи Митридата VI Евпатора. В связи же с концентрацией в Вани медных монет весьма интересно и следующее наблюдение специалистов: оказывается, на территории Колхиды (за исключением ее приморской полосы) не было обнаружено ни одного клада медных монет периода VI в. до н. э. — IV в. н. э.; более того — здесь вообще не было обнаружено пока ни одной отдельной медной монеты, выпущенной до эпохи правления Митридата Евпатора⁵¹. Отсюда вывод: население Колхиды не принимало медных денег, что свидетельствует о слабом развитии денежного хозяйства Центральной Колхиды. При таком положении абсолютно неожиданно только один пункт Центральной Колхиды дает сразу до 200 медных монет, датирующихся эпохой Митридата VI! Этот факт можно объяснить лишь местопребыванием понтийского гарнизона в Вани⁵². Следует отметить, что везде, например, на территории Боспора начало циркуляции таких монет связывают с включением Северного Причерноморья в состав царства Митридата Понтийского⁵³.

Таким образом, пребывание в Вани войска Митридата VI, подтверждаемое нумизматическими материалами, как будто не вызывает сомнений.

Что же касается функции медных городских монет эпохи Митридата, то этот вопрос является дискуссионным. Так, например, А. Зограф считал, что вместе со статерами и тетрадрахмами этими монетами оплачивались военные нужды Митридата⁵⁴. М. Максимова же и Н. Ломоури полагают, что эти монеты, кроме «милитаристической» функции, имели, конечно, и торговую функцию⁵⁵. Для нас же приемлемо как первое, так и второе объяснение значения указанных монет; да и нет большой принципиальной разницы между этими объяснениями. Главным в данном случае является то, что упомяну-

⁴⁸ Г. Дундуа, Чеканилась ли монета в Вани? его же, Монетное дело..., с. 23—27; его же, (в соавторстве с Г. Лордкипанидзе), Денежное обращение центральной Колхиды, с. 22—41.

⁴⁹ Аппиан, Митридадовы войны. Издание текста, перевод, вводная статья и индексы Т. С. Каухчишвили, Тб., 1959, с. 135 (на груз. яз.).

⁵⁰ Г. А. Лордкипанидзе, История..., с. 24.

⁵¹ Г. Ф. Дундуа, Монетное дело..., с. 28; его же (в соавторстве с Г. Лордкипанидзе), Денежное обращение центральной Колхиды, с. 14.

⁵² Г. Ф. Дундуа, Монетное дело и монетное обращение в Грузии в античную эпоху..., с. 28; его же (в соавторстве с Г. Лордкипанидзе), Денежное обращение..., с. 14.

⁵³ К. В. Голенко, Понтийская монета времен Митридата VI на Боспоре, *Klio, Beiträge zur Alten Geschichte*, Band 46, Berlin, 1965, с. 307.

⁵⁴ А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, 1951, М.-Л., с. 185—186.

⁵⁵ М. И. Максимова, Античные города Юго-Восточного Причерноморья, М.-Л., 1956, с. 227; Н. Ломоури, ук. соч., с. 172—173.

тые медные монеты появляются лишь в том регионе, который политически был включен в ареал царства Митридата и куда вступили понтийские солдаты. Мы считаем, что только в этом разрезе следует рассматривать обнаруженные в Иберии медные монеты митридатской эпохи.

И действительно, разве мог Митридат Евпатор, готовящийся к решающей его судьбу войне с Римом, сделавший своей союзницей Великую Армению и подчинивший себе Колхиду, оставить при этом вне своего внимания Иберию и транскавказскую торговую магистраль, пересекавшую ее?⁵⁶ Априорно это абсолютно исключено, документально же подтверждается вышеприведенным сообщением Мемнона и нумизматическими памятниками эпохи Митридата, обнаруженными в Иберии. Таким образом, предложения Т. Рейнака о взаимосвязях Иберии с Понтом не только допустимы, но и приобретают, по нашему мнению, характер констатации реальной действительности.

Вопрос лишь заключается в том, какую форму приобрели взаимоотношения Понта с Иберией.

Так как население Иберии в античную эпоху, аналогично населению Колхиды, игнорировало медные монеты, о чем свидетельствует малое количество их находок, то можно высказать предположение, что какая-то часть солдат Понтийского царства, стоящих в Вани, с разрешения царя Иберии вступила в пределы Восточной Грузии. Возможно, что указанные монеты осели в Иберии и в результате контактов иного рода, однако бесспорным является одно — этого не могло произойти без политических предпосылок..., вне прямой связи между двумя центрами: Вани и Мцхета (именно здесь найдено 6 из рассматриваемых монет) и в обход транскавказской трассы.

Мы полагаем, что соображения Т. Рейнака о союзе между Понтом и Иберией (в том числе и экономическом) и о заинтересованности Митридата в транскавказской торговой дороге, в результате сопоставления приведенного сообщения Мемнона и нумизматических материалов приобрели теперь под собой весьма прочную основу.

Следующее сообщение о взаимоотношениях Иберии с Понтом принадлежит, как уже отмечалось, Плутарху, который сообщает нам, что в 69 г. до н. э., при приготовлениях союзника Митридата Понтийского Тиграна II к сражению с Лукуллом, к царю Армении на помощь явились «армяне и гордиены, войска мидийцев, адиабенцев, к нему пришли несметные полчища арабов, албанцы и проживающие по соседству с ними иберы, а также войска свободных племен из расположения к Тиграну или из-за даров»⁵⁷.

Согласно предположению Г. А. Меликишвили, участвовавшие в битве при Тигранокерте иберы названы среди тех, кто явился к Тиграну на поле битвы, «движимый расположением к Тиграну или желанием получить подарки». По мнению этого исследователя не исклю-

⁵⁶ Согласно соображениям акад. Г. Меликишвили, в позднеэллинистическую эпоху эта дорога не имела большого значения (см. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, с. 289, 290, 324 и др.). Однако находки на территории Иберии позднеэллинистических монет, проникновение которых в Восточную Грузию трудно представить без интенсивного функционирования указанной дороги и в это время, оспаривают приведенное соображение (ср.: Д. Б. Шелов, ук. соч., с. 34—35).

⁵⁷ Plut., Lucull., XXVI.

чена и некоторая политическая зависимость Иберии и Албании от Армении⁵⁸.

Так же понимает это место и Н. Ломоури, который, однако, делает при этом особый вывод: «Ведь Плутарх прямо говорит, что иберы и другие народы пришли к Тиграну на помощь «из расположения к нему или из-за даров». Здесь ясно подчеркивается собственное желание пришедших на помощь, а не обязанность, подразумеваемая политической зависимостью»⁵⁹.

Совершенно справедливо замечает Н. Ломоури, что согласно сведениям Мемнона, речь идет не о политической зависимости царя Иберии от Понта, а о союзнических взаимоотношениях⁶⁰. Симптоматично и то, что царь Иберии упоминается при этом Мемноном вместе с царем Армении в одной плоскости. Нам кажется, что после периода, отраженного в сведениях Мемнона, политическая ситуация не могла так резко измениться, чтобы Иберия оказалась в политической зависимости от Армении. Таким образом, правильным должно быть заключение Н. Ломоури: «Иберы являлись именно союзниками Армении, хотя это отнюдь не исключает ведущую роль Понта и Армении в этом союзе»⁶¹.

Иберы участвовали в сражениях против Лукулла также и в 68 г. до н. э., когда римские войска продвигались к столице Армении — Арташату. По словам Плутарха, в первых рядах союзнических войск поставлены были мардские всадники и иберы, на которых Тигран надеялся больше, чем на других, из-за их мужества. «Было выстроено против (Лукулла) множество всадников и отборных отрядов, а перед ними мардские конные стрелки и иберские копьеносцы, на которых Тигран полагался больше, чем на всех других наемников (иноземцев), вследствие их воинственности»⁶².

Г. Меликишвили считает, что в данном случае мы имели дело с наемниками⁶³.

О том, что иберские воины побывали на территории Армении, свидетельствуют как будто три тетрадрахмы Тиграна II, обнаруженные в Агаяни, о которых у нас уже шла речь выше. Кроме того, еще одна монета Тиграна, выпущенная в той же Антиохии и в тех же 83—69 гг. до н. э., найдена была в Чиатура — хранится она в отделе нумизматики Гос. музея Грузии (Ф. К. № 10359)⁶⁴. Район же Чиатура — Сачхере представлял собой в прошлом значительную часть исторической Аргвети⁶⁵, являвшейся одной из важнейших административных единиц Иберии⁶⁶.

Представляем здесь и описание чиатурской находки: В=13,31, р=23/25, ФК № 10359.

⁵⁸ Очерки истории Грузии, I, с. 501.

⁵⁹ Н. Ю. Ломоури, ук. соч., с. 183.

⁶⁰ Там же, с. 183.

⁶¹ Там же, с. 189.

⁶² Plut., Lucull., XXXI.

⁶³ Очерки истории Грузии, I, с. 501.

⁶⁴ Г. Ф. Дундуа, Монетное дело и монетное обращение..., с. 30.

⁶⁵ Дж. Надирадзе, Археологические памятники Квирильского ущелья. Тб., 1975, с. 3 (на груз. яз.).

⁶⁶ Подробнее об этом см.: Г. Г. Цкитишвили, Из исторической географии Карталинского (Иберского) царства античной эпохи (автореферат канд. дисс., Тб., 1965).

Лицевая сторона: бюст Тиграна II с армянской тиарой на голове, обращенный вправо. В центре тиары между двух орлов изображена восьмилучевая звезда.

Оборотная: изображение сидящей Тюхе в башневидной короне, обращенной вправо с пальмовой ветвью в руке. Под ней изображение купающегося человека, олицетворяющего реку Оронт. надпись: ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ. Слева должно находиться ΔМ, справа X. В этих местах монета потерта.

Кроме того, следует подчеркнуть и то, что в Агаии были обнаружены точно такие же монеты (парфянские драхмы, римские денарии республиканского времени), какие являются характерными именно для денежной циркуляции на территории Армении. Таким образом, на основании письменных сведений и нумизматических материалов можно говорить смело о существовании в это время тесных связей между Иберией, Арменией и Понтом.

И все-таки каким путем должны были проникнуть указанные монеты в Иберию?

Весьма важный источник с точки зрения изучения торговых магистралей древнего мира представляет собой дорожная карта, составленная в IV в. н. э. римским географом Касторием (т. н. «Табула Пеутингера»), которая, как это является общепризнанным, отражает и более раннее, чем IV в. н. э., положение вещей⁶⁷. Судя по этому документу, столица Армении — Арташат тесно была связана торговым путем с Иберией. Для нас в данном случае интересен тот отрезок этого пути, который начинается у г. Арташата и протекает через следующие пункты: Дилижан, Акстаф, Казах, Рустави, Тбилиси, Мухета⁶⁸.

Между прочим, судя по сведениям древнегреческого географа и историка Страбона (приблизительно 64 г. до н. э. — 24 г. н. э.), именно по этому пути вторгся из Армении в Иберию в 65 г. до н. э. римский военачальник Гней Помпей⁶⁹. Именно по этому отрезку пути должна была проникнуть на территорию Иберии и часть монет эллинистического Востока, Малой Азии и республиканского Рима.

Однако, если судя по Мемнону и Плутарху, Иберия являлась союзницей Понта, то, согласно Аппиану, иберы уже нападают на разбитого Помпеем Митридата. Аппиан сообщает, что после поражения на четвертый день Митридат переправляется через Евфрат и вступает в Армению. Здесь он отбивается от хотенцев и иберов, которые пытаются его остановить, переправляется через реку Апсар (Апсарос), и проводит зиму в Диоскурии⁷⁰. В интерпретации этого места, как видно, прав был Н. Ломоури. Дело в том, что, когда разбитый Митридат, согласно Аппиану, переправился через верховье Евфрата, то он оказался в Хотене, лишь после чего он переправился и через реку Апсар (современный Чорохи), т. е., заключает Н. Ломоури, локализовать Хотену следует где-то между верховьями Евфрата и Чорохом⁷¹.

⁶⁷ С. Т. Еремян, Торговые пути Закавказья в эпоху сасанидов по Tabul Peutingeriana, ВДИ, 1939, № 1; Н. Ломоури, К вопросу о горговых путях Грузии. Труд Института истории им. И. В. Джавахишвили от IV, вып. I, Тб., 1958, с. 191 (на груз. яз.).

⁶⁸ Н. Ломоури, указ. соч., с. 118.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Appian, Mithr, с. 101.

⁷¹ Н. Ломоури, К истории..., с. 184.

В научной литературе Хотена идентифицируется с упомянутой Страбоном Хордзеной, которая в свою очередь соответствует древним грузинским провинциям Тао и Кола⁷². Хордзenu же и вместе с нею другие области, по сведениям того же Страбона, в 90-ых годах II в. до н. э. Армения отобрала у Иберии⁷³. После этого Н. Ломоури совершенно справедливо заключает: «Надо полагать, что нападающими в данном случае были местные жители, которых можно считать в это время иберами лишь в этническом смысле, но отнюдь не по их принадлежности к Иберийскому царству»⁷⁴. О том, что это именно так, свидетельствует факт вторжения Помпея в 65 г. до н. э. в Иберию. Трудно было бы представить осуществление этой акции со стороны Помпея, если бы сразу до нее иберы выступали бы против Митридата. То же самое подтверждают и слова Плутарха: «Иберы горели желанием показать свою преданность Митридату и прогнать Помпея»⁷⁵. Однако царь иберов Артаг (по античным источникам — Артор) не сумел этого сделать и вынужден был объявить себя «другом и союзником римского народа» после того, как был разгромлен Помпеем⁷⁶. Весьма интересным фактом является и то, что в устроенном в Риме в честь Помпея триумфе, согласно Аппиану, среди самых благородных пленников и заложников фигурировали вместе со Скептухом колхов Олтаком «три иберских и два албанских предводителя»⁷⁷. Это оказалось эпилогом всех взаимоотношений Иберии с Митридатом Понтийским.

Представлена кафедрой истории Грузии Тбилинского гос. университета

⁷² Аргументацию этого положения и указания на соответствующую литературу см. у Н. Ломоури, ук. соч., с 184.

⁷³ Strabo, XI, 14, 5.

⁷⁴ Н. Ю. Ломоури, ук. соч., с. 185; Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, с. 327. Автор считает, что известие Аппиана является первым свидетельством постепенной активизации Иберии в юго-западном Закавказье.

⁷⁵ Plut., Pomp., XXIV.

⁷⁶ Н. Ю. Ломоури, ук. соч., с. 185; Очерки истории Грузии, I, с. 504.

⁷⁷ App., XII, 117.

ლუიზა ჯიქია

კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა ქალთა შორის
საქართველოში სოციალიზმის მხანებლობის პერიოდში

საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისთანავე კომუნისტურმა პარტიამ ყუ-
რადლება გაამახვილა მშრომელი ქალების მიმე მდგომარეობაზე და დაიწყო
მის გასაუმჯობესებლად საჭირო ღონისძიებების განხორციელება ვ. ი. ლენინი
წერდა: „...ქალის მდგომარეობის საკითხი თავიდანვე დააყენა საბჭოთა ხელი-
სუფლებამ... არც ერთ სახელმწიფოს და არც ერთ დემოკრატიულ კანონმდებ-
ლობას არ გაუკეთებია ქალისათვის იმის ნახევარიც კი, რაც გააკეთა საბჭოთა
ხელისუფლებამ თავისი არსებობის პირველსავე თვეებში“¹.

მშრომელთა დიდი ბელადი, აჯამებდა რა ქალთა შორის მუშაობის პირველ
შედეგებს, აღნიშნავდა, რომ ორი წლის განმავლობაში საბჭოთა ხელისუფლე-
ბამ ევროპის ერთ-ერთ ყველაზე ჩამორჩენილ ქვეყანაში ქალის განთავისუფ-
ლებისათვის, მამაკაცთან მისი თანასწორობისათვის იმდენი გააკეთა, რამდენიც
130 წლის მანძილზე არ გაუკეთებია მთელი მსოფლიოს ყველა მოწინავე, განა-
თლებულ, „დემოკრატიულ“ რესპუბლიკას ერთად².

უპირველეს ყოვლისა, ქალთა შორის სამუშაოდ შეიჩა მუშა ქალებიდან
პოლიტიკურად უფრო მომზადებულნი. ისინი იწვევდნენ კრებებს, ესაუბრე-
ბოდნენ მუშათა და გლეხთა ცოლებს, რომელთა ძმები და ქმრები სამოქალა-
ქო ომის სხვადასხვა ფრონტზე იბრძოდნენ. ბევრ ქალაქში დაარსდა ჯარისკაც-
თა ცოლების სპეციალური კომიტეტები.

რკპ (ბ) ცენტრალურ კომიტეტთან 1918 წლის შემოდგომაზე ჩამოყალიბ-
და მუშა და გლეხ ქალთა სრულიად რუსეთის პირველი ყრილობის საორგანიზა-
ციო ბიურო ალ. კოლონტაის ხელმძღვანელობით. ყრილობა გაიხსნა 1918 წლის
16 ნოემბერს, რომელსაც ესწრებოდა 1200 დელეგატი. ყრილობის დღის წეს-
რიგში იყო მშრომელ ქალთა ამოცანები საბჭოთა რუსეთში, ოჯახისა და კო-
მუნისტური სახელმწიფოს ურთიერთობის, სოციალური აღზრდის, სოცუზრუნ-
ველყოფის, სახალხო მეურნეობაში ქალთა ჩაბმისა და სხვა საკითხები, რო-
მელთა შესახებ მიიღეს სათანადო გადაწყვეტილებანი. შემდეგ ცენტრალური,
საგუბერნიო და სამაზრო კომიტეტებთან შეიქმნა კომისიები, რომელთა მიზა-
ნი იყო ქალთა შორის აგიტაციისა და პროპაგანდის გაშლა.

ცენტრალურ კომიტეტთან შექმნილი კომისია შედგებოდა შვიდი წევრი-
საგან ნ. კრუპსკაია, ალ. კოლონტაი და სხვ. შემდეგ ქალთა შორის მომუშავე
კომისიები შეიცვალა მუდმივი განყოფილებებით. რკპ (ბ) ცენტრალური კომი-
ტეტის ქალთა განყოფილების გამგედ დაინიშნა ი. არმანდი.

1 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 30. გვ. 27, 30-31.

2 იქვე, გვ. 127.

1919 წ. იანვარში ქალთა საგუბერნიო განყოფილებათა გამგეობის თათბირმა მოიწონა მშრომელ ქალთა შორის დაწყებული მუშაობა, რომლის ძირითადი ფორმა პირველ ხანებში იყო აგიტაცია-პროპაგანდა და ქალთა ყოფაცხოვრების გასაუმჯობესებლად საჭირო ღონისძიებების განხორციელება. ქალთა განყოფილებები მალე შეუდგნენ სადელეგატო ინსტიტუტების ორგანიზაციას მუშა და გლეხ ქალთა კრებების მიერ არჩეული დელეგატი ქალებისაგან. პარტიამ სადელეგატო კრებები აღიარა ქალთა შორის მუშაობის ერთ-ერთ ძირითად და საუკეთესო ფორმად³.

სადელეგატო კრებები გახდა მშრომელ ქალთა აღზრდის სკოლა. ისინი იხილავდნენ საბჭოთა, პროფესიულ და პოლიტიკურ საკითხებს, ზრდიდნენ სოციალისტური წყობილების ყველა უბანზე აქტიურად მომუშავე ქალებს.

რკპ ბ) XII ყრილობამ აღნიშნა სადელეგატო კრებების, როგორც ყველაზე არსებითი აპარატის მნიშვნელობა, რომელიც პარტიას აკავშირებს უპარტიო მუშა და გლეხ ქალთა ფართო მასებთან.

დელეგატ ქალთა შორის მუშაობის თაობაზე ნ. კრუპსკაია მიუთითებდა; „...საქმე მარტო იმაში კი არ არის, რომ დელეგატი ქალები ავირჩიოთ, არამედ მთავარი ის არის, რომ ამ დელეგატ ქალებთან მუშაობა ვაწარმოოთ, მათ ისეთი სამუშაო მივცეთ, რომელზედაც ისინი აღიზრდებიან, დავეხმაროთ მათ მუშაობაში“⁴.

განსაკუთრებით რთული იყო სოფლად გლეხ დელეგატ ქალთა შორის მუშაობა, რადგან გლეხი ქალი უფრო იყო გამსჭვალული მესაკუთრული და რელიგიური ცრუმორწმუნეობით, ვიდრე მამაკაცები⁵, ძნელდებოდა ოჯახიდან, მეურნეობიდან მათი მოწყვეტა და საზოგადოებრივ საქმიანობაში ჩაბმა და მაინც ქალები აქტიურად მონაწილეობდნენ სასოფლო საბჭოებსა და გლეხკომებში. სრულიად საქართველოს აჭარელ და თურქ ქალთა ყრილობაზე ფ. მახარაძემ ხაზგასმით აღნიშნა, რომ არსებობს ქალთა განყოფილებანი, ქალთა კომისიები, სადელეგატო კრებები, რათა ამ ორგანოების მუშაობით შემსუბუქდეს მშრომელ ქალთა „მწვავე მდგომარეობა“⁶.

საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების ორი კვირის შემდეგ საქართველოს მშრომელმა ქალებმა 8 მარტი მასობრივად პირველად აღნიშნეს თავისუფლად, ხოლო 1924 წ. 8 მარტს თბილისში გამართულ დემონსტრაციაში მონაწილეობდა 7 ათასი მშრომელი ქალი⁷.

საქართველოს ქალთა მოძრაობის ისტორიაში ღირსშესანიშნავი მოვლენა იყო 1921 წელი, როცა გაიმართა დელეგატ ქალთა პირველი რესპუბლიკური ყრილობა, რომელსაც ესწრებოდნენ: ქართველი, რუსი, სომეხი, აზერბაიჯანელი, ოსი და სხვა ეროვნების ქალები⁸.

ყრილობაზე მოხსენებით გამოვიდა საქართველოს კპ (ბ) ცენტრალურ კომიტეტთან არსებული მშრომელ ქალთა განყოფილების გამგე ლ. გასვიანი, რო-

3 ი. კაჭარავა, საბჭოთა საქართველო სახალხო მეურნეობის აღდგენის პერიოდში (1921—1925), თბ., 1958, გვ. 390.

4 რვა მარტი (კრებული ქალთა საერთაშორისო დღისათვის), თბ., 1927, გვ. 22.

5 ი. ჩიქავა, საქართველოს გლეხობის კომუნისტური აღზრდის შესახებ (1921—1937 წწ.), თბ., 1978, გვ. 163.

6 სრულიად საქართველოს აჭარელ და თურქ ქალთა ყრილობა (სტენოგრ. ანგარიში), თბ., 1929, გვ. 4.

7 ამიერკავკასიის მშრომელი ქალი, თბ., 1926, გვ. 9, 15.

8 იხ.: საქართველოს კომპარტიის ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1971, გვ. 564.

მელმაც გააშუქა ქალთა შორის წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაციის, პოლიტიკური ცოდნის გავრცელების და კულტურული მუშაობის საკითხები. მიიღეს გადაწყვეტილება ქალაქებსა და მაზრებში ქალთა განყოფილებების ჩამოყალიბების თაობაზე.

რკპ (ბ) XI ყრილობის (1922 წ. მარტი-აპრილი) რეზოლუციაში მუშა და გლეხ ქალთა შორის მუშაობის შესახებ ნათქვამია: „წვირილ-ბურჟუაზიული გარემოცვის, უმუშევრობის, დეკლასირების საფრთხის ვითარებაში — ქალთა პროლეტარულ მასებს უაღრესი ყურადღებით უნდა მივუდგეთ... პროლეტარულ და გლეხ ქალთა მასაში მუშაობის სპეციალური განყოფილებანი უნდა შევინარჩუნოთ როგორც პარტიული კომიტეტების დამოუკიდებელი განყოფილებანი და გავაძლიეროთ კვალიფიკაციური მუშაეებით“⁹.

ასევე პარტიის XII და XIII ყრილობებმა ყურადღება გაამახვილეს მუშაობის გაფართოებაზე მუშა და გლეხ ქალთა ჩასაბმელად პარტიულ, საბჭოთა, პროფესიულ და კოოპერატიულ მშენებლობაში.

თბილისის პარტიული ორგანიზაციის III კონფერენციის (1922 წ. მაისი) რეზოლუციაში ხაზგასმული იყო ქალთა პროლეტარული მასებისადმი დახმარებაზე. კონფერენციამ წერილბურჟუაზიული გარემოცვისა და უმუშევრობის პირობებში მოითხოვა ქალთა განყოფილების გაძლიერება, მისი შევსება გამოცდილი მუშაეებით და შეთანხმებული მუშაობა აგიტპროპთან და პროფკავშირებთან.

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის ქალთა განყოფილებამ 1922 წლის მაისში გამოაქვეყნა მოწოდება მშრომელი ქალებისადმი რესპუბლიკაში პროფმოდრაობის ორგანიზების ჩატარების თაობაზე. სადაც ნათქვამია: „მიიღეთ აქტიური მონაწილეობა საბჭოთა ცხოვრების მთელ აღმშენებლობაში... გვერდით ამოუღეჭით თქვენს მეგობარ მუშა მამაკაცს...“¹⁰.

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის ორგანო გაზ. „კომუნისტი“ სისტემატურად აშუქებდა ქალთა შორის მუშაობის საკითხებს. ამისათვის გამოყოფდა სპეციალურად ერთ გვერდს სახელწოდებით „საქართველოს მუშა ქალთა ფურცელი“ (პირველი ნომერი გამოვიდა 1921 წლის 6 მაისს). ამ „ფურცლის“ XII ნომერში ქალთა განყოფილების მიზნის შესახებ მითითებულია, რომ მან ხელი უნდა შეუწყოს მუშა ქალებს სწავლა-განვითარებისა და პოლიტიკური შეგნების ამაღლებაში, რომ მათ მამაკაცებთან ერთად „ხელისხელჩაკიდებული გასწიონ დიდი მიზნისაკენ — კომუნისმისაკენ“¹¹.

ქალთა განყოფილებების საქმიანობა ხელს უწყობდა ახალი, სოციალისტური საზოგადოების მშენებლობაში მშრომელ ქალთა მონაწილეობას.

სსრ კავშირის ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის 1925 წლის 5 სექტემბრის ცირკულარი ეხებოდა საბჭოთა აღმშენებლობაში ქალების ჩაბმისა და საპასუხისმგებლო სამუშაოებზე მათი დაწინაურების საკითხებს და ამ საქმეში მთავარ დასაყრდენად თვლიდა ქალთა განყოფილებებსა და სადელეგატო კრებებს¹².

⁹ ს. კ. კ. ყრილობების, კონფერენციებისა და ცენტრალური კომიტეტის პლენუმების რეზოლუციებსა და გადაწყვეტილებაში, ნაწ. 1, თბ., 1954, გვ. 835—836.

¹⁰ გაზ. „კომუნისტი“, 1922, 13 მაისი.

¹¹ იქვე, 1922, 27 მაისი.

¹² ოქტომბრის რეზოლუციის არქივი (თბილისი), ფ. 284, აღწ. 1, ს. 206, ფურც. 1.

ქალთა შორის მუშაობის პირველი შედეგების შეჯამებას წარმოადგენდა ამიერკავკასიის მშრომელ ქალთა ყრილობა, რომელიც გაიხსნა ბაქოში 1922 წ. 26 მაისს. ყრილობამ საპატიო პრეზიდიუმში აირჩია ვ. ი. ლენინი, კლარა ცეტკინი, ს. ორჯონიკიძე, ნარიმანოვი, ალ. კოლონტაი და სხვ.

ყრილობაზე წაიკითხეს ვ. ი. ლენინისაგან მიღებული მისასალმებელი დეპეშა/„მადლობელი ვარ არჩევისათვის, ავადმყოფობის გამო არ შემოძლია ჩამოსვლა. ულიანოვი-ლენინი“. ამ დროისათვის საქართველოს, აზერბაიჯანის და სომხეთის ქალთა განყოფილებები აერთიანებდნენ 4 ათასამდე წევრს. ყრილობამ აღნიშნა, რომ ქალები დაადგინეს ახალი საზოგადოების მშენებლობის გზას¹³.

ყრილობის შემდეგ, 1922 წლის ნოემბერში გამოსვლას იწყებს სპეციალური ჟურნალი „ამიერკავკასიის მშრომელი ქალი“ ქართულ, აზერბაიჯანულ და სომხურ ენებზე. ჟურნალის პირველი ნომრის მოწინავე წერილში ნათქვამია „მრავალი საუკუნის მანძილზე ქართველი, სომეხი და აზერბაიჯანელი ქალი სიბნელეში იყო, დამცირებასა და შეურაცხყოფას განიცდიდა, მწარე ცრემლებს ღვრიდა და თავებდს იწყევლიდა.

და აი მოვიდა მშრომელთა ხელისუფლება, საბჭოთა წყობილება. ამიერიდან შენ განთავისუფლდი, შენ მონა აღარ ხარ, გამოდი და აშენე შენი ახალი ბედნიერი ცხოვრება“¹⁴;

ამის შემდეგ გამოიცა საქართველოს ქალთა ჟურნალი „მშრომელი ქალი“ (შემდეგში „საქართველოს ქალი“), რომელმაც ხელი შეუწყო ქალთა პოლიტიკურ გათვითცნობიერებასა და კომუნისტური სულისკვეთებით აღზრდას.

1923 წლის თებერვალში საქართველოს, აზერბაიჯანის და სომხეთის ქალთა სამაზრო განყოფილებების გამგეთა თათბირმა განიხილა წერა-კითხვის უცოდინარობასთან ბრძოლის საკითხი და აღნიშნა, რომ ქალთა უმრავლესობა წერა-კითხვის უცოდინარია, რაც წარმოადგენს ერთ-ერთ მთავარ დაბრკოლებას საზოგადოებრივ მუშაობაში მათი ჩაბმის გზაზე.

ნ. კრუპსკაია წერდა, რომ წერა-კითხვის უცოდინარი ქალი „ეს მარტო იმას კი არ ნიშნავს, რომ მან არ იცის წერა-კითხვა, არამედ ეს ნიშნავს იმასაც, რომ ის მოწყვეტილია ყოველგვარ საზოგადოებრივ მუშაობას, რომ ის მიჯაჭვულია ოჯახზე, რომ ის ცხოვრობს სიბნელეში, მოქცეულია სარწმუნოებისა და სხვა ცრუმორწმუნეთა გავლენის ქვეშ. სხვანაირად რომ ეთქვათ. არამც თუ საჭიროა შევისწავლოთ წერა-კითხვა, არამედ უნდა ვეცადოთ, რომ ქალები უკეთესი ცხოვრების პირობებში ჩავაყენოთ... და შემდეგ: განაგრძობდა „...იქ, სადაც წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაციის საქმე რიგიანადაა დაყენებული, იქ არა მარტო წერა-კითხვას სწავლობს ქალი, არამედ ამავე დროს საზოგადო მუშაობაშიც ებმება ბევრჯერ უფრო აქტიურად“¹⁵.

სტატიაში „კულტ-საგანმანათლებლო მუშაობა გლეხ-ქალთა შორის“ გახ. „კომუნისტი“ აღნიშნავდა, რომ კარგად მოწყობილი და სწორ ნიადაგზე დაყენებული კლუბები და სამკითხველოები მნიშვნელოვან როლს შეასრულებს კულტსაგანმანათლებლო მუშაობაში, მაგრამ საჭიროა მათი სათანადო მომარაგება ლიტერატურით ამასთან უნდა ხდებოდეს წიგნების, გაზეთების კოლექ-

¹³ ნ. ბუ რ ძ ე ნ ი ძ ე, პოლიტმასობრივი მუშაობა საქართველოს ქალთა შორის, თბ., 1972, გვ. 28—29.

¹⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. VII, თბ., 1976, გვ. 853.

¹⁵ ნ. კ რ უ პ ს კ ა ი ა, კულტურული მუშაობა კოლმეურნეობებში თბ., 1927, გვ. 18.

ტიური კითხვა, აქტუალურ საკითხებზე მსჯელობა, აზრის გამოთქმა, კლუბებსა და სამკითხველოებში უნდა ეწყობოდეს საერთო ხასიათის გარდა, ქალებისათვის საინტერესო ლექციები და საუბრები — ბავშვის აღზრდაზე, ავადმყოფის მოვლაზე და ა. შ. მითითებულია, რომ ქალაქში მუშა ქალები უფრო აქტიურად ებმიან საზოგადოებრივ საქმიანობაში, სოფლის ქალები კი საერთო კრებებს ნაკლებად ესწრებიან, მათში ცრუმორწმენობა უფრო ძლიერია. სამკითხველოებში უნდა იყოს წიგნები სპეციალურად ქალებისათვის. „სოფლის სამკითხველო უნდა აძლევდეს ქალებს ყველა იმას, რის მიცემაც შეუძლია, ამასთან სამკითხველოს ზელმძღვანელი უნდა იყოს ისეთი პირი, რომელიც კარგად არის ვაცნობილი ჩვენს მუშაობას ქალებს შორის და არის დაინტერესებული ამ მუშაობით, აქ უნდა ჩავაბათ ქალები...“¹⁶.

პროპაგანდისტის პირველი ამოცანაა სოფელში მისვლისას ქალთა თავმოყრა, „სოფლის კლუბები და სამკითხველოები არ უნდა იყოს მხოლოდ კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრი, არამედ ის უნდა გახდეს აგრეთვე საორგანიზაციო ცენტრი. იგი უნდა იყოს ჩვენი პოლიტიკური მუშაობის დასაყრდენი პუნქტი სოფლად“¹⁷.

ფ. მაზარაძე წერილში „სოფლის გასაჭირის შესახებ“ მიუთითებდა სოფლის მოსახლეობის კულტურულ ჩამორჩენაზე. იგი აღნიშნავდა, რომ სოფლის მოსახლეობის უმრავლესობა ჯერ კიდევ წერა-კითხვის უცოდინარია — არის სოფლები, სადაც სკოლები არაა, შორეულ ადგილებს თავი რომ დავანებოთ, თბილისის მახლობლად — ტაბახმელაში სკოლა არაა, მანგლისის რაიონის 28 სოფლიდან სკოლა არის მხოლოდ 14 სოფელში და ისიც ქაღალდზე. რადგან არა აქვთ ბინები, არ ჰყავთ მასწავლებლები, არის უგზოობაც¹⁸.

საქართველოს ქალთა განყოფილებების გამგეთა III ყრილობამ (1923 წ. ოქტომბერი) მოისმინა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურ კომიტეტთან არსებულ ქალთა განყოფილების გამგის მოხსენება მუშაობის მიმდინარეობისა და მორიგი ამოცანების შესახებ და ინფორმაციები ადგილებიდან,

აღინიშნა, რომ ყველა მაზრაში დაარსებულია ქალთა განყოფილებები, გამოყოფილია ქალთა ორგანიზაციები, მოქმედებენ სადელეგატო კრებები, ზოგან იმართება სარაიონო სადელეგატო კრებებიც. 1318 დელეგატი ქალიდან 500. მუშაა, 279 მოსამსახურე, დანარჩენი გლეხი¹⁹.

მუშაობა მიმდინარეობს მუშებისა და წითელ არმიელთა ცოლებში. ეროვნულ უმცირესობათა შორის, ქალთა განყოფილებები მუშაობს პროფკავშირულ ორგანიზაციებთან შეთანხმებით.

ამ დროისათვის საბჭოებში არჩეული იყო 213 ქალი, აღმასკომებსა და პროფკომებში — 169, კოოპერაციაში — 7, ყურადღება ექცეოდა დედათა და ბავშვთა დაცვას, გრძელდებოდა ბრძოლა უმუშევრობასთან. ქალთა დასაქმების მიზნით საქართველოში შეიქმნა უმუშევარი ქალებისათვის ჭრა-კერვის 22 სკოლა და სანიტარული კურსები.

16 გაზ. „კომუნისტი“, 1923, 4 თებერვალი.

17 იქვე. 1923, 8 მარტი.

18 გაზ. „კომუნისტი“, 1923, 21 ოქტომბერი.

19 იხ. იქვე, 1923, 27 ოქტომბერი.

მოქმედებდა 36 საბავშვო სახლი და 27 საბავშვო ბაღი, უსინათლოთა და უპატრონო ქალთა 2 სახლი — თბილისსა და ქუთაისში.

აღინიშნა აგრეთვე, რომ უკანასკნელი 8 თვის განმავლობაში რესპუბლიკაში მოეწყო 121 სადღეღაწო და ქალთა 508 საერთო კრება. 8 მარტისა და 1 მაისის საღმრთაწაწულ კამპანია ჩატარდა ქალების აქტიური მონაწილეობით; სამაზრო უპარტიოთა კონფერენციებს დაესწრო 1000-მდე ქალი; ყველა მაზრაში გამოყოფილია კორესპონდენტი ქალი.

ყრილობამ მიიღო გადაწყვეტილება ქალთა განყოფილებებისადმი პარტიული კომიტეტების ხელმძღვანელობის გაძლიერების თაობაზე.

1924 წლის 19 მარტს გორში ქალთა საერთო კრებაზე, რომელსაც ესწრებოდნენ დელეგატი ქალების გარდა მუშა-მოსამსახურეებიც, ერთხმად მიღებულ რეზოლუციაში ნათქვამია, რომ რელიგიის მოქმედება აჩლუნგებს მშრომელების, განსაკუთრებით ქალების გონებას. მიმართულია საბჭოთა ხელისუფლების წინააღმდეგ, რომელმაც საშუალება მისცა ქალებს მიეღო მონაწილეობა მამაკაცებთან ერთად საბჭოთა აღმშენებლობაში²⁰.

საქართველოს კომპარტიის (ბ) III ყრილობამ (1924 წ. მაისი) დაამტკიცა ფ. მახარაძის თეზისები სოფლად მუშაობის შესახებ. აქ ხაზგასმულია ქალთა შორის კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობაზე. მათი შეგნების ამაღლება და ყოფა-ცხოვრების გაუმჯობესების საკითხებზე. ახალგაზრდა ქალები მასობრივად ჩააბეს წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო სამუშაოებში. წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაცია პირველ რიგში სწარმოებდა დელეგატებში, საბჭოს წევრებსა და ორგანიზატორ ქალთა შორის²¹.

1924 წლის 18 ნოემბერს თბილისში შეიკრიბა ქალაქის ორგანიზატორ და დელეგატთა კრების წარმომადგენლები (ესწრებოდა 280 ქალი). კრება გახსნა გიორგი სტურუამ, მოხსენებით გამოვიდა მარიამ ორახელაშვილი. აღინიშნა წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაციის დიდი მნიშვნელობა. მიიღეს გადაწყვეტილება, რომ 1926 წელს საქართველოში არ იყოს წერა-კითხვის უცოდინარი არც ერთი დელეგატი ქალი. ქალთა სადელეგატო კრებების ძირითადი ამოცანა იყო მუშა და გლეხ ქალთა პოლიტიკური და კულტურული აღზრდა და მათი ჩაბმა სოციალისტურ მშენებლობაში. დელეგატ ქალთა რაოდენობა იზრდებოდა. მაგალითად, 1924 წელს რესპუბლიკაში იყო 2200 დელეგატი ქალი, ხოლო 1926 წელს — 10 ათასამდე²².

დელეგატ ქალთა შორის წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციოდ მოეწყო სკოლები, მოკლე ვადიანი კურსები და სხვ.

ზუგდიდის მაზრის ქალთა განყოფილებამ გახსნა „გლეხი ქალის კუთხე“, სადაც ყოველ საღამოს 50—60-მდე ქალი მეცადინეობდა პოლიტიკური აზრების, დედობის და ბავშვობის დაცვისა და კოოპერაციულ წრეებში. ქალები აქ

20 გაზ. „კომუნისტი“, 1924, 29 მარტი.

21 თ. კაპანაძე, წერა-კითხვის უცოდინარობის ლიკვიდაცია საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1979, გვ. 57.

22 გაზ. „კომუნისტი“, 1924, 20 ნოემბერი; საქართველოს კომპარტიის ისტორიის ნარკვევები, გვ. 564.

ეცნობოდნენ ჩვენი პარტიის პოლიტიკას, აღზრდის საკითხებს და ემზადებოდნენ საზოგადოებრივ მუშაობაში მონაწილეობის მისაღებად. ასეთი „კუთხის“ საშუალებით სახალხო სასამართლო ამზადებდა ქალებს მსაჯულებად. „კუთხე“ ქალებს უწევდა იურიდიულ კონსულტაციას და გახდა „მშრომელი ქალის ახალი ყოფა-ცხოვრების კერა“²³.

მაზრაში მოეწყო აგრეთვე საბავშვო ბაღი. ჭრა-კერვის ორი არტელი, 5 ქოხ-სამკითხველო, ქალები ჩაეწერნენ კოოპერატივის, რემედისის, ავიაქიმიის და საჰაერო ფლოტის საზოგადოებების წევრებად. მაგრამ ქალთა განყოფილების მუშაობას აფერხებდა სუსტი მატერიალური ბაზა და კვალიფიციური ქალთა კადრების უკმარისობა²⁴.

„გლეხ-ქალთა კუთხეები“ უმთავრესად ეწყობოდა ისეთ ადგილებში. სადაც არ იყო სამკითხველოები და კლუბები. მათი მიზანი იყო ქალთა ჩამორჩენილი ნაწილის საზოგადოებრივ ცხოვრებასთან დაახლოება. „კუთხეები მორთული იყო პლაკატებით, სურათებით. „კუთხეებში“ მოქმედებდა წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო სკოლა, რჩევა-დარიგების ბიურო, ბავშვთა კონსულტაცია. დრამატული და სიმღერების წრეები, იმართებოდა საღამოები, გაზეთების ხმამაღალი კითხვა...²⁵.

„კუთხეებს“ ხელმძღვანელობდა სამაზრო პოლიტგანათლების მუშა და გლეხ ქალთა განყოფილება და იმყოფებოდა პოლიტგანათლების მთავარმმართველობის ხარჯზე.

დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 10 წლისთავზე თბილისში ჩატარდა რესპუბლიკის საბჭოების დეპუტატ ქალთა პირველი ყრილობა²⁶. რომელმაც შეაჯამა სოციალისტური მშენებლობაში ქალთა ჩაბმის ხაზით ჩატარებული მუშაობა, აღნიშნა მიღწევები და ნაკლოვანებები. დასახა მომავალი საქმიანობის გეგმები.

ჩვენ აქ მოვიტანთ მონაცემებს მხოლოდ ყრილობის დელეგატთა ეროვნული, პარტიული შემადგენლობისა და განათლების შესახებ. ყრილობას ესწრებოდა 781 დელეგატი: აფხაზეთიდან — 26, სამხრეთ ოსეთიდან — 5, საქალაქო საბჭოებიდან — 178, დანარჩენი — მაზრებიდან: აქედან ქართველი იყო 651, სომეხი — 54, რუსი — 28, აზერბაიჯანელი — 17, ოსი — 5, აფხაზი — 7, ებრაელი — 2, პარტიის წევრი და კანდიდატი — 164, კომკავშირელი — 79. წერა-კითხვის მცოდნე — 527, წერა-კითხვის მცირე მცოდნე — 79, უცოდინარი — 175²⁷.

აქედან ირკვევა ის საგრძნობი წარმატება, რაც კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობას ჰქონდა ქალთა შორის. მაგრამ ეს მუშაობა მაინც მოისურვებდა სოფლად, განსაკუთრებით განაპირა კუთხეებში. დაბრკოლებას ქმნიდა ზნე-ჩვეულებანი, მოსახლეობის მრავალეროვნება, კულტურული განვითარების სხვადასხვა დონე და ყოფა-ცხოვრების ისეთი ნიშნები, როგორიც იყო ჩადრი, ყალიმი, მცირეწლოვანთა გათხოვება და ა. შ. ნაკლებად ხდებოდა ქა-

23 გაზ. „კომუნისტი“, 1925, 1 თებერვალი.

24 გაზ. „კომუნისტი“, 1925, 13 ოქტომბერი.

25 გლეხ ქალთა ორგანიზატორის თანამგზავრი, თბ., 1927, გვ. 20—21.

26 ოქტომბრის რევოლუციის არქივი (თბილისი), ფ. 284, აღწ. 1, ს. 558, ფურც. 9.

27 იქვე, ს. 371, ფურც. 1.

ლების დაწინაურება, მცირე იყო მათი რიცხვი საბჭოებში, რაც აიხსნებოდა არა მარტო მშრომელი ქალების ჩამორჩენილობით, არამედ მამაკაცების მიზეზითაც, რომლებიც საჭირო ზომებს არ იღებდნენ „ქალების გამოსაშვებად საზოგადოებრივი ცხოვრების სარბიელზე“²⁸.

ამას თვალსაჩინოდ ადასტურებს ქუთაისის მაზრის სოფელ მუხიანში არჩევნების დროს შექმნილი მდგომარეობა. 1926 წლის თებერვალში მუხიანის სათემო საბჭოში აირჩიეს 19 დეპუტატი. მათ შორის 3 ქალი, მაგრამ ამას გლეხები პროტესტით შეხედნენ. მხოლოდ არჩევნების ხელმძღვანელთა ახსნა განმარტების შემდეგ კრება დათანხმდა ქალების გაყვანას საბჭოში²⁹.

ასეთი ფაქტი საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების მეხუთე წლისთავზე საბჭოების არჩევნების დროს და ისიც ისეთ მოწინავე მაზრაში, როგორიც ქუთაისი იყო, მიუთითებდა იმაზე, რომ პოლიტიკურ-საგანმანათლებლო მუშაობა რესპუბლიკის მოსახლეობაში ჯერ კიდევ მოისუსტებდა. მაგრამ შემდეგ მდგომარეობა იცვლება და მშრომელ ქალთა აქტივობაც იზრდება. ამას გვიჩვენებს 1926 და 1927 წლების საბჭოებში არჩევნების შედეგების შედარება. 1926 წელს საბჭოების არჩევნებში მონაწილეთა 31,8% ქალი იყო; 1927 წ. კი — 37,7%, ხოლო რესპუბლიკის თემ საბჭოებში 1926 წელს არჩეულ იქნა 2000 ქალი — დელეგატი, 1927 წელს — 2203³⁰.

დიდი დაბრკოლება ეღობებოდა ეროვნულ უმცირესობათა ქალებს. შორის მუშაობას. ამიტომ ჯერ კიდევ 1921 წლის აპრილში საქართველოს კპ (ბ) ცენტრალურ კომიტეტში შეიქმნა ეროვნულ უმცირესობათა შორის მუშაობის ქვეგანყოფილება, ხოლო წლის დამლევსათვის ეროვნულ უმცირესობათა სექციები დაარსდა ახალციხის, ახალქალაქის და ბათუმის პარტიულ კომიტეტებთან³¹.

საზოგადოებრივი, პოლიტიკური, პროფესიული და სადელეგატო კრებების საქმიანობაში ეროვნულ უმცირესობათა ქალების ჩაბმის მიზნით გაიხსნა ქალთა კლუბები თავდაპირველად თბილისში, ბათუმში, ბორჩალოსა და ახალციხეში, მაგრამ მუშაობას აძნელებდა წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო პუნქტებისა და კვალიფიციური კადრების ნაკლებობა, საჭირო ლიტერატურის უქონლობა, ადგილობრივი პარტიული ორგანიზაციების მხრივ სუსტი ხელმძღვანელობა და საქართველოს კპ (ბ) ცკ-ის ეროვნულ უმცირესობათა ქვეგანყოფილებამ გააძლიერა მუშაობა არსებული მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად³².

საქართველოს ცაკის პრეზიდიუმმა 1928 წლის 29 დეკემბერს განიხილა ახალციხის მაზრის ქუთათი ქალებისათვის ერთი სამკითხველოსა და წერა-კითხვის უცოდინარობის 4 სალიკვიდაციო სკოლის მოწყობის საკითხი³³.

ეროვნულ უმცირესობათა ქალები სუსტად იყვნენ ჩაბმული წარმოებაში — 1927 წ. საქართველოს პროფკავშირებში გაერთიანებული 33067 ქალიდან ეროვნულ უმცირესობათა საერთო რაოდენობა შეადგენდა 44,7%. აქედან რუსები — 28,6, სომხები — 14,4, აზერბაიჯანელები — 0,3, ბერძნები — 0,8,

28 გაზ. „კომუნისტი“, 1925, 17 იანვარი.

29 გაზ. „კომუნისტი“, 1926, 16 თებერვალი.

30 ოქტომბრის რევოლუციის არქივი (თბილისი), ფ. 284, აღწ. 1, ს. 558, ფურც. 3.

31 საქართველოს კომპარტიის ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1971, გვ. 499.

32 გაზ. „კომუნისტი“, 1928, 28 იანვარი.

33 ოქტომბრის რევოლუციის არქივი ((თბ.), ფ. 300, აღწ. 1, ს. 144, ფურც. 12.

ოსები — 0.6%, დანარჩენი კი ქართველები იყვნენ. სადელეგატო კრებებში ეროვნულ უმცირესობათა ქალების მონაწილეობაც არ იყო მყარი. მაგალითად 1926/27 წელს არჩეული იყო 1630 ქალი ეროვნულ უმცირესობიდან. ხოლო 1927 წელს მათი რიცხვი შემცირდა 98-ით³⁴.

საქართველოს ცაკთან არსებულ მშრომელ ქალთა შრომისა და ყოფა-ცხოვრების გასაუმჯობესებელი კომისია უწევდა ყველა ეროვნების უმუშევარ ქალებს მატერიალურ დახმარებას და ხელს უწყობდა მათ შრომით მოწყობას. იგი ხსნიდა წარმოება-დაწესებულებებს, სასადილოებს, შრომის არტელებს, სახელოსნოებს, სამკერვალოებს და სხვ. ამ კომისიის მუშაობის ანგარიშიდან ირკვევა, რომ 1928 წლის განმავლობაში კომისიისათვის მიუმართავს სხვადასხვა ეროვნების 14400 ქალს (აქედან რუსი—43, % ქართველი—30, სომეხი — 18, აზერბაიჯანელი — 3, სხვა ეროვნების წარმომადგენელი — 6 %)³⁵.

კომისიამ სამუშაოზე მოწყობის შუამდგომლობა აღმოუჩინა 365 ქალს. რეგისტრაციაზე გაატარა — 253, უფასო სამედიცინო დახმარება აღმოუჩინა 327, სტაციონარში მკურნალობა ჩაუტარდა 55, კურსებზე გააგზავნა 45; იურიდიული დახმარება გაუწია 377, სასამართლო საქმის გარჩევის დროს სახელმწიფო დამცველები დაუნიშნა 114 ქალს, ცოლ-ქმარი შეარიგა 431 შემთხვევაში და ა. შ³⁶.

აჭარის ცაკთან არსებულ ქალთა კომისიას იმავე წელს დახმარებისათვის მიმართა 500 ქალმა, აქედან სამუშაოზე გაგზავნა — 100, დროებით დასაქმა — 150, რეგისტრაციაზე გაატარა სამუშაოზე მოსაწყობად — 250, უფასო მკურნალობისათვის — 200, ფულადი დახმარება აღმოუჩინა 200 ქალს³⁷.

განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა ჩამორჩენილ რაიონებში — აჭარის, სამხრეთ ოსეთის, აფხაზეთის, სვანეთის, ძველი ყოფა-ცხოვრებიდან ქალების განთავისუფლების საქმეს³⁸ და ქალთა მდგომარეობის გაუმჯობესებას მთიან რაიონებში რაჭა-ლეჩხუმში, ფშავ-ხევსურეთში და სხვაგან. მაგალითად, ლეჩხუმის მაზრაში არსებულ 35, ე. ი. ყველა პარტუჯრედში სამის გარდა, გამოიყო ქალი ორგანიზატორი; სადელეგატო კრებები მოეწყო 12 პუნქტში, 1926 — 1927 წელს აირჩიეს 332 დელეგატი ქალი. აქედან ღარიბი, წერა-კითხვის უცოდინარი იყო 120, მაზრაში გახსნეს ქოხ-სამკითხველოები, წერა-კითხვის უცოდინარობის სალიკვიდაციო სკოლები, ჭრა-კერვის წრეები, საბჭოებში 1927 წ. აირჩიეს 45 ქალი, თემკომებში — 3, სამაზრო კომიტეტებში — 3³⁹.

ფ. მახარაძემ სტატიაში „დიდი ისტორიული მნიშვნელობის ფაქტი“ აჭარელ ქალთა ცხოვრებაში მომხდარი გარდატეხა შემდეგ საფეხურებად დაყო: პირველ საფეხურზე ქალთა შორის მუშაობაში პრაქტიკული ნაბიჯების გადადგმის მხრივ პარტიას და საბჭოთა ხელისუფლებას ფართო ღონისძიებანი არ განუხორციელებიათ და ძველი ადათ-წესების, ზნე-ჩვეულებათა გავლენაც დღე იყო.

34 გაზ. „კომუნისტი“, 1928, 18 ნოემბერი.

35 ოქტომბრის რევოლუციის არქივი (თბილისი), ფ. 284, აღწ. 1, ს. 955, ფურც. 2—3, 10.

36 იქვე, ფურც. 2—3.

37 იქვე, ფურც. 11.

38 ი. ჩიქავა, საქართველოს გლეხობის კომუნისტური აღზრდის შესახებ (1921—1937 წწ.), თბ., 1978, გვ. 108.

39 გაზ. „კომუნისტი“ 1927, 24 დეკემბერი.

მეორეზე. 1926 წლიდან აჭარაში იწყება პროპაგანდა ჩადრის წინააღმდეგ, მაგრამ ამ ეტაპზე პარტია და კომკავშირი ეწეოდნენ მხოლოდ მოსამზადებელ მუშაობას.

მესამე საფეხურზე, 1929 წლიდან ჩადრის ტარებასა და ქალის კარჩაკეტილ ცხოვრებას აჭარაში გამოეცხადა აშკარა ბრძოლა⁴⁰. სრულიად საქართველოს ცაკთან, აჭარის, აფხაზეთის ცაკებთან, ქუთაისის, ახალქალაქის და ახალციხის აღმასკომებთან არსებულ მშრომელ ქალთა შრომისა და ყოფა-ცხოვრების გასაუმჯობესებელი კომისიების წევრთა თათბირმა 1929 წლის 2—5 სექტემბერს ყურადღება მიაქცია ამ კომისიების მუშაობის გაძლიერებას, განსაკუთრებით ეროვნულ უმცირესობათა ქალებს შორის, მუშაობის უკეთ წარმართვის მიზნით საჭიროდ ცნეს ამ კომისიების კონტაქტის აუცილებლობა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურ კომიტეტთან მოქმედ ეროვნულ უმცირესობათა კომისიასთან⁴¹.

ეროვნულ უმცირესობათა მოსახლეობაში, კერძოდ ქალთა შორის, კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა უფრო გაფართოვდა განათლების სახალხო კომისარიატთან ეროვნულ უმცირესობათა საქმის კომიტეტის დაარსებით, რომლის შემადგენლობაში შევიდნენ სოციალური აღზრდის, პროფესიული და პოლიტიკური განათლების, ლიტერატურისა და ხელოვნების საქმეთა, საძეგნიერო, სამუზეუმო დაწესებულებათა მთავარი სამმართველოების უფროსები და პირები, რომლებიც ამ სამმართველოებში უშუალოდ ხელმძღვანელობდნენ ეროვნულ უმცირესობათა განათლებას.

საქართველოს სსრ სახკომსაბჭომ 1929 წლის 17 დეკემბერს დაამტკიცა აღნიშნული კომიტეტის დებულება. 1929 წლის 26 ნოემბერს სსრ კავშირის ცაკის სამდივნომ მოისმინა ქალთა ყოფა-ცხოვრების და შრომის პირობების გასაუმჯობესებელი კომისიების სრულიად საქავშირო მეორე თათბირის შედეგები. ყურადღება მიაქცია ადგილებზე მათი ჩუდმივი წევრების შერჩევას ეროვნულ უმცირესობათა ქალების ჩაბმას საბჭოთა მშენებლობაში, მოჯამაგირეთა შორის მუშაობას, და მიუთითა, რომ კომისიამ გაავრცელოს თავისი საქმიანობა ყველა ეროვნების მოსახლეობაში⁴².

კომუნისტური პარტია და საბჭოთა მთავრობა დიდ ყურადღებას უთმობდნენ ქალთა შორის მუშაობას, რადგან მშრომელ ქალთა კულტურული და პოლიტიკური განათლების დონის აუმაღლებლად შეუძლებელი იყო ახალი საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილების წარმატებით მშენებლობა⁴³.

მშრომელ ქალთა პოლიტიკური აქტივობის ზრდაზე მიგვითითებს პარტიულ, კომკავშირულ და პროფკავშირულ ორგანიზაციებში მათი მონაწილეობაც. საქართველოს პარტიულ ორგანიზაციაში 1923 წელს 11166 კომუნისტიდან 486 ქალი იყო, ხოლო 1932 წელს — 51582 კომუნისტიდან — 4573⁴⁴.

⁴⁰ ვაზ. „კომუნისტი“, 1929, 3 თებერვალი.

⁴¹ ოქტომბრის რევოლუციის არქივი (თბილისი), ფ. 284, აღწ. 1, ს. 985, ფურც. 11—12.

⁴² ოქტომბრის რევოლუციის არქივი (თბილისი), ფ. 600, აღწ. 1, ს. 2291, ფურც. 5—6.

⁴³ მ. ჯიქიის შვილი, საქართველოს მუშათა კლასისა და გლეხობის კავშირის ისტორიისათვის (1917—1925 წწ.), თბ., 1970, გვ. 216

⁴⁴ Коммунистическая партия Грузии в цифрах (1921—1970 гг.). Сборник статистических материалов, Тб., 1971, გვ. 15, 62.

1929 წელს კომკავშირში ირიცხებოდა 15983 ქალი, პროფესიულ კავშირებში 32432. სათემო საბჭოში არჩეულ 27 ათასი მშრომელიდან 16% იყო ქალი, სათემო აღმასკომებში — 2600, აქედან ქალი — 14,4%; საბჭოების სამაზრო ყრილობაზე არჩეული 3400 დელეგატიდან ქალი იყო 15,2%, ხოლო სამაზრო აღმასრულებელ კომიტეტებში არჩეული 1300 კაციდან — 11,7%⁴⁵.

1929 წლიდან დაიწყო ხელმძღვანელ სამუშაოებზე ქალების გაბედული დაწინაურება. თეკლათის (სენაკის მაზრა) თემსაბჭოს თავმჯდომარედ აირჩიეს: — ფედოსია უჩანეიშვილი: გუბის (ქუთაისის მაზრა) — ასინეთ იამანიძე; ბოაღევის (შორაპნის მაზრა) — ზინა მიქაბერიძე; ზუგდიდის მაზრაში — საჯიჯაოს თემსაბჭოს თავმჯდომარედ — პარასკევა თოდუა, ხაბუმის — თებრო შოგირაძე, ხეთის — მანანა ნაყეზია, ხოლო მარო ჯალალონია აირჩიეს წალენჯიხის რაიადმასკომის თავმჯდომარის მოადგილედ. სვანეთში ფარის თემსაბჭოს თავმჯდომარედ აირჩიეს თამარ წულუკიანი, ჭუბერის — მ. ცინდელიანი; აჭარაში — ორთაბათუმის რაიონული საბჭოს თავმჯდომარედ — გული ბარამიძე, ახალციხის მაზრაში — თამარ ბაბაევა; ასევე დააწინაურეს ქალები აფხაზეთში, სამხრეთ ოსეთში და საქართველოს სხვა მაზრებში⁴⁶.

საკ. კბ (ბ) ცენტრალურმა კომიტეტმა 1930 წლის ოქტომბერში მიიღო დადგენილება ქალთა სადელეგატო კრებების გადარჩევების შესახებ. ამის მიხედვით იცვლებოდა სადელეგატო კრებების მუშაობის შინაარსი, შემოღებულ იქნა ქალთა კვარტალური კონფერენციები, ქალთა აქტივის თათბირების მოწვევა, საწარმოო თათბირებში ქალთა მონაწილეობა.

საწარმოებსა და მშენებლობაზე სადელეგატო კრებები უნდა მოწყობილიყო საწარმოო ნიშნის (საამქრო, ბრიგადა და ა. შ.), ხოლო საბჭოთა მეურნეობებსა და კოლმეურნეობებში — საწარმოო — ტერიტორიული ნიშნის მიხედვით. ეროვნულ უმცირესობათა რაიონებში დელეგატი ქალების გადარჩევების დროს მხედველობაში მიიღებოდა ეროვნული თავისებურებანი. ქალთა შორის მომუშავეთა სექტორების პირველ რესპუბლიკურ თათბირზე 1930 წლის 12 ოქტომბერს ფ. მახარაძემ მოხსენებაში — „სოფლის მეურნეობის რეკონსტრუქცია და ქალის როლი“, მიუთითა საბჭოთა საზოგადოების მშენებლობაში ქალთა მასობრივი ჩაბმის აუცილებლობაზე და აღნიშნა, რომ პოლიტიკურ ცხოვრებაში ქალის ჯერ კიდევ სუსტი მონაწილეობა აიხსნება მათი ნაკლები მომზადებით. აგრეთვე ყოფა-ცხოვრების პირობებით. ქალი უნდა ჩაებას სახალხო მეურნეობის ყველა სფეროში მრეწველობასა და სოფლის მეურნეობაში, კულტსაგანმანათლებლო მუშაობაში. თავისი წვლილი უნდა შეიტანოს საწარმოო თათბირებისა და კოლმეურნეობათა გამგეობის საქმიანობაში⁴⁷.

კულაკები იბრძოდნენ სოციალისტურ მშენებლობაში ქალთა ჩაბმის წინააღმდეგ. 1930 წლის გაზაფხულზე, მათ ისარგებლეს რესპუბლიკის ზოგიერთ რაიონში: ქალთა შორის სუსტი მუშაობით და გამოიყენეს რელიგიური აღათების ნაშთები, გლეხ ქალთა ნაწილის ჩამორჩენილობა კოლმეურნეობათა

45 იხ.: საქართველოს კომუნისტური პარტიის ისტორიის ნარკვევები, გვ. 590.

46 ოქტომბრის რევოლუციის არქივი (თბილისი), ფ. 284, აღწ. 1, ს. 1109, ფურც. 2, 4—13.

47 კომუნისტი, 1930, 9 და 17 ოქტომბერი.

წინააღმდეგ ბრძოლისათვის. კულაკები არწმუნებდნენ გლეხ ქალებს, რომ კომუნისტები მთელი საოჯახო ქონების განსაზოგადებას აპირებნო და ა. შ.⁴⁸

აღნიშნული მიზეზების გამო რესპუბლიკაში ადგილი ჰქონდა დელეგატ ქალთა რიცხვის შემცირებას, თბილისის ზოგიერთ საწარმოში სადელეგატო კრებების ჩაშლასაც კი. ამის გამო 1932 წ. 19 თებერვალს ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტის სამდივნომ მიიღო დადგენილება ქალთა შორის პოლიტიკურ-მასობრივი მუშაობის გაძლიერების შესახებ და ხაზგასმით მიუთითა, რომ პოლიტიკურ-აღმზრდელობით მუშაობაში უზრუნველყოფილყო დიდფრენციული, ფაქიზი და ყურადღებიანი მიდგომა ყოფა-ცხოვრების წვრილმანებისადმი, ქალთა მშომელი მასების მოთხოვნილებათა და საჭიროებისადმი, განსაკუთრებით ნაცემცირესობათა ქალებისა და მშრომელ ქალთა უფრო ჩამორჩენილი ნაწილების მიმართ, რომელთა შორის უფრო მეტი იყო რელიგიური ადათ-ჩვეულების ნაშთები⁴⁹.

ამრიგად, სოციალიზმის საფუძვლის მშენებლობის პერიოდში მრავალი დაბრკოლების დაძლევის შედეგად საქართველოში გაიშალა ქალთა შორის კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა. რამაც უზრუნველყო მშრომელ ქალთა პოლიტიკური და შრომითი აქტივობის ამაღლება და მათი თვალსაჩინო წვლილი რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობის ყველა დარგის განვითარებაში.

Л. В. ДЖИКИЯ

КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНАЯ РАБОТА СРЕДИ ЖЕНЩИН В ГРУЗИИ В ПЕРИОД СТРОИТЕЛЬСТВА СОЦИАЛИЗМА

Резюме

После победы Советской власти в Грузии Коммунистическая партия и Советское правительство начали широкомасштабную работу по улучшению жизненных и правовых условий женщин.

В городах и деревнях создавались делегатские собрания, женские отделы, которые способствовали привлечению женщин-тружениц в общественную работу, в дело строительства социализма.

Широко разворачивалась культурно-просветительная работа в Грузии среди женщин, что повышало их политическую и трудовую активность и вклад в развитие всех отраслей народного хозяйства республики.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საბჭოთა საქართველოს ისტორიის განყოფილებამ

⁴⁸ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, გვ. 628.

⁴⁹ მასობრივი მუშაობა ქალთა შორის, თბ, 1932, გვ. 12.

П. С. ТКАЧЕНКО

ГРУЗИНСКИЕ ШЕСТИДЕСЯТНИКИ

В истории революционного движения 60-х годов шиутинский кружок служил притягательной силой, ускорителем в образовании революционного подполья. Именно в 1866 году, после каракозовского выстрела, усиливается работа следственных и карательных органов по выяснению революционной деятельности в различных направлениях. Здесь исследуется перегруппировка различных революционных сил.

В середине 60-х годов наступает спад революционной волны и накали революционной ситуации, имевшей место в конце 50-х и начале 60-х годов. В этих условиях вполне ясны исторические ошибки революционных деятелей, отход от объективной оценки реальной действительности.

Революционеры конца 60-х годов стремились организовать свою партию, привлекая для этого оппозиционные силы и, прежде всего, студенчество. В этом плане важно рассмотреть политику грузинских студентов, стремившихся добиться консолидации столичного петербургского студенчества.

Заметим при этом, что опубликованные материалы, на которые мы ссылаемся, не доступны для широкого круга читателей¹.

В 1866 г. Петербургской комиссии удалось заполучить любопытную фотографию, изображавшую 21 человека. Она была взята у дворянина Кутаисской губ. Якова Инсарлова, задержанного на Динабургской станции при возвращении из Киева в Петербург, куда он ездил для сдачи экзамена в университет. 4 ноября 1866 г. Ланской доносил в III Отделение, что дело находилось в Виленской следственной комиссии и теперь препровождено вместе с фотокарточками политических преступников². На одной фотографии приведены фамилии: Хаева, Ковалевского, Дукельского, Николадзе, Петровского, Д. Гогоберидзе, Инсарлова, Шаншиева и др. Такая «случайная» находка весьма пригодилась в конце 1866 г., когда III Отделение продолжало вести наблюдение за участниками студенческого движения 1861 г. в Петербурге (а таких по указанному списку было большинство). Здесь и корреспондент «Колокола», эмигрант Николадзе, известный уже Печатник, Кипиани, участки Гельдельбергской библиотеки Ковалевский.

Конечно, по одной фотографии нельзя характеризовать революционные связи, но сам факт поездки Инсарлова не был случайным явлением.

Что касается Николадзе и других грузинских студентов, то важ-

¹ ЦГА г. Москва, ф. 16, оп. 61, № 78, 1871—1873 г. лл. 23, 24, 37.

² ЦГАОР, ф. 95, оп. 1, № 396, 1866, л. 14 и об., л. 32.

ные сведения об их деятельности содержатся в обстоятельном исследовании М. Т. Пинаева³ и докторской диссертации П. К. Ратиани⁴. В условиях резких разногласий между Герценом и «молодой эмиграцией» по вопросу об изменении программы «Колокола», в ожидании возможного побега Чернышевского из Сибири в Женеву, Элпидин, выполняя соглашение с русским подпольным центром, основал в 1866 г. новую женеvскую «вольную типографию».

В 1866 г. Элпидин с соратниками предпринимает энергичные усилия для издания на базе своей типографии нового эмигрантского журнала, способного осуществить самостоятельную политику «молодой эмиграции». В 1866 г. вышло всего два номера «Подпольного слова». В 1868 г. с 20 апреля по 15 сентября вышло семь номеров «Современности». Редактировали последний Элпидин, Мечников и Николадзе⁵. Позиция Серно-Соловьевича, Николадзе и Элпидина в отношении сочинений Чернышевского должна была соответствовать широко распространенному мнению о невинности Чернышевского⁶.

Николадзе до отъезда за границу (1861—1864 гг.) активно участвовал в петербургском революционном движении. После освобождения из-под ареста за участие в студенческих волнениях 1861 г. Николадзе сблизился с Чернышевским и проживал некоторое время на его квартире. Он сотрудничал в «Современности», «Искре», «Народном богатстве». В 1865 г., находясь в Париже, Николадзе установил связь с Герценом и Огаревым, принял их предложение сотрудничать в «Колоколе», где поместил ряд статей.

В 1866 г., в связи с выстрелом Каракозова Николадзе под псевдонимом «Никифор Г.» издал в Женеве брошюру «Правительство и новое поколение». В это же время он, вместе с М. Элпидиным, начал издание сочинений Чернышевского. Это был период, когда явно определились разногласия в среде «молодой эмиграции»⁷.

На страницах «Современности» Николадзе опубликовал две статьи: «Русская эмиграция» и «Два поколения», в которых писал о бесперспективности русской эмиграции. Это возмутило А. Серно-Соловьевича, который выступил со статьей «Никола—публицист». Изучая русскую и польскую эмиграцию 1865—1872 гг., советский историк Т. Г. Снытко писал, что Серно-Соловьевич подверг справедливой критике эмигрантские издания «Современности», «Подпольного слова» за их требования учреждения республики (вообще), улучшения благосостояния народа (вообще), за то, что они не делят понятие «народ» на классы и не выдвигают задачи классовой борьбы⁸. Арестованные в 1868 г. Ив. Пеньковский и др. часто допрашивались по поводу

³ М. Т. Пинаев. М. Ч. Элпидин — революционер, издатель и пропагандист наследия Н. Чернышевского. Ученые записки Волгоградского пединститута им. Серго-Фимовича. Вып. 21, 1967.

⁴ П. К. Ратиани. Из истории революционной деятельности грузинских шестидесятников. Автореферат докт. диссертации, Тбилиси, 1963.

² ЦГАОР, ф. 95, оп. 1, № 396, 1866, л. 14 и об., л. 32.

⁵ М. Г. Пинаев. Указ. соч., с. 19.

⁶ Там же, с. 26.

⁷ Подробнее см. Б. П. Козьмин. Из истории революционной мысли в России. М., 1961, с. 483—573.

⁸ Т. Г. Снытко. Русское народничество и польское общественное движение 1865—1881 гг. М., 1969, с. 78.

Н. Николадзе и всей его деятельности. Особенно интересовал следственную комиссию Николадзе в связи с арестом Ив. Розанова, оказавшегося ренегатом, а также в связи с миссией Ив. Бочкарева. В секретном документе III Отделения говорилось: «Элпидин, проживая уже 3 года в Женеве, выучился там типографскому делу в типографии «Пука в Пфефер...», он открыл небольшую собственную типографию, в которой вместе с Мечниковым, Николадзе и Ивановским печатал сперва разные пасквили, грязного содержания брошюры, а затем революционного направления листки «Подпольное слово» и «Современность». В последнее время Элпидин предоставил издание «Современность» Николадзе, который, впрочем, переехал на жительство в Цюрих.

Элпидин — ярый нигилист, — коммунист... Что касается лично Николадзе, то он слышит за человека умного и дельного, как отзываюся его друзья, провести наше правительство... До сих пор не обнаружено, чтобы Элпидин и Николадзе замыслили что-либо против Императорского семейства»⁹.

Ратнани относит Николадзе к активным участникам революционной эмиграции. Для определения его идейных позиций исследователь приводит следующие слова Розанова: «Это достойный сотоварищ Элпидина... Он превозносит Чернышевского, что никогда никакая страна не производила такого человека, такого таланта, как Чернышевский»¹⁰. По возвращении Н. Николадзе на родину правительство установило над ним строжайший полицейский надзор, специально были предупреждены цензоры.

К числу грузинских студентов шестидесятников следует отнести и Николая Кипиани, революционная деятельность которого впервые обнаруживается в сентябре 1868 г. во время обыска в квартире Ек. Ал. Солодовниковой — одной из учредительниц и распорядительниц «школы сельских учительниц», закрытой правительством в 1866 г. после выстрела Каракозова.

У Солодовниковой была обнаружена переписка за 1867 г. с русскими эмигрантами — И. Пеньковским, известным поэтом Н. А. Вормсом, студентом Петербургского университета Н. Д. Кипиани на имя Черкезова, с участником студенческих волнений 1861 г. и 1869 г., студентом того же университета С. В. Езерским¹¹.

Упомянутый нами В. Д. Черкезов был хорошо известен III Отделению. В письме к нему Кипиани жаловался на инертность студенчества и отсутствие в нем серьезных интересов и рассказывал о попытке петербургских студентов, уроженцев Кавказа, в целях объединения молодежи, создать тайную кассу взаимопомощи¹². Он писал: «Взгляды ваши на нашу молодежь я не вполне разделяю; мне кажется, что вы делаете много чести ей, говоря, что «в них явится готовность делать дело и решимость идти в огонь, когда раздастся голос,

⁹ Цитируя по автореферату П. К. Ратнани, с. 65.

¹⁰ Там же.

¹¹ Подробнее см. Б. П. Козьмин. — Революционное подполье в эпоху «белого террора». М., 1929, с. 11—36, 167—174.

¹² Б. П. Козьмин. Указ. соч., с. 23.

когда найдется человек, который бы вел их...». Положение нашей молодежи выражается в трех словах: не двигает мозгами. Условия, в которые она поставлена, все направлены к тому, чтобы она не двигала мозгами и удовлетворялась лекциями, бильярдной игрой, плясками»¹³. В письме к отцу от 26 января 1868 г. Н. Д. Кипиани указывал, что в Петербурге — в университете, медицинской академии, в технологическом институте и в других высших учебных заведениях найдется человек около 60-ти грузин, армян и русских, кавказцев. «Все мы дети одной земли, всем нам придется служить одному краю... между тем единства между нами нет никакого... разрозненность тормозит наше развитие»¹⁴.

Одним из средств устранения такой разрозненности должна стать касса. Касса эта, по словам Б. П. Козьмина, возникла в конце 1867 г. и просуществовала до весны 1868 г., когда ее участники разъехались на летние вакации из Петербурга. Касса, учрежденная Кипиани и его товарищами, справедливо замечает Б. П. Козьмин, была одной из попыток возрождения той корпоративной организации студенчества, которая существовала в русских университетах в первые годы царствования Александра II и которая погибла после того, как правительство в 1861 г. запретило студенческие сходки, суды, библиотеки, кассы взаимопомощи и т. д.¹⁵.

Кипиани показывал следственной комиссии: «Под организованным объединением молодежи я разумел такое положение молодежи, в каком она находилась со студенческих беспорядков 1862»¹⁶. Я полагаю, что молодежь должна составлять корпорацию и корпорация эта должна делиться на отдельные части, как это существует в германских университетах и в дерптском. Цели, которые должна бы была преследовать молодежь, были, по моему разумению, следующие: хлопотать у университетского начальства исходатайствование перед высшим начальством права иметь студентам кассы, библиотеки студенческие, право устраивать и наблюдать выборным от студентов за этими кассами, библиотеками»¹⁷.

Организаторы кассы мечтали об объединении не только петербургского, но и всего русского студенчества. В числе участников кассы, кроме студентов различных петербургских высших учебных заведений, были один студент Петровской академии в Москве и один — Харьковского университета.

Анализируя личный состав кассы, Б. П. Козьмин обратил внимание на то, что при организации ее сошлись «старинки», участвовавшие в волнениях 1861 г. (Давид Абдушелишвили, Кирилл Лордкипанидзе и Амель Челобаев), с молодежью, впоследствии принявшей участие в движении, охватившем петербургские высшие учебные заведения зимой 1863—1869 гг. (помимо Кипиани, Виссарион Джапаридзе, Николай Орбелини и Леонид Мгебров). Никто из членов кассы, кроме

¹³ Б. П. Козьмин. Указ. соч., Приложения, с. 167.

¹⁴ Там же, с. 170.

¹⁵ Б. П. Козьмин. Указ. соч., с. 23.

¹⁶ Явная ошибка. Кипиани имеет в виду беспорядки, разыгравшиеся в Петербурге в сентябре и октябре 1861 г. Примеч. Б. П. Козьмина, с. 74.

¹⁷ Б. П. Козьмин. Указ. соч., Прилож., с. 174.

¹⁸ П. К. Ратиани. Указ. раб., с. 56.

Кипиани и допрошенного в качестве свидетеля Черкезова, к следствию привлечен не был. Во время обыска у Кипиани были найдены устав и список членов тайной кассы, отчеты депутатов кружков о ее состоянии, №№ 233 и 234 «Колокола», выписки из «Полярной Звезды», русский перевод статьи Н. Г. Чернышевского, помещенный во французском издании «Колокола», рукопись статьи А. Серно-Соловьевича «Наши домашние дела», грузинский перевод «Марсельезы», перевод речи Сен-Симона «К рабочим Парижа», Писарева, Прудона¹⁸. Ведь сам Кипиани 11 сентября 1869 г. писал своим друзьям: «Ради всего святого на свете, сохрани мне «Современник...» статьи Чернышевского»¹⁹.

В этих словах ясно звучит увлеченность Кипиани демократической литературой 60-х годов.

Итак, в Петербурге в 1861—1868 гг. существовало несколько подпольных групп. Совокупность данных по делу Солодовниковой, Бочкарева и других позволила Б. П. Козьмину сделать этот вывод и заявить, что в 1868 г. русская швейцарская эмиграция не была совершенно оторвана от России, что она поддерживала сношения с какими-то революционными группами и лицами, действовавшими в пределах России и что некоторые из этих групп делали попытки связаться с эмиграцией²⁰.

Как видно, и тайная касса взаимопомощи студентов-кавказцев может быть отнесена к подобного рода подпольным кружкам. Стремление Кипиани к организованному объединению петербургского студенчества, наличие устава, кассы и списка членов ее подтверждают этот вывод.

В своей статье «Н. Г. Чернышевский» Кипиани высоко ставит статью Чернышевского «Очерки гоголевского периода русской литературы». Она привлекла его внимание количеством и значением вновь освещенных фактов, верностью и справедливостью оценки, смелостью, с какою автор опровергал литературных идолов. Кипиани писал, что когда Александр II разыгрывал еще роль «царя-освободителя», Чернышевский возвысил свой могучий голос и сквозь туман цензурных указаний инструкций задумал заинтересовать своих читателей социальными науками, так как он имел еще веру в обещания правительства и в инициативу со стороны общества¹.

Кипиани правильно подчеркивает, что, начав с полемики об общине, Чернышевский принялся изучать крестьянский вопрос во всех подробностях и особенно с полной и «суровой откровенностью» он писал в «Полемических красотах».

«Молодежь, — писал Кипиани, — не переставала читать с жадностью своего любимого публициста, создавшего простой и честный язык, который понимала эта молодежь и который был выражением ее собственных стремлений»².

¹⁹ П. К. Ратианц, с. 69.

²⁰ Б. П. Козьмин. Указ. соч., с. 114.

Вслед за «Колоколом» Кипиани смело обличает систематическое преследование Чернышевского, его семьи и затянувшийся на два года судебный процесс.

Совокупность данных о Кипиани и др. свидетельствует о заметном стремлении преодолеть изолированность петербургского студенчества, стать на путь кооперативных объединений.

Нарисованная картина была характерна не только для столичного студенчества. Под прямым влиянием антиправительственной пропаганды и агитации народников возникают очаги революционного движения в глухих отдаленных губерниях — местах ссылки.

Представлена Отделом истории, исторической науки и общественной мысли Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН ГССР.

ლეჩხუმი XVII საუკუნის მეორე ნახევარში

საუკუნე ნახევარზე მეტი ხნის განმავლობაში მიმდინარეობდა ლეჩხუმის-თვის ბრძოლა იმერეთის სამეფოსა და ოდიშის სამთავროს შორის. ეს ბრძოლა XVII საუკუნის შუა ხანებში დაიწყო და XIX საუკუნის დამდეგამდე გრძელდებოდა.

ლეჩხუმი ოკრიბითურთ იმერეთის სამეფოს ერთ სადროშოს წარმოადგენდა¹ და მის სათავეში იდგა სარდალი, რომელიც ამავე დროს მოურავიც იყო. სარდალ-მოურავები ლეჩხუმის ბატონებად იწოდებოდნენ. ვახუშტი ბაგრატიონი ლეჩხუმის შესახებ წერს, რომ მისი „მოსახლენი არიანო აზნაურნი და გლეხნი რამეთუ არა არსო მოსახლე, რომელსა არა ედგას კოშკი ქვიტკირისა და შენობანი ყოველნივე ქვიტკირისანი“² ლეჩხუმის ციხე-სიმაგრეთაგან „არავისგან შემუსვრილ-აღებული“ მურის ციხე³ და დეხვირის ციხე იყო ყველაზე მნიშვნელოვანი. ამ უკანასკნელის შესახებ ვახუშტი წერს, რომ „რომელსა უპყრავს იგი, მორჩილებასა მისსა არიანო სრულიად“ ლეჩხუმელნი⁴.

ლეჩხუმისათვის ბრძოლა იმერეთის სამეფოსა და ოდიშის სამთავროს შორის, როგორც ჩანს, ლევან II დადიანის (1611—1657) დროს დაიწყო. 1656 წლის ახლო ხანებში დაწერილ ერთ შეწირულობის წიგნში, ცაგერელი ეპისკოპოსი გაბრიელ ჩიქოვანი წერს: „ასეთი დრო იყო ის ალაგიც და სრულიად ოყურეში სადადიანოდ შეიქმნებოდა“⁵ რადგანაც ლეჩხუმის ერთი სოფელი უყურეში 1656 წლისათვის უკვე „სადადიანოდ ქცეულა, უნდა ვიფიქროთ, რომ მთელი ლეჩხუმი თუ არა მისი ნაწილი მაინც ლევან II დადიანის ხევში ყოფილა გადასული. მაგრამ ლევან II დადიანის გარდაცვალებისთანავე ლეჩხუმი, როგორც ჩანს, კვლავ იმერეთის ხელში გადასულა.

1661 წელს, ოდიშის მთავარ ვამეყ, III-ის წინააღმდეგ მეომარ მეფე ვახტანგ VI-ის მხარეზე იმერელ წარჩინებულთაგან ერთ-ერთი პირველი გადავიდა ლეჩხუმის ბატონი ხოსია ლაშხიშვილი. მან „ბრძანებითა ვახტანგ მეფისათა“ ვამეყ III სვანებს მოაკვლევინა და ამით მეფე ვახტანგ VI-ის ღიდი ნდობა დაიმსახურა. მან ხოსია პირველი ვეზირად დაუნიშნა თავის 14 წლის ძეს არჩილს, რომელიც იმერეთში გაამეფა. მაგრამ, სულ მალე, იმერელმა დიდებულებმა; რომლებიც „ვერ იტანდნენ ხოსიას განდილებას მისი მათ მიმართ მედიდური

1 ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 775.

2 იქვე, გვ. 749.

3 იქვე.

4 იქვე.

5 ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 522.

და უღმობელი დამოკიდებულებისა გამო⁶. მოკლეს ის. ხოსია ლაშხიშვილ⁷. შარდენის ცნობით, მოუკლავს მისსავე აზნაურს, რომელსაც სახელად, ასევე ხოსია რქმევია⁷. ეს უკანასკნელი XVII—XVIII საუკუნეთა მიჯნაზე შედგენილი ქართული ანონიმური ქრონიკის „ცხოვრებაჲ საქართველოჲსა“-ს ცნობით. გვარად ახვლედიანი ყოფილა⁸. ეს ამბავი კი, როგორც ირკვევა, 1662 წლის მიწურულს მომხდარა⁹. ხოსია ლაშხიშვილის მკვლელს. შეთქმულებმა, დაპირებისა-მებრ ლეჩხუმის სარდალ-მოურავობა მისცეს. ამრიგად, 1662 წლის მიწურული-დან ლეჩხუმის ბატონი ხოსია ახვლედიანი ყოფილა. ერთ უთარილო საბუთში, რომელსაც ჩვენ 1662—1665 წლებით ვათარილებთ¹⁰. ნათქვამია, „ახლა ლეჩხუმის ბატონი ხოსია ახვლედიანი არისო“¹¹ ხოსია იმერეთის სამეფოში ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი დიდებული გახდა. ამიტომაც რომ მას სახლთა-ცეს სეხნია ჩხეიძის, რაჭის ერისთავ შოშიტას. გენათელ ეპისკოპოს გედეონ ლორთქიფანიძისა და ჭყონდიდელ ეპისკოპოსის გაბრიელ ჩიქვანის-იმერეთის სამეფოს ამ წამდელი მბრძანებლების გვერდით ვხედავთ მოწმედ მეფე ბაგრატ IV-ის მიერ 1665 წელს გაბოზებულ ერთ სიგელში¹².

დარეჯან დედოფლის მიერ ტახტიდან ჩამოგდებული მეფე ბაგრატ IV ხოსია ახვლედიანმა შეიფარა. უეჭველია, ეს იყო მიზეზი დარეჯანის მიერ ხოსიასათვის მამულების ჩამორთმევისა¹³. ხოსია ახვლედიანი სეხნია ჩხეიძესთან და გედეონ ლორთქიფანიძესთან ერთად სათავეში ჩაუდგა თავკერძა დედოფლის წინააღმდეგ შეთქმულებას. როგორც ჩანს, წინასწარ შემუშავებული გეგმის მიხედვით მოქმედებდა ხოსია ახვლედიანი. როცა დარეჯან დედოფლის ნდობის მოპოვებას ცდილობდა. მან მიაღწია მიზანს. „თურქების გამგზავრების შემდეგ მან დედოფალს მისწერა... და აცნობა, რომ... თუ დედოფალი იკისრებს [ვალდებულებას] დაუბრუნოს მას ფაშას წყალობა, თუ დაუბრუნებს მიწებს. რომელიც დედოფალმა ჩამოართვა და მისცემს აგრეთვე ბაგრატის კარის დიდი ვეზირის მიწებსაც, იგი გადასცემს მას მთავარს (ე. ი. ბაგრატ მეფეს — ა. ტ). ცოლითურთ. დარეჯანი მას ყველა სურვილის შესრულებას შეჰპირდა“¹⁴. ხოსია ახვლედიანი დედოფალთან გამოცხადდა. დედოფალმა ის იშვილა ძუძუზე კბილის დადგმის წესით¹⁵, რაც ხოსიასადმი უსაზღვრო ნდობის გამოცხადება იყო. ხოსიამაც ისარგებლა ამით და მალე სიცოცხლეს გამოასალმა თავისი. დედობილი. იმერეთის სამეფოს ტახტი კვლავ ბაგრატ IV-მ დაიკავა.

⁶ ჟან შარდენის მოგზაურობა, თბ., 1975, გვ. 241.

⁷ იქვე. გვ. 241.

⁸ ცხოვრება საქართველოჲსა. გამოსაცემად მოამზადა გ. ალასანიამ, თბ., 1986, გვ. 116; ა. ტუღუშო, ვახუშტის ერთი ცნობის გამო „ისტორია და გეოგრაფია სკოლაში“, 1986, № 3, გვ. 74.

⁹ ა. ტუღუშო, დემეტრე გურიელის მეფობის თარიღი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 1983, ტ. 111, № 1, გვ. 166.

¹⁰ რადგან ამ საბუთის გამმოძებნეო გაბრიელ ჩიქვანი აქ მხოლოდ ცაგერელად იხსენიებს თავის თავს და ჭყონდიდლობაზე არაფერს ამბობს, ეს საბუთი 1665 წელზე გვიან ვერ დაიწერებოდა, ვინაიდან ის სწორედ ამ წელს იხსენიება პირველად ჭყონდიდელად. არც 1662 წელზე ადრეა ეს საბუთი შედგენილი, რადგან მასში ლეჩხუმის ბატონად ხოსია ახვლედიანა დასახელებული.

¹¹ ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, I, თბ., 1921, გვ. 65, ქართული სამართლის ძეგლები, გამოსცა ი. დოლიძემ, IV, თბ., 1972, გვ. 124.

¹² შ. ბურჯანიძე, ისტორიული დოკუმენტები... წ. I, თბ., 1959, გვ. 36.

¹³ ჟან შარდენის მოგზაურობა, გვ. 245—246.

¹⁴ იქვე.

ეს ამბები, დედოფლის წინააღმდეგ შეთქმულების ერთ-ერთი თავგაქცის გედონ ლორთქიფანიძის ცნობით, 1668 წელს მომხდარა¹⁵.

მადლიერი ბაგრატ IV, ცხადია, ხოსია ახვლედიანს წყალობდა, რაც, როგორც ჩანს, არ მოსწონდათ დიდგვაროვანებს. აზნაურ ახვლედიანის ესოდენი აღზევებით ისინი თავს შეურაცყოფილად გრძნობდნენ და თავიდან მოიშორეს კიდევ. ხოსიას მკვლელობის ერთ-ერთი თავგაქცეი დედოფლის წინააღმდეგ შეთქმულებაში მისივე თანამებრძოლი სახლთუხუცესი სეხნია ჩხეიძე ყოფილა. შარდენის ცნობით, ხოსია ახვლედიანის მკვლელები ჩხარის ბრძოლაში დაღუპულან. ჩხარის ბრძოლა კი, ვახუშტის მიხედვით, ბაგრატ IV-ის კვლავ გაძევების წელსვე მომხდარა¹⁶. მაშასადამე თვითონ ხოსია ახვლედიანიც 1668 წელს მოუკლავთ.

1668 წლის მიწურულს ბაგრატ მეფემ მეორე ელჩობა გაგზავნა რუსეთის მეფესთან გენათელ გედონ ლორთქიფანიძისა და დიმიტრი-ეზეკიელი არეშიძის მეთაურობით¹⁷. ელჩობის შემადგენლობაში იყო სვიმონ დეკანოზი — ლეჩხუმის სარდლის დიმიტრის წარმომადგენელი, რომელსაც თავისი ბატონის წერილი მიჰქონდა რუსეთის მეფესთან¹⁸. ამ წერილში დიმიტრი სარდალი რეძანოვის შვილად იხსენიებს თავის თავს. ამავე წერილიდანვე ირკვევა, რომ ის ყოფილა სარდალი — „სულ ლეჩხუმისა და სვანეთისა, ჭყვისის ციხისა და ქალაქისა მქონებელი“¹⁹.

შეიძლება გვეფიქრა, რომ ეს დიმიტრი ხოსია ახვლედიანის შემდეგი ბატონაო ლეჩხუმისა, მაგრამ, როგორც ჩანს, საქმე სულ სხვანაირადაა, ამაში გვარწმუნებს თვითონ მისი წერილის შინაარსი.

„...სულა მთის ალაგები და ნაპირები ჩვენს ხელთ არის და ჩვენი საქმე ესრეთ ყურად მიიღონ: დიდი და მძიმე სატვირთავი საქმე აღგვედვა. ყოველთა ქრისტეს მეუფისა სჯულის მებრძოლთა წინა აღუდგეით, ყიზილბაში ჩამოვიდა და ეს ქვეყანა დაიჭირა. ღვთითა და მაგათის ბედნიერებითა ამ ქვეყნიდან... გარდავაგდეთ, იმავე ქვეყანას ჩვენი მემკვიდრე ბატონი... მეფე ბაგრატ გავაბატონე. ახლა ურუმნი მოვიდნენ, იმერეთი ააოხრეს, ხატჯვარნი შეურაცყეს, ღვთითა წინ აღუდგეით და ჩვენი ქვეყანა ასრე გავაბაგრეთ, რომე ჩვენი ბატონიც და სულა მისი ყმანი, ცოლ-შვილითა ჩვენ შევიზიზნეთ და რაც საქართველოშიდ პატიოსანი ხატჯვარი იყო და ნაწილები ყველა შე გადავარჩინე, და —...საქართველოში აგარიანთ წინა აღმდგომ/ა/ ჩემს მეტი არავის შეუძლიან...“

როგორც ვხედავთ, დიმიტრი სარდლის საქმიანობა ზედმიწევნით ჰგავს ხოსია ახვლედიანისას, რაც, ცხადია, მათს იგივობას გვაფიქრებინებს. ამ აზრს გვიძლიერებს ელჩ დიმიტრი-ეზეკიელ არეშიძის შემდეგი სიტყვები: „სამეფოს ახლა სარდალი დიმიტრი ფლობს, ბაგრატი თვალმდაობრილია, ისინი (ელჩები — ა.ტ.) თვით მან, დიმიტრიმ გაგზავნა დიდ სახელმწიფოსთან და არა მეფემ...“²¹.

¹⁵ ჯ. ო დ ი შ ე ლ ი, მცირე ქრონიკება, თბ., 1968, გვ. 73.

¹⁶ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა... გვ. 440.

¹⁷ თ. ტ ა ვ ა ძ ე, საქართველო და რუსეთ-ირანის პოლიტიკური ურთიერთობა XVII უკუნის მეორე ნახევარში, თბ., 1977, გვ. 123.

¹⁸ იქვე, გვ. 123.

¹⁹ Броссе М., Переписки на иностранных языках грузинских царей Российскими государями от 1639 по 1770 г., СПб., 1861, гв. 88.

²⁰ იქვე, გვ. 87.

²¹ ЦГАДА, ф. 110/1, ф. 1169, № 2. л. 58; 1677, № 1, л. 28.

ხოსია ახვლედიანისა და დიმიტრი სარდლის იგივეობაზე უთითებს ის გარემოებაც, რომ ამ ელჩების ხელით ბაგრატ მეფის მიერ რუსეთის მეფე ალექსისტან გაგზავნილ წერილში ჩამოთვლილი მეფის კარისკაცებსა და თავადებს შორის არ იხსენიება დიმიტრი სარდალი, სამაგიეროდ იხსენიება „დიდი ბაიარი... სარდალი ხოსია“²².

უზომოდ აღზევებული აზნაური ხოსია ახვლედიანი, როგორც უკვე აღინიშნა, 1668 წელსვე გამოასალმეს სიცოცხლეს შურით, აღესილმა იმერელმა დიდებულებმა.

თუ ვინ გახდა ხოსიას შემდეგ ლეჩხუმის სარდალ-მოურავი, ამაზე წყაროები ღუმან, მაგრამ ამის დადგენა არაპირდაპირი გზით მაინც ხდება შესაძლებელი.

1672 წელს, როდესაც ჟან შარდენი სამეგრელოში მოგზაურობდა, დასავლეთ საქართველოს თურქები შემოესივნენ ჰასან-ფაშას სარდლობით. მათ გიორგი გურიელიც ახლდა თავისი რაზმით. ახალციხის ფაშას სამეგრელოში ლევან II დადიანის შვილიშვილის გამთავრება სურდა. ლევან III რუხის ციხეში ჩაიკეტა, ხოლო მისი ვეზირი კაცია, სვანეთში გაიქცა, რათა იქიდან მეგრძოლები ჩამოეყვანა და ალყაშემორტყმულ რუხის ციხეს მიშველებოდა²³. შარდენთან მოხსენიებული ვეზირი კაცია, იგივე გაბრიელ ჭყონდიდელის ძმა კაცია ჩიქვანია. ჯუზეპე ძამპი, რომელმაც რამდენიმე წელი სამეგრელოში გაატარა, 1672 წელს წერდა, რომ მეფის მინისტრმა კაცია ჩიქვანმა მთავრობა ჩაიგდო ხელთ და ბევრი უსამართლობა ჩაიდინა²⁴. „ეს კაცია — წერს ვახუშტი — იყო გორდელი მდაბალი აზნაური, რომლისა მამა სუანეთის ტურთითა თვისთა ზიდვიდა თაფლს. და გამოიზრდებოდა“²⁵. კაცია ჩიქვანი იმერთა მეფის კარზე დაწინაურებულა. საბუთში, რომელიც 1634—1639 წლებით თარიღდება, მოწმდება დასახელებული მეფის ბოქაულთ უხუცესი კაცია²⁷, — რომელიც, ჩვენი აზრით, კაცია ჩიქვანია, ის ჭყონდიდის ტაძრის ფრესკაზეა გამოსახული, ამ ფრესკის წარწერაში ნათქვამია რომ, კაცია ჩიქვანი არისო, დიდისა ხელმწიფისა და დადიანის ვაზირი“, „ლეჩხუმისა და საინასარიძოსა და სალიპარტიანის პატრონი“, „იმერეთისა და ოდიშის თავი და სარდალი“²⁷.

კაცია რომ ლეჩხუმის მფლობელი და იმერეთის მეფის სარდალი იყო კარგად ჩანს პეტრე ლიტვინოვის წერილიდანაც, რომელიც 1805 წლით თარიღდება²⁸.

ვახუშტის თხზულებიდან საეცებით გარკვევით ჩანს, რომ სანამ ოდიშის ვაზირი, სარდალი და სილაპარტიანოს პატრონი გახდებოდა, კაცია ჩიქვანი

22 ე. „ცისკარი“, 1869, № 7, გვ. 100—101.

23 ჟან შარდენის მოგზაურობა, გვ. 247.

24 მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის თბ., 1902, სა-მეფოსა საქართველოსა, გვ. 204.

25 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 842.

26 ამ საბუთს აკად. ი. დოლიძე 1626—1639 წლებით თარიღებს, [ქართული სამართლის ძეგლები, IV, გვ. 75], ჩვენ კი 1634—1639 წლებით, რადგან ლევან II დადიანის მიერ გაბოქმულ ამ სიგელში მოწმდება დასახელებული „მეფის მდივანი მამუკა“, რომელიც უპიკველად მამუკა თავაქარაშვილია. ეს უკანასკნელი კი ლევან II-ს 1634 წელს ჩაუვარდა ტყვედ და ამის შემდეგ ის ოდიშის მთავრის კარზე მოღვაწიებდა.

27 ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, წ. II, ტფ., 1914, გვ. 123.

28 Акты, II, Тифл., 1868, გვ. 504.

ლექსების ბატონი იყო, რადგანაც კაცია 1672 წელს უკვე ოდიშის ვაზირად იხსენიებოდა, ის რამდენადმე ადრე უნდა გამხდარიყო ლექსების სარდალ-მოურავი, ხოსია ახვლედიანის მკვლელობიდან (1668 წლის მიწურული) კაცია ჩიქვანის ოდიშის კარზე გამოჩენამდე იმდენად მცირე დროა, რომ სრული უფლება გვაქვს ხოსიას მოკვდინებისთანავე ლექსებში კაცია ჩიქვანის გაბატონება დავუშვათ.

ამრიგად, 1668 წლის მიწურულს, ლექსების სარდალ-მოურავი კაცია ჩიქვანი უნდა გამხდარიყო.

კაცია ჩიქვანის დაწინაურებას დიდად შეუწყო ხელი მისმა ძმამ დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთმა ყველაზე გავლენიანმა საეკლესიო მოღვაწემ გაბრიელ ჩიქვანმა²⁹. ის 1651 წელს იხსენიება პირველად ცაგერელ ეპისკოპოსად, 1661—65 წლებს შორის გაბრიელმა ჰყონდიდის საეპისკოპოსო ტახტიც დაიკავა, 1675 წლის შემდეგ ხანებში კი ბედილობაც დაისაკუთრა³⁰.

უნიჭო და მალემრწმენი ლევან III დადიანი (1661—1681) თავისი წინამორბედი მთავრების ლევან II-ისა და ვამეყ III-ის პოლიტიკურ გზას ადგა — სურდა იმერეთისათვის ლექსების წართმევა და ეს გარემოება გაბრიელ ჰყონდიდელმა თავისი მიზნებისათვის გამოიყენა. ვახუშტის ცნობით, გაბრიელ ჰყონდიდელმა “მოიყვანა ძმა თვისი კაცია და აზრახა ლევანს მიცემად სალიპარტიანოსი, რამეთუ ამისგან დაიპყროს ლექსებიცა ლევან დადიანმან”³¹.

ლევან III დადიანი უყოყმანოდ დათანხმდა. ლექსების ბატონი კაცია ჩიქვანი, სალიპარტილიანოს მფლობელიც, ლიპარტიანიც გახდა; ლექსები კი ოდიშის სამთავროს შემადგენლობაში მოექცა. ლევან III დადიანი მთლიანად კაცია ჩიქვანის გავლენის ქვეშ მოექცა. კაცია მალე ოდიშის მთავრის ვეზირიც გახდა და სახლთუხუცესიცა (სახლის უფროსიცა) „არისო ამის მოწმე და შუამავალი... ჩვენი სახლის უფროსი და ვეზირი ლიპარტიანი კაცია“ — წერს ლევან III ერთ-ერთ სიგელში, რომელიც 1673 წლით თარიღდება³².

კაცია ჩიქვანი ოდიშის სამთავროს ნამდვილი მბრძანებელი შეიქნა, ლევან III მისი სურვილისამებრ მოქმედებდა. ამ დროს სამეგრელოში მცხოვრები იტალიელი მოწესე ჯუზეპე ძამპი, წერილში, რომელსაც თარიღად 1672 წელი უზის, წერდა, რომ მეფის ვეზირმა კაცია ჩიქვანმა მთავრობა ჩაიგდო ხელში³³. მართალია, კაცია სამთავრო ტახტს არასოდეს დაუფლებია, მაგრამ მთავრის უფლებები სინამდვილეში მის ხელთ რომ იყო ეს ცხადზე ცხადია.

ლევან III დადიანის გარდაცვალების (1681 წ. დამდეგი) შემდეგ კაცია ჩიქვანი კიდევ უფრო გაძლიერდა. ახლა უკვე არავის ეპუებოდა „ოდიში იყო, უპატრონოდ და კაცია ჩიქვანი იყოო თავი და გამგე მათი“ — გვაუწყებს ვახუშტი. მისი ცნობით, კაცია უწყალოდ ელეტდა თავადებს, რომლებიც მისი (ამ უგვარო აზნაურის) მბრძანებლობას არ კადრულობდნენ. „ამან მოსრნა მრავალნი შემძლებელნი და წარჩინებულნი ოდიშისანი“³⁴.

29 ო. სოხელია, ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალ-პოლიტიკური ისტორიიდან, თბ., 1973, გვ. 315.

30 ა. ტულუში, XVII—XVIII საუკუნეთა ჰყონდიდელ ეპისკოპოსთა სია, კრ. „ეგრი-სი“, 1988.

31 ვახუშტი, აღწერა... გვ. 842.

32 ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, I, გვ. 75.

33 მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, გვ. 204.

34 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 845—846.

ამით კაცია ჩიქვანი ოდიშის სამთავროს ტახტისაკენ მიმავალ გზას კვალავდა თავისთვის თუ არა თავის შვილისათვის მაინც. კაცია ჩიქვანი, ვახუშტის მიხედვით, გიორგი გურიელის იმერეთში მეფობის დროს გარდაიცვალა. ეს უკანასკნელი კი იმერეთის სამეფო ტახტს 1681 წელს დაეუფლა³⁵ და 1693 წლის ზაფხულში დაპყრობა ის³⁶. ამრიგად, კაცია ჩიქვანის გარდაცვალების თარიღად დაახლოებით 1682 წელი შეგვიძლია მივიღოთ.

კაციას გარდაცვალების შემდეგ ოდიშის გამგებელი მისი ძე გიორგი ჩიქვანი გახდა, რომელმაც მემკვიდრეობით მიიღო როგორც ლეჩხუმი ასევე სალიპარტიანო და ამიტომაც წყაროებში ლიპარტიანად არის მოხსენებული.

გიორგი ჩიქვანმა მამის ხერხებით განაგრძო ტახტისაკენ მიმავალ გზის კვალი. „მოკუდა კაცია ჩიქვანი და დაიპყრა ლიპარტიანობა ძემან კაციასამან გიორგიმ უმეტეს მამისა თვისა, და სრვიდა უწყლოდ და ჰყიდაო ტყუელ ოდიშართა“ — გვაუწყებს ვახუშტი³⁷.

ოდიშის ტახტისათვის ბრძოლაში გიორგი ჩიქვანს ძლიერი მეტოქე გამოუჩნდა გურიის მთავრის გიორგი გურიელის სახით. ამ უკანასკნელმა, სიცოცხლეს გამოასალმა თავისი სიძე. მანუჩარქიმამუკა დადიანი (დაიბ. 1664 წ.) რადგან ის იყო არა მარტო ოდიშის სამთავროს კანონიერი, პირდაპირი მემკვიდრე (მთავარ ლევან III-ის შვილი), არამედ იმერეთის სამეფო ტახტის არაპირდაპირი მემკვიდრეც. გიორგი გურიელს კი თვითონ სურდა ოდიშსა და იმერეთში გაბატონება. მან, დროებით, მართლაც, შეძლო ჯერ ოდიშის, შემდეგ კი იმერეთის ტახტის დაპყრობა (1681 წელს) მაგრამ 1683 წლის ზაფხულში ის ჩამოგდებულ იქნა როგორც ერთი, ასევე მეორე ტახტიდან. იმერეთში ალექსანდრე IV გაჰყვდა, ოდიშში ლევან IV დადიანი გამთავრდა. პირველი მათგანი მეფე ბაგრატ IV-ის უკანონო შვილი იყო, ხოლო მეორე ლევან III დადიანისა.

იმერეთის მეფეები არასოდეს არ სცნობდნენ ლეჩხუმს ოდიშისად. როგორც ჩანს, ალექსანდრე IV-ემ ჩიქვანს (ლიპარტიანს) გამეფებისთანავე ჩამოართვა ლეჩხუმი და ამითი გადაიმტერა კიდეც იგი. გიორგი ჩიქვანი, რომელსაც დიდი წვლილი მიუძღოდა უზნეო გიორგი გურიელის ოდიშ-იმერეთიდან გაძევების საქმეში³⁸ სულ მალე ამ უკანასკნელს ამოუდგა მხარში მეფე ალექსანდრეს წინააღმდეგ ბრძოლაში, რომელსაც იმერეთის ისეთი დიდებულებიც გაჰყვდნენ, როგორიც იყვნენ შოშიტა რაჭის ერისთავი, ბექან ლორთქიფანიძე და სხვები. ლეჩხუმლებიც გიორგი ჩიქვანს გაჰყვნენ. ბრძოლა მეფე ალექსანდრესა და გიორგი გურიელს შორის მოხდა ჩოკიტს, 1684 წელს და მეფის ვამარჯვებით დამთავრდა, გიორგი გურიელი და შოშიტა რაჭის ერისთავი მოკლეს, გიორგი ჩიქვანი (ლიპარტიელი) ოდიშში გაიქცა³⁹.

1688 წელს, როცა ნამეფარი არჩილი გველისთავს მეფე ალექსანდრეს შეება „ლეჩხუმელნი იყვნენ ალექსანდრეს კერძოდ“, გიორგი ლიპარტიანი კი

35 ქ. ო დ ი შ ე ლ ი, მცირე ქრონიკები, გვ. 58.

36 თ. ტ ი ვ ა ძ ე, იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოსის წერილი საქართველოს შესახებ, კრ.: „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, III, თბ., 1971, გვ. 253.

37 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 845—846.

38 თ. ტ ი ვ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი გვ. 253.

39 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 847.

არჩილის ბანაკში იყო⁴⁰. ასე რომ 1683 წლიდან 1688 წლამდე ლექსები იმერეთის მეფეს ემორჩილებოდა. სამწუხაროდ, არ ვიცით თუ ვინ იყო ამ დროს ლექსების სარდალ-მოურავი.

გველისთავთან გამართულ ბრძოლაშიც ალექსანდრე IV-ემ გაიმარჯვა. ამის შემდეგ გიორგი ჩიქვანმა შეცვალა პოლიტიკა. ის ალექსანდრე მეფის მხარეზე გადავიდა და სანაცვლოდ მეფემ მას „მისცა თავობა ლექსებისა“⁴¹. ეს ამბავი დაახლოებით 1689 წელს უნდა მომხდარიყო.

გიორგი ლიპარტიანმა, როგორც ეს მისი მსგავსი ყველა მედროვისაგან იყო მოსალოდნელი სულ მალე უღალატა ალექსანდრე მეფეს. მართალია, თავდაპირველად ლიპარტიანი აღარ სცნობდა არჩილის მეფობას იმერეთში, რადგან ეს უკანასკნელი, როგორც ჩანს, თავის მხრივ ლექსებს არა სცნობდა გიორგი ლიპარტიანისად, მაგრამ, გოდოგენის ბრძოლის (1690 წლის 20 დეკემბერი) შემდეგ ის გამარჯვებულის, არჩილ მეფის მხარეზე გადავიდა. თუმცა არც არჩილთან „მეგობრობა“ გაგრძელებულა დიდხანს. როცა არჩილ მეფე ლიპარტიანთან ერთად „გარმოდგა ციხესა ქუთათისს“, რომელშიც თურქთა ციხიონი იდგა, ყველაზე საშიშ დროს, გიორგი ლიპარტიანმა მას ლექსები მოსთხოვა, სამუდამო ერთგულების სანაცვლოდ. მართალია არჩილმა აღუთქვა ლექსების მიცემა, მაგრამ ლიპარტიანი მიხვდა რომ მეფე ატყუებდა. ამიტომ, მან თურქ მეციხოვნეებს, რომლებიც უკვე „ქლანთა ხარშვიდან და სკამდნენ“, ხორავი შუთუზაგნა, რითაც არჩილ მეფეს ხელი შეუშალა აეღო ქუთათის ციხე. თვითონ კი აიყარა და ოდიშს წავიდა⁴² ძლიერი მოკავშირის დაკარგვა არჩილს ძვირად დაუჯდა. იმავე 1691 წელს მან ტახტი დაკარგა და ქართლში გაიქცა. იმერეთში ისევ ალექსანდრე IV გამეფდა. ამ უკანასკნელს, ლექსები კვლავ გიორგი ლიპარტიანისათვის გადაუცია. ვახუშტის სიტყვით, 90-იანი წლების დამდეგს ისე გაძლიერებულია გიორგი ლიპარტიანი, რომ „აღარა ინება ლევან დადიანს“ და ის იძულებული გახდა თურქეთში გადახვეწილიყო. (1691 წელს), სადაც გარდაიცვალა კიდევ 1694 წელს.

გიორგი ლიპარტიანის ხელში იყო ლექსები გიორგი აბაშიძის იმერეთში განმგებლობისა (1691—1702) და მეფობის წლებშიც (1703—1707). გიორგი აბაშიძე იყო ის ერთადერთი კაცი, რომლისთვისაც არასოდეს უღალატა გიორგი ლიპარტიანს. მეტიც, ვახუშტის ცნობით, ისინი ყოფილან „მეგობარნი მტკიცენი“.

სვიმონ მეფის ზეობის ხანაში (1699—1701 წლები) ლექსებელთა ნაწილი გიორგი ლიპარტიანს ეურჩებოდა, მის ბატონობას არ ცნობდა. ეს მან თავის მეგობარს გიორგი აბაშიძეს აცნობა, ამ უკანასკნელმა, მიუხედავად დიდი თოვლისა, ლექსები დალაშქრა და კვლავ დაუმორჩილა ლიპარტიანს⁴³.

ზემოთ განხილული მასალის გათვალისწინებით XVII საუკუნის მეორე ნახევრის ლექსების სარდალ-მოურავთა სია ასეთია:

1. ხოსია I (ლაშხიშვილი) — ? — 1662.
2. ხოსია II (ახვლედიანი) — 1662 — 1668.
3. კაცია I (ჩიქვანი) — 1668—1682.

⁴⁰ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 851.

⁴¹ იქვე.

⁴² იქვე, გვ. 854.

⁴³ იქვე, გვ. 861.

4. გიორგი — I (ჩიქოვანი) — 1682 — 1683.
5. უცნობი პირი 1683—1689.
6. გიორგი I (ჩიქოვანი) 1689—1690.
7. უცნობი პირი 1690—1691.
8. გიორგი I (ჩიქოვანი) — 1691—1699.

ამრიგად, XVII საუკუნის მეორე ნახევარში ლეჩხუმი მეტწილად ოდიშის სამთავროს საზღვრებში ყოფილა მოქცეული. ლეჩხუმისათვის ბრძოლა იმერეთის სამეფოსა და ოდიშის სამთავროს შორის მთელი მომდევნო საუკუნის განმავლობაში გრძელდებოდა და XIX საუკუნის დამდეგს დადიანების გამარჯვებით დამთავრდა.

А. Г. ТУГУШИ

ЛЕЧХУМИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА

Р е з ю м е

В статье рассматривается политическая история одной из сеньорий Западной Грузии — Лечхумского моуравства. Установлена хронология правителей (Сардал-моуравов) Лечхуми второй половины XVII века.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აკადემიკოსმა ს. ჭიჭიამ

მფარველობა-ბატონობისა და ლაქვემდებარების აღმნიშვნელი აღრეფომდალური ხანის სოციალური ტერმინები

უფალი. მფარველობა-ბატონობის აღმნიშვნელი ერთ-ერთი უძველესი ტერმინია „უფალი“. ეს სიტყვა ქართულ-ზანური ენობრივი ერთობის დროიდან მოდის. მისი ძირია **up* — „ფლობა“ (ქართულში: *up* — „ფლობა“, მეგრულში *p* — „ფლობა“, ვინმეს მიმართ, ვინმესთვის რაიმედ ყოფნა)¹. ზ. ალექსიძე და გ. მაჭავარიანი — უფ — ძირიდან უ-ელემენტს გამოყოფენ, როგორც ისტორიულ პრეფიქსს და ძველ ქართულ ძირად — ფ-ს მიიჩნევენ².

ივ. ჭავჭავაძის ალნიშნავს, რომ „პატრონი“ X ს-დან შემოდის სპარებაში, მანამდე მსგავსი მნიშვნელობით „უფალი“ იხმარებოდა. „ყმა“, მისი აზრით, მაშინ სოციალური ცნების აღმნიშვნელი ტერმინი არ ყოფილა. პატრონ-ყმობის წინამორბედი უფალ-ყმობაც არსად ჩანს³.

მცხეთური ხელნაწერის „მეფეთა წიგნებში“ (I მფ. 20. 38 მუხლი) „უფალი.. „ყრმის“ პატრონია: „აკრიბნა ყრმამან ისარნი იგი და მოართუნა უფალსა თვსსა“⁴. ებრაულ პარალელურ ტექსტში „უფალს“ შეესატყვისება: **וְיָ:**

— უფალი, პატრონი; ბერძნულში: ბ *χῆρος* — უფალი, პატრონი; სომხურში: *տէր* — უფალი, პატრონი. „ყრმის“ შესატყვისობანია ებრაულ ტექსტში: **וְיָ** — მსახური, ახალგაზრდა; ბერძნულში: ბ *παῖς* — ბავშვი, ახალგაზრდა, მონა; სომხურში: *մանուկ* — ბავშვი, ახალგაზრდა. ლეონტი მროველთან „უფალი“ გვხვდება არა პატრონის, არამედ მფარველის მნიშვნელობით. ეგრისის მფლობელი ქუჯი, როდესაც მას სურს გამოხატოს საკუთარი დაქვემდებარება ფარნავაზის მიმართ, ასე მიმართავს მას: „შენ ხარ უფალი ჩუენი და მე ვარ მონა შენი“⁵. ამრიგად, ქუჯი თავს ფარნავაზის ვასალად („მონად“) აღიარებს.

ანალოგიური მნიშვნელობით გვხვდება „უფალი“ ჭიჭინაშვილთან. ვახტანგ გორგასალი, სურს რა აღნიშნოს სპარსთა მეფის მიმართ თავისი დაქვემდებარება. მიმართავს მას: „მამად და უფლად გხადო შენ“⁶.

სომხურიდან ქართულად ნათარგმნ აგიოგრაფიულ თხზულებაში „აღსრულებად საჰაისის“ ვხვდებით „უფალს მამკუენენთა“ — სომხეთის სპაჰეტს⁷. „უფალი“ ამ შემთხვევაში საგვარეულოს მპყრობელი, მეთაური არის.

¹ Г. А. Климов, *Этимологический словарь картвельских языков*, М., 1964, გვ. 186.

² ზ. ალექსიძე, გ. მაჭავარიანი, უძველესი ქართული სოციალური ტერმინები, ოჩე (საუბუეცესო//საუფროსო), თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 127, 1968, გვ. 397—398.

³ ივ. ჭავჭავაძის, ქართული სამართლის ისტორია (წიგნი მეორე, ნაკვეთი მეორე), თხზულებანი, ტ. VII, თბ., 1984, გვ. 58.

⁴ მცხეთური ხელნაწერი (მეფეთა I, II, III, IV, ნეშტთა I, II, ეზრას I, II, III წიგნები), გამოსაცემად მოამზადა ელ. დოჩანაშვილმა, თბ., 1982, გვ. 73.

⁵ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, I, თბ., 1955, გვ. 22.

⁶ იქვე, გვ. 181.

⁷ ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X სს-ში, ილია აბულაძის გამოცემა, თბ., 1944, გვ. 81.

აგიოგრაფიულ თხზულებაში „ცხოვრებაჲ სერაპიონ ზარზმელისაჲ“ ვხვდებით „უფალს“ ძარლუას სოფელი ერისკაცისა, რომელიც იყო „საქმარ და მსრბოლ გზათა შორათ“. ეს კაცი აღიკვეცა ბერად მონასტერში. მისი თანასოფელები აღაშფოთა მისმა საქციელმა და როდესაც მას გადაწყვეტილება ვერ შეაცვლევინეს, ყოველივე მის უფალს მოახსენეს. მას დაედევნენ, მაგრამ კაცმა თავი მონასტერს შეაფარა და მღევარი ველარაფერს გახდა⁸. იბადება კითხვა, რატომ აღუდგა წინ სოფელი ძარლუელი ერისკაცის გადაწყვეტილებას? ჩანს, თემი ვალდებული იყო, თავისი უფლისათვის მიეცა ერთი ერისკაცი, რათა მას მალემსრბოლის მოვალეობა შეესრულებინა. ამ კაცის მონასტერში დამკვიდრებასთან ერთად ჩნდებოდა აუცილებლობა თემიდან ახალი წევრის გამოყოფისა ამ მოვალეობის შესასრულებლად. ამიტომ გაუწია სოფელმა ასეთი ძლიერი წინააღმდეგობა ერისკაცის გადაწყვეტილებას. ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ ნახსენები „უფალი“ ამ შემთხვევაში უფალია არა მარტო მის სამსახურში მყოფი „მალემსრბოლისა“, არამედ მთელი სოფლის თემისა.

„გრიგოლ ხანტელის ცხოვრებაში“ მოხსენებული მირიან აზნაურის „კაცები“, რომელთაც შენიშნეს მირიანის „ადგილის“ მახლობლად მიმავალი თევდორე და ქრისტეფორე, მირიანისადმი დაქვემდებარებული მეთემეები უნდა იყვნენ. ამ „კაცთა“ შესახებ ნათქვამია, რომ მათ ბერების გამოჩენა სსსრ-ფოდ „აუწყეს უფალსა თესსა“⁹.

ძველ ქართულში „უფალი“, როგორც ბატონი, პატრონი, შეიძლება იყოს ქმარი ცოლისათვის¹⁰.

საზოგადოდ. „უფალი“ ადრეფეოდალურ საქართველოში გავრცელებული მიმართებაა ზემდგომთან საუბრისას¹¹.

ამრიგად, „უფალი“, როდესაც ამ ტერმინით აღნიშნული პირი ვინმეს პატრონი ან მფარველია, სოციალურ შინაარსს იძენს და მფარველობა-პატრონობის აღმნიშვნელ ცნებად იქცევა.

„უფლის“ სოციალური ინსტიტუტი გულისხმობს „უფლის“ მიმართ დაქვემდებარებული სოციალური ინსტიტუტის არსებობას. ასეთად ადრეფეოდალურ ხანაში გვევლინება „მონის“ ინსტიტუტი. ტერმინი „მონის“ ერთ-ერთი გავრცელებული შინაარსია ვასალი, დაქვემდებარებული პირი. მსგავსი მნიშვნელობა ჰქონდა ადრეფეოდალურ ეპოქაში ტერმინს „ყრმა“. უნდა აღინიშნოს, რომ „მონა“ უფრო ხშირად იხმარებოდა ვასალის მნიშვნელობით ვიდრე „ყრმა“.

ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ ადრეფეოდალურ ხანაში არსებობდა უფალ-მონობა (უფალ-ყრმობა). ბატონის, მფარველის აღსანიშნავად იხმარებოდა ტერმინი უფალი. ხოლო მფარველობაში სამსახურში მყოფი აღინიშნებოდა ტერმინებით „მონა“ ან „ყრმა“¹².

ადრეფეოდალურ ხანაში ერთმანეთის გვერდით არსებობდა კიდევ რამდენიმე ცნება, რომელიც იჩენდა ტენდენციას სოციალურ ტერმინად გადაქცევა-

⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1969, გვ. 344.

⁹ იქვე, გვ. 270.

¹⁰ იქვე, გვ. 259, მცხეთური ხელნაწერი, გვ. 33.

¹¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 270, მცხეთური ხელნაწერი, გვ. 81.

¹² შდრ. გ. შამუღია, პატრონულობა, თბ., 1987, გვ. 29—62.

სა. ასეთებია, მამამძღუძე-ძუძუელის, მამა-შვილის ინსტიტუტები. „მამამძღუძე-ცა“ და მამაც“ მფარველისა და გამზრდელის, უფროსის შინაარსს ატარებდა და, ამდენად, ისინი შესაძლოა ნახმარი ყოფილიყო ბატონის. პატრონის აღსანიშნავად, თუმცა-ღა ამის აღმნიშვნელ ძირითად ტერმინად „უფალი“ იხმარებოდა. „ძუძუელი“ და „შვილი“ უმცროსის, აღსაზრდელის შინაარსის გამო დაქვემდებარებული პირის აღსანიშნავად გვხვდება ხოლმე, მაგრამ ძირითად ტერმინებად დაქვემდებარებული პირის აღსანიშნავად „მონა“ და „ყრმა“ იხმარებოდა. უნდა აღინიშნოს, რომ ტერმინი „შვილი“ საქართველოს მთის ზოლში გვიანდელი მასალის მონაცემებით რიგით მეთემეს, „ხატის შვილს“ ეწოდებოდა.

ადრეფეოდალური ხანისათვის დამახასიათებელია ერთი და იმავე სოციალური ინსტიტუტის აღსანიშნავად რამდენიმე ტერმინის ხმარება. ამ დროისათვის ეს ინსტიტუტები ჯერ კიდევ ჩამოყალიბებული არაა და ამდენად, ჯერაც არაა ნათელი, მსგავსი ტერმინებიდან შემდგომში რომელი მოიპოვებს ჩამოყალიბებული ინსტიტუტის აღნიშვნის უპირატესობას.

დედოფალი. „უფლის“ მდებრობითი ფორმაა „დედოფალი“. „დედოფალი“ ადრეფეოდალური ხანის ორიგინალურ და ნათარგმნ ძეგლებში, ისევე, როგორც „უფალი“, მფარველობა-ბატონობის აღმნიშვნელი ტერმინია და აღნიშნავს მეფის მეუღლეს. მეფის დედას ან დას და აგრეთვე, წარჩინებული წოდების ქალს. რომელიც უფალია (მპყრობელია).

„დედოფალია“ ნანა, მეფე მირიანის მეუღლე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში¹³.

„დედოფალნი“ არიან გიორგი წყირის თხზულებაში ბაგრატ აფხაზთა მეფის ოჯახის წევრი ქალები: ბაგრატის დედა, და და მეუღლე მარამი¹⁴.

„დედოფალის“ გვერდით გვხვდება პარალელური ფორმა „დედუფალი“, რომელიც უფრო ადრინდელი ფორმა უნდა იყოს „დედოფალთან“ შედარებით.

„დედუფალი“ ეწოდება აშოტ კურაპალატის მეუღლეს „გრიგოლ ხანტელის ცხოვრებაში“ და მირიან მეფის მეუღლე ნანას „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში¹⁵.

„დედუფალი“ ხელმწიფე ქალის აღსანიშნავად ხშირად გვხვდება სომხურიდან ქართულად ნათარგმნ აგიოგრაფიულ თხზულებებში¹⁶.

„დედოფალი“ წარჩინებული „უფალი“ ქალის აღსანიშნავად მრავლად გვხვდება ძველ ქართულ მწერლობაში: „დედოფალი“ არის შუშანიკი „შუშანიკის მარტილობაში“ და ნერსე ერისმთავრის დედა „აბო ტფილელის წამებაში“¹⁷.

ლეონტი მროველთან და „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში¹⁸. წმინდა ნინოს შესახებ „დედოფალია“ ნათქვამი მისი დიდებულების აღსანიშნავად¹⁸. ლეონტი მროველი მოგვითხრობს, რომ რიფსიმე „მეფეთა ნათესავი“ არის „დედოფალი“¹⁹.

¹³ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 89.

¹⁴ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, თბ., 1967, გვ. 135—136.

¹⁵ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 296, 118.

¹⁶ ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X სს-ში, გვ. 11, 12, 23.

¹⁷ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 12, 14, 59.

¹⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 114, 115, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 158.

¹⁹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 80.

ლეონტი მროველთან „დედოფალნი“ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში „დედოფალნი ქართლისა“ წმინდა ნინოს ქადაგების ერთგული წარჩინებული ქალები არიან²⁰.

„გრიგოლ ხანტელის ცხოვრებაში“ „დედოფალი“ ეწოდება მიწის მფლობელის მეუღლეს²¹.

შეიძლება ითქვას, რომ „დედოფალი“, ისევე როგორც „უფალი“, მფარველობა-ბატონობის აღმნიშვნელი ტერმინია. იგი მიემართება როგორც ხელმწიფე ქალებს, ისევე წარჩინებული წოდების წარმომადგენლებსაც.

მცხეთურ ხელნაწერში „დედოფალი“ გვხვდება სოციალური შინაარსის გარეშეც. „დედოფალი სახლისა“ (III მეფ. 17, 17)²² სახლის პატრონი ქალია. იგი თვითონ აგროვებს შეშას თავისი სახლისათვის. უბრალო დიასახლისაა. ამაზევე მიუთითებს „დედოფლის“ შესატყვისობანი უცხოურ ტექსტებში: ებრაულში: *רַבָּעָה* — პატრონი, ბატონი ქალი; ბერძნულში: *ἡ ἀρχαία* — ბატონი, მფლობელი ქალი; სომხურში *սիկին* — უფალი ქალი.

ყრმა. ტერმინი „ყრმა“ ადრეფეოდალური ხანის ქართულ საისტორიო მწერლობაში. აგიოგრაფიულ ძეგლებში და ნათარგმნ თხზულებებში. ხშირ შემთხვევაში აღნიშნავს ბავშვს სქესის განუზღვრელად, ბიჭს, ახალგაზრდას.

„მარტვლობაჲ ევსტათი მცხეთელისაჲ“-ში და „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში ეხვდებით გამოთქმას „დედები და ყრმები“ ქალებისა და ბავშვების მნიშვნელობით²³. ასეთივე მნიშვნელობა აქვს ამ გამოთქმას ლეონტი მროველთანაც²⁴. „ყრმა“ მცირეწლოვანს აღნიშნავს მცხეთური ხელნაწერის „მეფეთა წიგნებში“²⁵.

„ყრმის“- ბავშვის, ახალგაზრდის მნიშვნელობით ხმარების სხვა მაგალითებიც მრავლად მოიპოვება ადრეფეოდალური ხანის წერილობით ძეგლებში. დროთა განმავლობაში ტერმინს „ყრმა“ სოციალური ელფერიც მიეცა და დაქვემდებარებული პირის — მოსამსახურის, მსახურის ფეოდალური ხანის „მონის“ შესატყვისობად იქცა.

ტერმინი „ყრმის“ მნიშვნელობის შესახებ ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ „უახნოთა ანუ არათავისუფალთა ჯგუფში“, „არსად V—VIII სს.-თა ძეგლებში ყრმათა ხსენება არ არის და სიტყვა „ყრმა“ ამ ხანებში მხოლოდ ბავშვს აღნიშნავდა. „ყრმა“ ან „ყმა“, მეცნიერის აზრით, წოდების აღმნიშვნელ ტერმინად არც VIII—IX სს.-თა ძეგლებში გვხვდება. მაგრამ ამავე დროს ამ ხანაში საქართველოში მონების შესახებ ცნობები ჯერ მეტად იშვიათი ხდება, ხოლო მერე სრულებით ქრება²⁶.

6. ბერძენიშვილის აზრით, ყმები თავისუფალი მიწათმოქმედები იყვნენ. თავდაპირველად პატრონი და ყმა ორივე მოლაშქრე იყო. შემდეგ, როდესაც

20 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 126, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 104.

21 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 292.

22 მცხეთური ხელნაწერი, გვ. 179.

23 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 40, 104, 151.

24 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 18.

25 მცხეთური ხელნაწერი, გვ. 35, 202.

26 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია (წიგნი პირველი), თხზულებანი, ტ. VI, თბ., 1982, გვ. 175.

გლეხობასაც დაევალა ლაშქრობა და მეორე მხრივ კი ყმები (თავისუფალი მათათმომკმედები) დაიბეგრნენ, მოისპო განსხვავება ამ ორ ფენას შორის და ყმები გაგლეხდნენ. ამავე დროს ყმათა ნაწილი გააზნაურდა. შემდგომში კი ყმა ვიწრო მნიშვნელობით შემორჩა მოლაშქრეს²⁷.

გ. ჯამბურიას აზრით, ყმათა ცალკე სოციალური ფენა არ არსებობდა. ყმა ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში საზოგადოების რომელიმე ფენას ან წოდებას აღნიშნავდა. გ. ჯამბურია აღნიშნავს, რომ ყმა თავდაპირველად ბავშვის, ახალგაზრდის მნიშვნელობით იხმარებოდა, მაგრამ ადრევე მიუღია სოციალური ელფერი. ასეა სახარების ტექსტებში, „შუშანიკის წამებაში“, „ვეფხისტყაოსანში“. ამ ძეგლებში „ყრმა“ სოციალური მნიშვნელობით აღნიშნავს მონას, მოსამსახურეს, მსახურს, დაქვემდებარებულ პირს — „ვეფხისტყაოსანში“²⁸.

მართლაც, ადრეფეოდალური წერილობითი ძეგლების ანალიზის საფუძველზე. შესაძლოა იმის მტკიცება, რომ ტერმინს „ყრმა“ ადრეფეოდალურ ხანაში უკვე მიუღია სოციალური შინაარსი. ეს ტერმინი შინამოსამსახურის, მნიშვნელობით გვხვდება აგიოგრაფიულ თხზულებებში „მარტვლობა შუშანიკისი“ და „ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისაჲ“. ბიბლიის ტექსტებში.

„ყრმის“ მნიშვნელობის ტრანსფორმაცია ასე აქვს გააზრებული გ. აკოფაშვილს: „ყრმა (ახალგაზრდა) ადვილად მიიღებდა მოსამსახურის აზრს, რადგან კარზე მსახურებად მოზარდებს, ახალგაზრდებს იყენებდნენ. ეს ანალოგიურია შემდეგ დროინდელი „ბიჭის“, „გოგოს“ ხმარებისა. მოსამსახურის მნიშვნელობით დამოუკიდებლად ამ „ბიჭის“ თუ „გოგოს“ ასაკისა²⁹.

„ყრმის მნიშვნელობის გაფართოების სურათს ა. ბოგვერაძე სხვაგვარად გვისახავს. „ყრმა“, როგორც მცირეწლოვანი საჭიროებდა გამზრდელსა და მამას და ამდენად, უკვე გადატანით, სოციალური აზრით, შეერქვა იმას. ვინც „უფალზე“ იყო დამოკიდებული ანუ მაშინდელი საზოგადოების თვალსაზრისით გამზრდელი ანუ მამა ჰყავდა³⁰.

გ. მამულია, აგრეთვე, მიიჩნევს, რომ ტერმინი „ყრმის“ სოციალური ბუნება უასაკობიდან მომდინარეობს. „ყრმობის“ წლოვანებაში მყოფს ვალდებულებანი არ გააჩნდა და, ამდენად, უფლებებიც არ ექნებოდა. იგი იურიდიულ პირად არ ითვლებოდა საზოგადოებაში³¹.

ჩვენი აზრით, ყრმა (ბავშვი, ახალგაზრდა) შინამოსამსახურის, მოსამსახურის აღმნიშვნელ ტერმინად იქცა იმიტომ, რომ სიტყვა „ყრმა“ აზრობრივად თავიდანვე შეიცავდა სიმცირის ცნებას და ამდენად, როდესაც საზოგადოების განვითარებამ წარმოშვა აუცილებლობა დამცირებული ფენის აღნიშვნისა, სიტყვა „ყრმა“ ბუნებრივად იქცა სოციალური შინაარსის მქონე ტერმინად. შედარებისათვის საყურადღებოა, რომ სიტყვა „ხუცესი“ ერთდროულად აღ-

27 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VI, თბ., 1974, გვ. 76—80.

28 გ. ჯამბურია, ბატონყმობის საკითხისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1979, № 4, გვ. 174—175.

29 აკოფაშვილი, ყმა, მსახური, ტაძრული (ისტორიულ-ტერმინოლოგიური ძიებანი), მაცნე, ისტორიის სერია, 1981, № 2, გვ. 134.

30 ა. ბოგვერაძე, ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV—VIII საუკუნეებში, თბ., 1979, გვ. 213.

31 გ. მამულია, ბატონყმობა, გვ. 58.

ნიშნავდა „მოხუცს“ და „უფროსს“ ე. ი. უფროსს ასაკით და სოციალური მდგომარეობით.

„ყრმა“ დაქვემდებარების აღმნიშვნელი ძველი ქართული ცნებაა. ეს ტერმინი აღნიშნავდა არა მარტო მოსამსახურეს და შინამოსამსახურეს, არამედ იხმარებოდა ზოგადი დაქვემდებარების გამოსახატავადაც, რასაც ამ ხანაში ძირითადად ტერმინი „მონა“ აღნიშნავდა.

იაკობ ცურტაველი ვარსკენ პიტიახშის მიერ მის დასაძახებლად გამოვზავნილ პირს „ყრმას“ უწოდებს: „მოვიდა ყრმაჲ ერთი და თქუა: იაკობ მანდა არსა“³². „ყრმა“ ამ შემთხვევაში პიტიახშის შინამოსამსახურე უნდა იყოს.

„ყრმა“ შინამოსამსახურის თუ მსახურის მნიშვნელობით ხშირად გვხვდება მცხეთური ბიბლიის „მეფეთა წიგნებში“. უფლისწული იონათანი დავითს ეუბნება: „მივაგლინო ყრმა ჩემი, და ვრქეა ყრმისა მას, ვითარმედ, მომართვენი ისარნი ჩემნი, რომელ შევსტყორცენ!“ (I მფ. 20,21)³³. ორივე შემთხვევაში „ყრმის“ შესატყვისობებია: ებრაულში: **רַעַב** — ბიჭი, მსახური; ბერძნულში: **δ παιδης** — ბიჭი, ახალგაზრდა მსახური; სომხურში: **ყაითახსაკ** — ბავშვი, ახალგაზრდა. ამავე „ყრმის“ შესახებ I მფ. 20, 38 მუხლში წერია: „აკრიბნა ყრმამან ისარნი იგი და მოართუნა უფალსა თჳსსა“³⁴. აქ „ყრმას“ შესებადმება: ებრაულში: **רַעַב** — ბიჭი, მსახური; ბერძნულში: **δ παις** — ბავშვი, ახალგაზრდა მონა; სომხურში: **მანოსკ** — ბავშვი, ახალგაზრდა.

„ყრმა“ მსახურის მნიშვნელობით გვხვდება IV მფ. 3, 11 მუხლში, სადაც წერია: „და თქუა ერთმან ვინმე ყრმამან მეფისა ისრაჴლისამან“³⁵. „ყრმის“ შესატყვისობანია: ებრაულში: **רַעַב** — მონა, მსახური; ბერძნულში: **δ παις** — ბავშვი, ახალგაზრდა მონა; სომხურში: **მანოსკ** — ყრმა. ის, რომ „ყრმა“ ეკუთვნის მეფეს, მის დაქვემდებარებაზე მიუთითებს. „ყრმა“ აქაც შინამოსამსახურეა.

„ყრმის“ მსახურის (შინამოსამსახურის) შინაარსით ხმარების მავალითები მოიპოვება მცხეთური ბიბლიის მეფეთა წიგნებში: I მფ. 21, 4; 21, 5; 21, 14; 30, 17; III მფ. 14, 3; 18, 43; 19, 3; IV მფ. 6, 15; 6, 17 მუხლებში.

ივ. ჭავჭავიძე თვლიდა, რომ საქართველოში I—VII სს-ში მხოლოდ მონობა იყო, VII—IX სს-ში გარდამავალი ხანაა, ხოლო X—XIII სს-ში პატრონყმობაა. „პატრონყმობის“ პერიოდში „ყრმის“ მნიშვნელობის შესახებ ივ. ჭავჭავიძე წერს: „როგორც პატრონი მესაკუთრესაცა და მეფესაც ეწოდებოდა, თავის მხრივ „ყმა“-ც ქვეშევრდომსაც ჰნიშნავდა, თუნდაც ეს ქვეშევრდომი დიდებული აზნაური ან მოხელე ყოფილიყო“. ყველა „ყრმის“ მოვალეობას პატრონისადმი „მსახურება“ შეადგენდა. ამ ტერმინის ვიწრო მნიშვნელობას ივ. ჭავჭავიძე „გლეხთან“ აიგივებდა³⁶.

ივ. ჭავჭავიძე აღნიშნავს, რომ პატრონი X ს-დან შემოდის ხმარებაში,

³² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 18.

³³ მცხეთური ხელნაწერი, გვ. 72.

³⁴ , გვ. 73.

³⁵ იქვე, გვ. 197.

³⁶ ივ. ჭავჭავიძე, ქართული სამართლის ისტორია (წიგნი პირველი, მეორე), გვ. 171, 228—239, 258.

მანამდე „პატრონის“ მსგავსი მნიშვნელობით „უფალი“ იხმარებოდა, მაგრამ — ყმა“ მაშინ სოციალურ ცნებას არ აღნიშნავდა. პატრონყმობის მოსალოდნელი წინამორბედი უფალ-ყმობაც არსადა ჩანს³⁷.

მ. ბერძნიშვილი გრიგოლ ბაკურიანის ტიპიკონის მიხედვით (შედგენილია 1084 წელს) „ყმის“ შესახებ ამბობს, რომ ესაა აზნაური—მსხვილი ფეოდალის წინაშე სამსახურის მოვალე³⁸.

გ. აკოფაშვილი აღნიშნავს, რომ ბიბლიაში, შუშანიკის წამებაში, სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში „ყრმა“ — მოსამსახურის, ფეოდალური ხანის მონის მნიშვნელობით გვხვდება. ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარებასთან ერთად „ყმის“ ცნება ფართოვდება, ვასალის მნიშვნელობას იტევს და თანდათან ფეოდალზეც ვრცელდება, რამდენადაც იგი ზემდგომზე დამოკიდებულებაში ექცევა. გ. აკოფაშვილი გვაძლევს ტერმინი „ყრმის“ მნიშვნელობათა განვითარების შემდეგ სურათს: ბავშვი-მსახური-ვასალი-მეომარი (რაინდი ანუ მოყმე) — გლეხობა³⁹.

გ. მამულია „ყრმის“ სოციალური ინსტიტუტის შესახებ წერს, რომ ქართლის (იბერიის) სამეფოში ყრმა-მონები ეწოდებოდათ არათავისუფალ მსახურებს — სეფეკაცებს. IV—V სს-ში პატრიარქალურ „სახლთა“ დაშლის შედეგად ჩამოყალიბდა „წვრილი ერიდან“ გამოსულ თავისუფალ მსახურთა სოციალური ფენა. არაკეთილშობილ თავისუფალ მსახურთა ეს ფენა ეკუთვნოდა საზოგადოების უაზნოთა ნაწილს. გ. მამულიას თქმით, უაზნოებში შემავალი მსახური „ყრმად“ იწოდებოდა. მკვლევარი აღნიშნავს, რომ „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ მოხსენებული „ყრმა“, რომელსაც გიორგი ჩორჩანელი „კი არ უბრძანებს, არამედ „მოუწოდებს“ და „ძმობითაც“ მიმართავს, ეს ყრმა არა ყრმა-მონა, ანუ არათავისუფალი ვასალი, არამედ არაკეთილშობილი თავისუფალი უნდა ყოფილიყო“⁴⁰.

მცხეთური ხელნაწერის „მეფეთა წიგნებში“ მოიპოვება მაგალითები, სადაც „ყრმა“ ზოგადად დაქვემდებარებული პირის აღსანიშნავად იხმარება. ჩანს, ამ ტერმინს ადრევე მიუღია ეს შინაარსი. ქვემოთ განხილულ მაგალითებში „ყრმას“ „მონა“ ენაცვლება. ასევეა „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაშიც“: იმის გასაგებად თუ ვინ დაანთო ცეცხლი მის ტყეში მთავარი გიორგი ჩორჩანელი აგზავნის „ყრმას“. ამ „ყრმის“ შესახებ იქვე, „მონათგანიც“ არის ნახმარი. შიკრიკად ბერებთან შემდგომშიც „ყრმათაგანი“ მიავლინა მთავარმა⁴¹. ის, რომ „მონას“ „ყრმა“ ენაცვლება, მიუთითებს იმაზე, რომ ეს უკანასკნელი დაქვემდებარებული პირის აღმნიშვნელი ტერმინი ადრევე გამხდარა. საფიქრებელია, რომ „მონა“ ასეთი შინაარსით უფრო ხშირად იხმარებოდა.

„ყრმა“ მცხეთურ ხელნაწერში ეწოდება სიბას, რომელზეც „მეფეთა წიგნებში“ ნათქვამი არის, რომ დავით მეფესთან მივიდა: „სიბა, ყრმა იგი სახლისა

37 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია (წიგნი მეორე, ნაკვეთი მეორე), გვ. 58.

38 მ. ბერძნიშვილი, ქართულ-ბიზანტიური სოციალური ტერმინოლოგიიდან, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1977, № 1, გვ. 60.

39 გ. აკოფაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 134—135, 137.

40 გ. მამულია, პატრონყმობა, გვ. 137—138.

41 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 325—327.

42 მცხეთური ხელნაწერი, გვ. 126.

მის საულისი, ათხუთმეტით ძითურთ და ოცით მონით“ (II მეფ. 19, 17)⁴². „ყრმის“ შესატყვისობანია: ებრაულ ტექსტში: **ר יז** ბიჭი, მსახური; ბერძნულში: **δ παιδῆριον** — ბიჭი, ახალგაზრდა, მონა; სომხურში: **սատահի** — ყრმა. გარდა ოცი მონისა სიბას გააჩნია სამკვიდრებელი. II მეფ. 9, 12 მუხლში აღნიშნულია: „ყოველი სამკვდრებელი სიბასი ჰმონებდა მემფიბოსტეს“⁴³. მეფე პირდება სიბას მემფიბოსტეს ქონებას, როდესაც მემფიბოსტე დავითს განუდკა (II მეფ. 16, 4)⁴⁴. სიბა არის მემფიბოსტეს ეზოსმოდღარი. იგი რჩება მზრუნველად მემფიბოსტეს „მონაგებისა და სახლისა“. როცა იგი დავითს იერუსალიმში მიჰყავს (II მეფ. 9,9)⁴⁵. სიბას დავითი (მეფე) ავალებს: „იქმოდე ქუეყანასა ძით და მონით შენითურთ და დაუკრიბე უფალსა შენსა ნაყოფი, უქმოდე მას უნჯსა და დაუკრებდ“ (II მეფ. 9, 10)⁴⁶. სიბას შესახებ ამავე თავში ნახმარია „მსახური“: „სახლისაგან საულისა დაშთომილ იყო მსახური ერთი და სახელი მისი სიბა“ (II მეფ. 9,2)⁴⁷. „მსახურის“ უცხოური შესატყვისობანია: ებრაულ ტექსტში: **ר יז** — მონა, მსახური; ბერძნულში: **δ παις** — ბავშვი, ახალგაზრდა მონა; სომხურში: **սատահ** — ყრმა.

II მეფ. 9,9 მუხლში სიბას შესახებ „მონა“-ც არის ნათქვამი: „მოუწოდა დავით მეფემან სიბას, მონასა მას საულისა“. ამ შემთხვევაში „მონის“ შესატყვისობებია: ებრაულ ტექსტში: **ר יז** — ბიჭი, მსახური; ბერძნულში: **δ παιδῆριον** — ბავშვი, ახალგაზრდა მონა; სომხურში: **սատահ** — მონა, მსახური.

სიბა მსახურია, რომელიც ამ შემთხვევაში ეზოსმოდღარის ფუნქციას ასრულებს. მას „მსახური“ ეწოდება კიდევ II მეფ. 9,2 მუხლში. მის შესახებ ტერმინები „ყრმა“ და „მონა“ დაქვემდებარებული პირის მნიშვნელობით არას ნახმარი.

ტერმინი „ყრმის“ ანალოგიური ხმარების მაგალითია III მეფ. მე-20 თავში. აქ ნახსენები „ყრმები სოფლისა მის მთავართა“ მსახურები უნდა იყვნენ, რომელთაც როგორც დაქვემდებარებულ პირებს „ყრმები“ ეწოდებათ: წინასწარმეტყველი ეუბნება აქაბ ისრაელის მეფეს, რომ მტერს დაუმორჩილებს მას ღმერთი და კითხვაზე ვისი მეოხებით, პასუხობს: „ყრმებითა სოფლისა მის მთავართათა“ (III მეფ. 20, 14)⁴⁸. ამ შემთხვევაში „ყრმის“ შესატყვისობებია: ებრაულ ტექსტში: **ר יז** — ბიჭი, მსახური; ბერძნულში: **δ παιδῆριον** — ბავშვი, ახალგაზრდა მონა; სომხურში: **սատահ** — ყრმა. იგივე „ყრმათა“ შესახებ მომდევნო მუხლში წერია „შენ აღრაცენ მონანი იგი მთავართანი“ (III მეფ. 20, 15)⁴⁹. უცხოური შესატყვისობებია: ებრაულ ტექსტში: **ר יז** ბიჭი, მსახური; ბერძნულში: **δ παιδῆριον** — ბავშვი, ახალგაზრდა მონა; სომხურში: **սատահ** — მონა, მსახური.

⁴³ მცხეთური ხელნაწერი, გვ. 107.

⁴⁴ იქვე, გვ. 120.

⁴⁵ იქვე, გვ. 106.

⁴⁶ იქვე, გვ. 106.

⁴⁷ იქვე, გვ. 106.

⁴⁸ იქვე, გვ. 185.

⁴⁹ იქვე, გვ. 185.

ამრიგად, „ყრმა“ თავდაპირველად აღნიშნავდა ბავშვს, მცირეს. ფეოდალური საზოგადოების განვითარებასთან ერთად გაჩნდა აუცილებლობა დამცრობილი ფენის აღნიშვნისა, რომლის აღმნიშვნელ ერთ-ერთ ტერმინად ჩამოყალიბდა „ყრმა“. ტერმინი „ყრმა“ ადრეფეოდალურ ეპოქაში აღნიშნავდა შინამოსამსახურეს ან მოსამსახურეს და ამავე დროს დაქვემდებარებული პირის აღსანიშნავად იხმარებოდა „მონის“ პარალელურად.

მონა, მხევალი. ივ. ჯავახიშვილი „მონა-მკეველთა“ შესახებ წერს, რომ V—VII სს-ში მონა-მხევლები სოციალური ცხოვრებისა და უაზნოთა ჯგუფის უმდაბლეს საფეხურზე იდგნენ. ისინი აზნაურთა გარდა დაბალი წოდებების წარმომადგენლებსაც ყავდათ (მაგალითად, ხელოსნებს). ივ. ჯავახიშვილის აზრით, როგორც ეთქვით, „ყრმა“ სოციალური მნიშვნელობით IX ს-მდე არ გვხვდება. იგი აღნიშნავს, რომ I—VII სს-ში საქართველოში „მხოლოდ მონობა იყო“⁵⁰.

ს. ჯანაშიას თქმით, „აზნაურები, წვრილი ერი, გლეხები, მონები წარმოდგენდნენ ძირითად წოდებრივ კატეგორიებს ქართლის მოსახლეობისა მეზუთე საუკუნის მეორე ნახევარში“⁵¹. ს. ჯანაშია თვლიდა, რომ ამ დროს ყმა-გლეხობაც არსებობდა მცირე რაოდენობით. მაგრამ წყაროებს მათი მოხსენიება არ შემოუნახავთ. სამაგიეროდ, წყაროები ხშირად აღნიშნავენ საზოგადოების ფსკერზე მოთავსებულ „მონა-მკეველებს“⁵².

„მონის“ კლასობრივი მდგომარეობის შესახებ გ. მელიქიშვილი წერს, რომ „მონა“ უუფლებო, უსაზღვროდ მორჩილი პირის აღმნიშვნელია. ბიბლიაში „მონის“ შესატყვისი „წარა“ ყველაზე გავრცელებული ტერმინია სომხურში „მონის“ ცნების აღსანიშნავად. ბიბლიის მიხედვით ამ სიტყვის მნიშვნელობებია: შინამოსამსახურე, თავისუფალი კაცი, რომელიც სახელმწიფო ვალდებულებებს იხდის. მონის, რომელიც არათავისუფალია, ფულზე ყიდვა შეიძლება. „მონა“ უძველეს ორიგინალურ ძეგლებში აღნიშნავს „მსახურს“. ამიტომ, ბიბლიის თარგმანებში „მონას“ ცვლის „მსახური“ ან „ყრმა“. ადრეფეოდალურ ეპოქაში „მონები“ შინამოსამსახურეთა ფუნქციას ასრულებდნენ⁵³.

„მონის“ შრომა მიწათმოქმედებაში შეზღუდული იყო. „მონებს“ ძირითადად ხელოსნობაში, მშენებლობაში იყენებდნენ. მონა-მხევლები შეიძლება ყოლოდათ არა მარტო მეფეებს, ზედაფენის წარმომადგენლებს, არამედ, რიგით თავისუფლებსაც⁵⁴.

„მონის“ ეტიმოლოგიისათვის ასახელებენ ძვ. სპარსულ *maniya*-ს — მონები, რომლებსაც სამეურნეო საქმიანობაში იყენებდნენ (უცხოელი ტყვეები), რაც, თითქოს უკავშირდება ა-ს — საცხოვრებელი, სახლი. მონის ეტიმოლოგიისათვის საინტერესოა აგრეთვე ტერმინი „მნოა“ — ძველბერძნული დამორჩილებული მოსახლეობა. ეს სიტყვაც წარმოშობით, აგრეთვე, „სახლს“ უკავშირდება⁵⁵.

50 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია (წიგნი პირველი), გვ. 174—176.

51 ს. ჯანაშია, საქართველო აღმნიშვნელი ფეოდალიზაციის გზაზე, შრ., I, თბ., 1949, გვ. 273.

52 იქვე, გვ. 273.

53 გ. მელიქიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 609—611.

54 იქვე, გვ. 612—620.

55 იქვე, გვ. 611.

ქ. ჩხატარაიშვილი ნაშრომში „ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში“ ტერმინი „მონის“ შესახებ აღნიშნავს, რომ „მონა“ ნიშნავდა სახლეულს, შინაურს, მსახურს ე. ი. პატრიარქალურ საოჯახო მონას“ გვაროვნულ-თემური წყობილების ეტაპზე. წინაფეოდალურ ხანაში, მკვლევრის თქმით, „მონა“ — მსახურია, არათავისუფალთა კლასის ზედაფენაა, რომელსაც პირადი სამსახური და ლაშქრობა ევალებოდა. იგი დაკავშირებულია მიწათმოქმედ მასასთან, გლეხობასთან⁵⁶.

ს. კაკაბაძეს „მონის“ ეტიმოლოგიისათვის საყურადღებოდ ძველსპარსულ „მანია“ მიაჩნდა. მისი აზრით, „მანიას“ შესატყვისი ადგილობრივი ტერმინი უნდა ყოფილიყო შინაური და სახ-ური (მ-სახ-ური)⁵⁷. მკვლევრის თქმით, „მონობა“ ქართლში იგივე იყო, რაც, დასავლეთ ევროპაში *servitium* ე. ი. ვასალიტეტი. „მონა“ ვასალის აღმნიშვნელი ცნება იყო ადრეფეოდალურ საქართველოში. ს. კაკაბაძის აზრით, V ს-ში იბერიაში არსებობდა „მონა-მსახურთა“ კლასი, რომელიც უკვე დიფერენცირებულია და „მსახური“ ამ კლასის პრივილეგირებული წრის აღმნიშვნელ ტერმინად ქცეულა. ხოლო მეორე წრე არის არაპრივილეგირებულ მდებობათა — გლეხთა წრე⁵⁸.

„მონა-მკევალი“ ადრეფეოდალურ წყაროებში ლეონტი მროველთან, ჯუანშერთან. ორიგინალურ და ნათარგმნ აგიოგრაფიულ მწერლობაში გვხვდება ორი მნიშვნელობით. ზოგადი შინაარსით ხმარებისას „მონა-მკევალი“ აღნიშნავს დაქვემდებარებულ პირს. მომდევნო დროის ტერმინოლოგიით, რომ ეთქვამთ ვასალს. ვიწრო მნიშვნელობით ხმარებისას კი „მონა-მკევალი“ უუფლებო, ფულზე ნაყიდი ადამიანია.

აგიოგრაფიულ ძეგლში „ცხოვრებაჲ შიოხისი და ევაგრესი“ „მონა“ ქვეშევრდომს აღნიშნავს. მთავარმა ევაგრემ „დღესა ერთსა ჰრქუა შვილთა თჳსთა და მონათა: განვიდეთ ნადირობად“⁵⁹.

„მონები“ ბარბაროზი ბუბაქარის ქვეშევრდომები არიან თხზულებაში „ცხოვრებაჲ დავით გარეჯელისაჲ“⁶⁰.

ლეონტი მროველი მოგვითხრობს, რომ ჰაოსმა თავის შვიდ ძმას მოუწოდა აღარ მიეცათ ხარკი ნებროთისთვის: „ვიყვენეთ არა ვისა მონა“. „მონა“ აქაც ქვეშევრდომი. დაქვემდებარებული პირია⁶¹.

ქუჩის, ეგრისის ერისთავს, სურს რა გამოხატოს თავისი დამოკიდებულება ფარნავაზის მიმართ, იგი ეუბნება მას: „შენ ხარ უფალი ჩუენი და მე ვარ მონა შენი“⁶². ჩანს რომ, ამ ხანაში „მონა“ იხმარებოდა დამოკიდებულის, ქვეშევრდომის მნიშვნელობით.

56 ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1979, გვ. 47.

57 ს. კაკაბაძე, ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, საისტორიო მოამბე, წ. I, თბ., 1924, გვ. 88—89.

58 იქვე, გვ. 111—112.

59 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 219.

60 იქვე, გვ. 236.

61 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 6.

62 იქვე, გვ. 22.

მსგავს მაგალითს ვხვდებით მცხეთურ ბიბლიაში. IV მფ. 24, 1 მუხლში აღნიშნულია, რომ იოაკიმი „მონა“ ბაბილონის მეფე ნაბუქოდონოსორისა. იოაკიმი ეგვიპტის ფარაონია. ამიტომ ცხადია, რომ „იყო... იოაკიმ მონა სამ წელ“⁶³ — ნიშნავს, რომ იგი სამ წელიწადს ემორჩილებოდა ბაბილონის მეფეს.

„მონანი მეფისა“ მეფის ქვეშევრდომი ხალხია I მფ. 18,22 მუხლში⁶⁴. „მონის“ შესატყვისობანია: ებრაულში: **נָכַח** — მსახური, მონა; ბერძნულში: **δ παῖς** — მონა, მსახური; სომხურში: **սյր** — კაცი.

საუბრისას „მონას“ უწოდებდნენ თავის თავს დაქვემდებარების, დამორჩილების აღსანიშნავად. ასეა „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“⁶⁵.

მცხეთურ ბიბლიაში მდიდარი კაცის ცოლი აბგეა უწოდებს თავს „მკეველს“ დაეითან საუბრისას და ამგვარად ხაზს უსვამს თავის მორჩილებას მის მიმართ⁶⁶.

ამრიგად, „მონა“ ადრეფეოდალურ ხანაში დაქვემდებარებული პირის აღმნიშვნელი ტერმინია. ასეთი მნიშვნელობით ხმარება უფრო ხშირია, ვიდრე მეორე — უუფლებო პირის მნიშვნელობით. შეიძლება ითქვას, რომ პატრონ-ყმობის წინამორბედი დამოკიდებულება დაქვემდებარებულ პირსა და ზემდგომს შორის ადრეფეოდალურ ხანაში არსებობდა უფალ-მონობის სახით.

უუფლებო პირის მნიშვნელობით „მონა“ ადრეფეოდალური ხანის წერილობით ძეგლებში იშვიათად გვხვდება.

აგიოგრაფიულ ძეგლში „მარტულობა გობრონისი“ არაბი ამირა თავაზობს გობრონს მიწიერ სიკეთეს, დიდებას, წარჩინებულ მდგომარეობას და ქონებას. აქ კარვებთან, აქლემებთან, საჭურველთან, ტაძართან ერთად „მონებიც“ იხსენიება. ცხადია, მონები პირად თავისუფლებას მოკლებული ადამიანები არიან⁶⁷.

ჯუანშერი მოგვითხრობს, რომ ვახტანგ გორგასალმა უძღვნა ხოსროს დიდ-ძალი საუნჯე, მასთან ერთად კი „მკეველი ათასი და მონა ხუთასი“⁶⁸.

მცხეთურ ბიბლიაში IV მფ. 5,26 მუხლში ნათქვამია, თუ რისი ყიდვა შეიძლება ვერცხლით. აქ სამოსლის, ზეთისხილის, ვენახების, ძროხების და ცხვრების შემდეგ წერია: „მონები და მკეველები“⁶⁹. მონის შესატყვისია: ებრაულში: **נָכַח** — მსახური, მონა; ბერძნულში: **δ παῖς** — ახალგაზრდა მონა; სომხურში: **ծառայ** — მსახური, მონა.

„მკეველს“ შესატყვისება: ებრაულში: **מִקְנֵה** — მსახური ქალი; ბერძნულში: **ἡ παιδίσκη** — ახალგაზრდა

ქალი, ახალგაზრდა მონა ქალი; სომხურში: **սղսխին** — მხეველი.

„მონება“ ადრეფეოდალურ წერილობით წყაროებში აღნიშნავს ქვეშევრდომის ან დამორჩილებული პირის დამოკიდებულებას დამპყრობლის ან ხელისუფლის მიმართ.

⁶³ მცხეთური ხელნაწერი, გვ. 239.

⁶⁴ იქვე, გვ. 68.

⁶⁵ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 331.

⁶⁶ მცხეთური ხელნაწერი, გვ. 81.

⁶⁷ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 181.

⁶⁸ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 182.

⁶⁹ მცხეთური ხელნაწერი, გვ. 203

ამრიგად, ტერმინი „მონა“ ადრეფეოდალურ ხანაში იხმარებოდა დაქვემდებარებული პირის აღსანიშნავად და აგრეთვე, აღნიშნავდა უუფლებო, ფულის ნაყიდ ადამიანს.

მსახური. მოკლედ განვიხილოთ ტერმინი „მსახურის“ შესახებ გამოთქმული მოსაზრებანი ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, მსახურთა ცალკე წოდებრივი ჯგუფი IV—VII სს-ში ჩამოყალიბდა. მაგრამ ეს ფენა აზნაურებივით ერთგვაროვანი და თანასწორუფლებიანი არაა. მსახური სასყიდლით ან სხვა რაიმე გასამრჩელოთი სხვას ემსახურებოდა. მსახურები ჰყავდათ მეფეს, მთავრებს, აზნაურებს, მსახურთა საქმიანობას ხლება, შიკრიკობა და სხვა ამგვარი სამსახური შეადგენდა. მთავრის „წინაშე მდგომელნი და ტაძრეულნი“ — მსახურთა უმაღლესი ფენა იყო⁷⁰.

ს. ჯანაშია თვლიდა, რომ მსახური და ტაძრეული წარმოადგენდა ერთ-ერთ სოციალურ კატეგორიას. ეს ფენები წარმოიშვა VII—VIII სს-ში წვრილი ერიდან და გააზატებულ მონათაგან. მსახურები ასრულებდნენ სამსახურს მეფის ან წარჩინებულის კარზე. მსახურები თავიანთ უფალს ომშიაც მიჰყვებოდნენ. „მსახურობა“ — გარდამავალი საფეხურია წვრილ ერსა და წარჩინებულთა ანუ აზნაურთა შორის. ალბათ, „ტაძრეული“ „მსახურზე“ მაღლა იდგა. ს. ჯანაშიას აზრით, „სახლიდან“ არის წარმომდგარი ტერმინი „მსახური“⁷¹.

გ. ჯამბურია აღნიშნავს, რომ „მსახური“ — ფეოდალური საზოგადოების მნიშვნელოვანი ფენა არსებობს V ს-დან. იგი ბაგრატის სამართლის წიგნში (გ. ჯამბურია, ამ შეკვლას IX ს-ით ათარიღებს) ამ ფენის მოუხსენებლობას ხსნის იმით, რომ „მსახური“ IX ს-ისათვის ისე არაა დაწინაურებული, რომ იგი გლეხისაგან გამოყონ და მას ცალკე სისხლი დაუწესონ“⁷².

გ. აკოფაშვილი ფიქრობს, რომ მსახურთა დასი ყალიბდება ადრეფეოდალურ ეპოქაში, როგორც თავისუფალი ისე არათავისუფალი ელემენტებისაგან და ამ დროს მასში გამოყოფილი უნდა იყოს სამი ჯგუფი: 1. შედარებით მაღალ ადმინისტრაციულ-სამეურნეო თანამდებობაზე დასაქმებული მსახურები; 2. საშუალო რაზმის წევრები; 3. დაბალი, უმთავრესად სამეურნეო და საყოფაცხოვრებო სფეროში მომსახურე პერსონალი (ესენია შინამოსამსახურეები).

გ. აკოფაშვილი გვაძლევს „მსახურის“ ეტიმოლოგიას: „მსახური“ წარმოდგა „სახლი“-დან — მ-სახლური, ანუ შინაური, მოსამსახურე. ფეოდალურ ხანაში ასე ეწოდებოდა ადამიანს, რომელიც ფეოდალურ „სახლს“ ემსახურებოდა“⁷³.

კ. კახაძე აღნიშნავს, რომ დასავლეთ საქართველოს სოციალურ სტრუქტურასა და ფეოდალურ ჯარში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მსახურების ფენას, რომელიც წარმოიშვა ქვეყნის ფეოდალიზაციის პროცესში. თავისუფალ მწარმოებელთაგან („ერის კაცები“) განსხვავებით „მსახურები“ იყვნენ ფეოდალურ დამოკიდებულებაში და ჯარის მნიშვნელოვან ნაწილს წარმოადგენდნენ. „მსა-

70 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია (წიგნი მეორე), გვ. 203—204.

71 ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 278—279.

72 გ. ჯამბურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 184.

73 გ. აკოფაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 139, 140.

ხურები“ დამოკიდებულნი ხდებოდნენ მეფის ან ფეოდალისაგან სამსახურისათვის მიწის ნაკვეთის მიღების გზით⁷⁴.

ზ. რატიანი სტატიაში „მსახურთა კლასობრივი ვინაობის გაგებისათვის“, აღნიშნავს, რომ ტერმინი „მსახური“ ქართულ წერილობით წყაროებში ორი ძირითადი მნიშვნელობით იხმარება: 1. მსახური შეიძლება იყოს ყველა, ვანურჩეველად მისი სოციალური სახისა, ეინც კი რაიმე სამსახურს ასრულებს; 2. ტერმინი „მსახური“ ვიწრო გაგებით ცალკე სოციალური კატეგორიის აღმნიშვნელი სიტყვაა. ისევე როგორც ტერმინები გლეხი, აზნაური, ვაჭარი და სხვ. მკვლევარი განასხვავებს მსახურთა ორ კატეგორიას მსახურად მსახურსა და მსახურად გლეხს (ბეჭა-აღბულას სამართლის წიგნის მიხედვით). მსახურად მსახურება მემკვიდრეობით გადადის. როგორც აზნაურობა და დიდებულობა. მსახურად მსახურებს ჰყავთ ყმები და მწარმოებლები არ არიან. აგრეთვე, მათი წოდება მემკვიდრეობითია. მსახურად გლეხი მხოლოდ თვითონ არის ბატონთან მსახურად, ხოლო მისი ოჯახის სხვა წევრები უბრალო ყმა გლეხებია. ზ. რატიანი ასკვნის, რომ მსახურთა წოდება ეკუთვნოდა გაბატონებულ კლასს, როგორც აზნაურთა წოდება, ოღონდ უფრო დაბლა იდგა მასზე. მსახურთა წოდების ძირითადი საქმიანობა იყო ყოველგვარი სამეურნეო სამსახური ბატონის კარზე. ზემოთქმულს მკვლევარი ათარიღებს: „ყოველივე ნათქვამი ეხება საქართველოს V—XIV საუკუნეების სოციალურ აღნაგობას“⁷⁵.

მ. სანაძის დაკვირვებით, V—X სს-ში „მსახური“ იხმარება საერთოდ ყოველნაირი პირადი დაქვემდებარების აღსანიშნავად. ყველა ვინც ვინმეს მიმართ რაიმე სამსახურს ასრულებს — მსახურია. თუმცა, „მსახურის — სინონიმად „მონასაღ“ ვხვდებით, „მონისაგან“ განსხვავებით, რომელიც არათავისუფალია, „მსახური“ ყოველთვის პირადად თავისუფალი ადამიანია⁷⁶.

„მსახური“ სოციალურ მნიშვნელობას იძენს XI—XII სს-ში. ამ ხანაში ხდება უგლეხო აზნაურთა გადასვლა გლეხობაში ე. ი. თავისუფლების დაკარგვა. თუმცა მათი სამსახური პატრონის მიმართ აზნაურულია: ხლება, ლაშქრობა, პურის ჭამა⁷⁷.

ა. ბოგვერაძე IV—VIII სს-ში „მსახურს“ მიიჩნევს გარდამავალ ადგილზე მყოფად წარჩინებულთა და „ერის“ მწარმოებელ ნაწილს შორის. მსახურებს იყენებდნენ სამეურნეო-ადმინისტრაციულ უბნებზე და, ამრიგად, ისინი მწარმოებელი კლასის ექსპლუატაციის უშუალო მონაწილეები არიან⁷⁸.

„მსახურებს“ მ. ლორთქიფანიძე IX—X სს-ებში განიხილავს, როგორც მეფის ან დიდებული აზნაურის სამსახურში მყოფ თავისუფალ ადამიანებს. „მსახურთა“ ნაწილი შემდგომში აზნაურდება, უდიდესი რიცხვი კი თანდათან

⁷⁴ К. Кахадзе, Социально-политическая структура и военная организация Западной Грузии в XIII—XVIII вв., автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата исторических наук, Тб., 1982 гв. 18-19.

⁷⁵ ზ. რატიანი, მსახურთა კლასობრივი ვინაობის გაგებისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1974, № 3, გვ. 139—140.

⁷⁶ მ. სანაძე, გლეხობა დასავლეთ საქართველოში XV—XVIII საუკუნეებში, თბ., 1979, გვ. 53.

⁷⁷ მ. სანაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40—41.

⁷⁸ ა. ბოგვერაძე, ეკონომიური და სოციალური ვითარება IV—V საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოში, ადრეფეოდალურ სოციალურ-ეკონომიურ ურთიერთობათა გაბატონება, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 149—151.

მწარმოებელთა რიგებში ექცევა. ეს პროცესი მთელი ადრეფეოდალიზმის ხანას გასდევს⁷⁹.

ადრეფეოდალური ხანის ქართულ წერილობით ძეგლებში ლეონტი მროველსა და ჟუანშერის თხზულებებში, ძველ ქართულ და სომხურიდან ნათარგმნ აგიოგრაფიულ თხზულებებში, ბიბლიის ძველ ქართულ თარგმანებში ტერმინი „მსახური“ სავსებით ჩამოყალიბებული სახით გვევლინება.

ზოგადად „მსახური“ აღნიშნავს ყველას ვინც რაიმე სამსახურს ასრულებს. ჟუანშერთან „მსახურნი“ სტეფანოზ ქართლის მთავრის ქვეშევრდომები არიან⁸⁰. „მსახურნი“ მეფესა მთელ ხალხს აღნიშნავს მცხეთურ ბიბლიაში (III მფ. 1. 40 მუხლში): „მსახურნი იგი მეფისანი სცემდეს ნესტუსა“⁸¹. „მსახურებს“ ებრაულ და ბერძნულ პარალელურ ადგილებში შეესატყვისება: **קֹדֶשׁ, כֹּהֲנִים** — მთელი ხალხი. ხოლო სომხურ ტექსტში ეს მუხლი არ არის.

ქართველმა მთარგმნელმა, ჩანს იგულისხმა, რომ „მთელი ხალხი“ მეფის ქვეშევრდომები ანუ „მსახურნი მეფისანი“ არიან და ამიტომ დაწერა „მსახურნი მეფისანი“ „მთელი ხალხის“ მაგიერ.

ღმერთის მსახური — მისი თაყვანისმცემელია⁸². მეფე „კეთილად მსახური ეკლესიათათვის“ — კეთილად მოღვაწე ხელისუფალი არის⁸³. „მსახური ზადენისა“ კერპის ქურუმია ლეონტი მროველთან⁸⁴.

ადრეფეოდალურ ხანაში არსებობდა „მსახურთა“ ორი განსხვავებული წრე: შინამოსამსახურენი და სამხედრო-ადმინისტრაციული აპარატის წევრები. მსახურთა უმდაბლესი წრეა შინამოსამსახურეები (პატრონის სახლის მეურნეობაში დასაქმებული პირნი), მათ შორის მამაკაცთა გვერდით ქალებიც გვხვდებიან, ხშირად ისინი პატრონის კარზე არიან გაზრდილნი, თუმცა როგორც წესი პირად დამოუკიდებლობას მოკლებული არ არიან. ამ წრის წარმომადგენლები წყაროებში შემდეგ მოვალეობათა შემსრულებლები ჩანან: შინამოსამსახურე, მხევალი, ნელსაცხებელთა მკეთებელი, მეჩინიბე, შიკრიკი. მალემსრბოლი (თუმცა იქნებოდნენ სხვა წვრილი სამუშაოების მკეთებელი მსახურებიც (მაგალითად, მზარეული).

დაბალი რანგის მსახურთა ფენა ფართოდ არის წარმოდგენილი ქართულ წერილობით წყაროებში.

იოანე საბანის ძის გმირი ჰაბო „შეეყო მსახურად“ ნერსე ქართლის ერისთავს. იგი იყო „კელოვან, კეთილად შემზავებელ სუნელთა მათ საცხებელთა და სწავლულ იყო მწიგნობრობითა სარკინოზთაჲთა“⁸⁵.

გიორგი მთაწმინდელი მოგვითხრობს, რომ ათონის მონასტრის საჯორეში ბერები იყვნენ მეჭორეებად „და ორნი ერისაგანნი ჰყვიან მსახურად და მხუეტელად“⁸⁶. ეს „მსახურნი“ ისევე როგორც ჰაბო, ცხადია, გარკვეულ გასამრჯე-

79 მ. ლორთქიფანიძე, ცვლილებები ეკონომიურ და სოციალურ ცხოვრებაში IX—X საუკუნეებში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 365.

80 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 226.

81 მცხეთური ხელნაწერი, გვ. 141.

82 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 322; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 87.

83 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 249; 272.

84 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 77.

85 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 56.

86 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, გვ. 82.

ლოს იღებდნენ თავისი სამსახურისათვის, ისინი პირადად თავისუფალი ადამიანები იყვნენ.

მსახურებს ხშირად გზავნიან სხვადასხვა დავალებებით. შიკრიკის ფუნქციას ასრულებს გაბრიელ დაფანჩულის „მსახური“, რომელსაც აშოტ კურაპალატის წერილი მიაქვს გრიგოლ ხანცთელთან⁸⁷. მსახური უნდა იყოს „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ მოხსენიებული ერისკაცი, რომელიც, სანამ ბერად აღიკვეცებოდა მისი პატრონის ნება-სურვილის გარეშე, იყო „საქმარ და მსრბოლ გზათა შორათ“. ამ კაცმა ბერად აღკვეცისას დიდი თანხა შესწირა მონასტერს ეკლესიის ასაშენებლად. როდესაც ეს გაიგო მისმა უფალმა დევნა უყო მას, რათა ხელი შეეშალა ეკლესიაში შესვლაში. მაგრამ კაცმა შეასწორა მონასტერში და მისმა უფალმა კელარაფერი გააწყობა⁸⁸.

მსახურნი მალემსრბოლთა ფუნქციების შემსრულებლები ჩანან მცხეთურ ბიბლიაშიც (I მფ. 11, 17 მუხლში)⁸⁹. აქ „მსახურებს“ უცხო ტექსტებში შესატყვის ადგილებში მალემსრბოლნი შეესატყვისება: ებრაულში: **מִשְׁכָּרִים**

— მორბენლები; ბერძნულში: **οἱ παρατρέχοντες** — მორბენლები; სომხურში: **սուրհանդակ** — მალემსრბოლი. ჩანს, ქართველმა მთარგმნელმა უცხო ტექსტებში არსებული მალემსრბოლის ნაცვლად „მსახური“ იხმარა. იმიტომ, რომ ქართულ სინამდვილეში მალემსრბოლის, შიკრიკის ფუნქცია სწორედ მსახურებს ეკისრათ⁹⁰.

მსახურები აზიან როგორც მამაკაცები ისე ქალებიც. გრიგოლ ხანძთელმა ჯეროვნად მოაწყობა თავისი დედისა და მის მსახურთა ცხოვრება: „მსახურსა ვისმე დედაკაცსა დედისა თვისისასა ქმარი უსუა. და ბასილი, მამაა ხანცთელი. მისგან იშუა“⁹¹. წმინდა ნინოს დედა პატრიარქმა მისცა მსახურად უძლურთა. თვით ნინო კი ორ წელიწადს ემსახურებოდა ნიაფორს, სომეხ დედაბერს დვინიდან⁹².

სომხურიდან ნათარგმნ აგიოგრაფიულ ძეგლში „წამებაჲ წმიდისა დედოფლისა სანდუხტისი“ იხსენიებიან სომეხთა მეფის ასულის. სანდუხტისა „მსახურები“. მათგან შეიტყო მან ქრისტიანული მოძღვრების შესახებ. ეს „მსახურნი“ სანდუხტის მოახლე ქალები უნდა იყვნენ⁹³.

მსახურთა დაწინაურებული ფენაა სამხედრო-ადმინისტრაციული აპარატის წევრები. მათ შორის ყველაზე მეტი უფლებებით სარგებლობს „ეზოპ-მოძღვარი“, რომელიც მეფის ან ამა თუ იმ ფეოდალის სახლის ზედამხედველია. ხელისუფლების საპოლიციო ფუნქციათა შესრულებაც „მსახურებს“ ევალებათ. ესენი აპატიმრებენ ხელისუფლებისათვის არასასურველ პირებს, დარაჯობენ მათ პატიმრობისას და ჯალათებადაც ჩანან.

მემფიბოსთეს „მსახური“ სიბას შესახებ ტერმინ „ყრმასთან“ დაკავშირებით ზემოთ გვექონდა საუბარი. სიბა ვალდებულია უხელმძღვანელოს თავისი

⁸⁷ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 261.

⁸⁸ იქვე, გვ. 344.

⁸⁹ მცხეთური ხელნაწერი, გვ. 76.

⁹⁰ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 203—204.

⁹¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 278.

⁹² იქვე, გვ. 110.

⁹³ ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა, IX—X სს-ში, გვ. 3.

უფლის მეურნეობას. მემფიბოსტეს ორგულობის შემთხვევაში მეფე პირდება სიბას, რომ მისცემს მას მისი უფლის ქონებას. სიბა „ეზოსმოძღვრის“ ფუნქციებს ასრულებს მემფიბოსტეს კარზე.

აღნიშნულ შემთხვევას ერთგვარად ეხმაურება „იზიდბოზიდის მარტვილობაში“ დაცული მაგალითი, როდესაც „მსახური მეფისა“ მეფის ეზოსმოძღვარია და იქვე მის სინონიმად „მთავარი“ იხმარება⁹⁴. „მსახურს მეფისა“ შეესატყვისება სომხურ ტექსტში: *սպասար* *արքა* — მოურავი მეფისა.

„ეზოსმოძღვრის“ გარდა გვხვდებიან სხვა დაწინაურებული მსახურებიც. ერთ-ერთ მათგანს თხზულებაში „ცხოვრება და წამება კოსტანტისი ქართველისაი“ მისი „უფალი“ ფეოდალი ყოველწლიურად სამი ათას ვერცხლს აძლევს საქველმოქმედო მიზნებისათვის⁹⁵.

„მსახურები“ ადრეფეოდალურ ხანაში საპოლიციო ფუნქციათა შემსრულებელნი არიან. შუშანიკის საპყრობილეში დაცვა ევალება „მსახურს“. ეს მსახური, როგორც ირკვევა, პიტიანშის კარზეა გაზრდილი⁹⁶.

აგიოგრაფიულ ძეგლში „მარტვლობა ევსტათი მცხეთელისაი“ სპარსელი მარზპანის მსახური აწამებენ ცეცხლთაყვანისმცემლობის უარყოფელ სპარსელებს, მათ შორის ევსტათისაც⁹⁷. შემდეგ მსახურებს მიჰყავთ ევსტათი საპყრობილეში და იქ თავს ჰკვეთენ მას⁹⁸.

იოანე საბანას ძის თხზულებაში მოთხრობილია, რომ ჰაბო შეიპყრეს არაბი ამირას მსახურებმა. ჰაბოს საპყრობილეშიც მსახურები დარაჯობენ. ამირას ბრძანებით მათ საპყრობილიდან გამოიყვანეს ჰაბო და სიკვდილით დასაჯეს⁹⁹.

ლეონტი მროველი მოგვითხრობს, რომ მეფის „მსახურებმა“ გამძვინვარებული ბრბოსაგან იხსნეს აბიათარ მღვდელი¹⁰⁰.

ამრიგად, ადრეფეოდალურ ხანაში ქართული წყაროების მიხედვით, მსახურთა ფენა საესეებით ჩამოყალიბებულია. ამ ფენის დაბალ საფეხურზე დგანან სამეურნეო სფეროში დასაქმებული მსახურები, ისინი თავისუფალნი არიან და თავიანთი უფლისაგან იღებენ გასამრჩელოს. მსახურები ჰყავთ როგორც საერო, ისე სასულიერო პირებს. დაწინაურებულია სამხედრო-ადმინისტრაციული სამსახურის აღმასრულებელ „მსახურთა“ ფენა. ამ წრის უმაღლესი წარმომადგენელია „ეზოსმოძღვარი“. ხელისუფლებისათვის არასასურველ პირთა დევნა, შეპყრობა, დარაჯობა და სიკვდილით დასჯა, წესრიგის დაცვა, ევალებათ ხელისუფლების სამსახურში ჩამდგარ „მსახურებს“.

„მსახურები“ უმრავლეს შემთხვევაში ნებაყოფლობით ემსახურებიან თავიანთ უფალთ. ამავე დროს „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ ნახსენები ერისკაცი ნებაყოფლობით არ არის „მსახური“. თემი ვალდებულია თავის უფალს გამოუყოს თავისი რიგებიდან „მსრბოლი გზათა შორთა“. აღნიშნული სამსახურის შემსრულებელ ერისკაცს, თუმცა იგი პირადად თავისუფალია და გასამრჩელოსაც იღებს, თემი მაინც წინ აღუდგება მონასტერში შედგომისას,

⁹⁴ ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X სს.-ში, გვ. 119.

⁹⁵ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 166.

⁹⁶ იქვე, გვ. 17—18.

⁹⁷ იქვე, გვ. 33.

⁹⁸ იქვე, გვ. 44—45.

⁹⁹ იქვე, გვ. 64, 71.

¹⁰⁰ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 102.

რადგანაც არ სურს თავისი რიგებიდან მალემსობოლად ახალი წევრი გამოკ-
ყოს¹⁰¹.

მსახურიდან ნაწარმოები „მსახურება“ ქართულ ორიგინალურ ძეგლებში
თაყვანის ცემას, სამსახურის გაწევას ან დამორჩილებული პირის სამსახურს
აღნიშნავს¹⁰².

ამრიგად, ჩვენს ნაშრომში შესწავლილია მნიშვნელობა და განსხვავება-
მსგავსება ადრეფეოდალური ეპოქის დაქვემდებარების და მფარველობა-ბა-
ტონობის აღმნიშვნელი სოციალურ-პოლიტიკური ტერმინებისა: ყრმა, მსახუ-
რი, მონა-მკევალი, უფალი, დედოფალი.

ჩვენი მასალის მიხედვით. ტერმინ „ყრმა“ აქვს შემდეგი მნიშვნელობანი:
1. ბავშვი, ახალგაზრდა, 2. შინამოსამსახურე, 3. დაქვემდებარებული პირი
(მომდევნო ხანის ტერმინოლოგიით რომ ვთქვათ — ვასალი).

მსახური“ აღნიშნავს: 1. ყველას. ვინც რაიმე სამსახურს ასრულებს,
2. კერძოდ კი ჩანს პიროვნებად, რომელიც რაიმე საზღაურის ფასად ეწევა:
ა) სამოხელეო ან საპოლიციო სამსახურს, ბ) ასრულებს სხვადასხვა დავალე-
ბებს, დასაქმებულია მეურნეობაში.

„მონა“ გულისხმობს დაქვემდებარებულ პირს, კერძოდ კი, უუფლებო.
ფულით ნაყიდ ადამიანს.

ტერმინი „ყრმა“ შინამოსამსახურის მნიშვნელობით ხმარებისას ერთგვა-
რად ემთხვევა „მსახურის“ მნიშვნელობას, როდესაც მსახური სამეურნეო
სფეროში დაკავებული პირია. მაგრამ მათ შორის არსებითი სხვაობაა: შინა-
მოსამსახურე „ყრმა“ თავისუფლებას მოკლებული პირი უნდა იყოს, როდესაც
„მსახური“ პირადად თავისუფალია.

ზოგადი შინაარსით ხმარებისას „ყრმა“ და „მონა“ ემთხვევა ერთმანეთს,
როდესაც ისინი დაქვემდებარებული პირის აღსანიშნავად იხმარება. თუმცა
დაქვემდებარებული პირის აღმნიშვნელად „ყრმაზე“ ხშირად იხმარებოდა
„მონა“.

ვიწრო გაგებით ხმარებისას „ყრმა“ და „მონა“ ორივე არათავისუფალია.
ოღონდ „მონა“ „ყრმაზე“ უფრო დაბლა იდგა, რადგან მისი ყიდვა-გაყიდვაა
შესაძლებელი. მსახური მათგან განსხვავებით უცილობლად პირადად თავისუ-
ფალია. როდესაც „უფალი“ ან „დედოფალი“ ვინმეს პატრონი ან მფარველი
არის, ეს ტერმინები სოციალურ შინაარსს იძენენ და მფარველობა-ბატონო-
ბის აღმნიშვნელი ცნებები ხდებიან. „უფალი“ ან „დედოფალი“ ამავე დროს
რაიმეს მფლობელსაც აღნიშნავდა.

ტერმინები „უფალი“ და „დედოფალი“, როდესაც ვინმეს პატრონს ან
მფარველს აღნიშნავენ უპირისპირდებიან „მონას“ და „ყრმას“, მაშინ როცა
ეს ტერმინები დაქვემდებარებულ პირს აღნიშნავენ.

„უფლის“ ინსტიტუტი მფარველობისა და მფლობელობის აღმნიშვნელი
სოციალური ინსტიტუტი იყო ადრეფეოდალურ საქართველოში. ამდენად,
„ყრმათა“, „მონა-მკევალთა“ და „მსახურთა“ მფარველის და პატრონის აღმნი-
შვნელი ტერმინი არის უფალი.

¹⁰¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, 344.

¹⁰² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 107, 109; II, გვ.
75; ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 25, 72, 75.

ამიტომ უფალ-მონობის (უფალ-ყრმობის) სოციალური ინსტიტუტი ბუნებრივ წინამორბედად მიგვაჩნია ფეოდალური ეპოქის პატრონ-ყმობის ინსტიტუტისა.

А. З. САРДЖВЕЛАДЗЕ

ГРУЗИНСКИЕ РАННЕФЕОДАЛЬНЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ ТЕРМИНЫ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ ПОКРОВИТЕЛЬСТВО-ГОСПОДСТВО И ПОДЧИНЕНИЕ

Резюме

В статье на основании данных раннефеодальных грузинских переводных (ветхозаветные книги, переведенные с армянского агиографические произведения) и оригинальных памятников («Картлис цховреба», агиографическая литература) исследуется значение таких социальных терминов, как *upali*, *dedopali*, *qgma*, *mona*, *mxevali*, *msaxuri*. Установление разных аспектов их употребления дает определенный материал для суждения о месте обозначаемых ими социально-политических институтов в системе социально-экономических отношений грузинского общества раннефеодальной эпохи.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ივ. ჯავახიშვილის საზ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის ძველი ისტორიის განყოფილებამ

ზურაბ ჯაფარიძე

მცხეთის XI საუკუნის საბუთისა და სვატიცხოვლის მუნიციპალიტეტის თარიღისათვის

მცხეთის XI ს. საბუთი, რომელსაც პირობითად „მელქისედეკის დაწერილი“ ეწოდება¹, მნიშვნელოვანი წყაროა ამ ეპოქის საქართველოს ისტორიის შესასწავლად. საბუთი წარმოადგენს მელქისედეკ კათოლიკოს-პატრიარქის (1010—1033) ანდერძს. სადაც გაერთიანებულია მისივე ადრე შედგენილი ანგარიში თავისი მოღვაწეობის შესახებ. ანდერძის დაწერა და მასთან ანგარიშის გაერთიანება მომხდარა 1031—1033 წლებში. სამეცნიერო ლიტერატურაში ამგვარი დათარიღება დასაბუთებულია იმით, რომ საბუთის დამამტკიცებელმა ბაგრატ IV კურაპალატმა ეს ბიზანტიური ტიტული მიიღო მხოლოდ 1031 ;, ხოლო 1033 წლიდან მელქისედეკი კათოლიკოსი აღარაა².

მთლიან საბუთს თარიღი არა აქვს. თარიღი უზის მხოლოდ ანგარიშს, ე. ი. თარიღი ზის მთლიანი საბუთის შუაში, რაც ერთი შეხედვით თითქოს უჩვეულოა, მაგრამ ეს მიუთითებს იმაზე, რომ როგორც აღვნიშნეთ, აქ გაერთიანებულია სხვადასხვა დროს შედგენილი საბუთები; ამ საბუთების გაერთიანების დროს კი ადრინდელი საბუთის თარიღი უცვლელად დაუტოვებიათ თავის ადგილას.

რაც შეეხება იმ თარიღს, რომელიც ანგარიშს უზის. იგი თითქოს ეჭვს არ უნდა იწვევდეს, რადგან. ჩვენამდე მოღწეულ პირებში (XII და XVII სს.) ეს თარიღი სრულიად გარკვევით იკითხება: „ქრონიკონი იყო სმ“ ე. ი. 1020 წ. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ამ თარიღმა მკვლევართა შორის აზრთა სხვაობა გამოიწვია. ამ თარიღის სისწორეში ეჭვის შეტანა გამოიწვია იმ გარემოებამ, რომ აქ მოხსენებულია ბიზანტიის კეისარი რომანოზ III არგვიროსი, რომელიც, როგორც ცნობილია, 1028 წ. გამეფდა.

ამის გამო, ზოგიერთმა მკვლევარმა სცადა საბუთის თარიღის შესწორება და მისი გადატანა 1028 წ. შემდგომ ხანაში. დანარჩენებმა კი თარიღად მიიღეს 1020 წ., თუმცა ვერ ახსნეს აქ არსებული წინააღმდეგობა.

მ. ბროსე იღებდა ამ თარიღს — 1020 წ., მაგრამ ამავე დროს აეჭვებდა რომანოზის მოხსენება და ვარაუდობდა, რომ, შესაძლოა, თარიღს აკლდეს ერთეულების აღმნიშვნელი ასო³.

დ. ჩუბინაშვილი მთლიან საბუთს 1060 წლით ათარიღებდა⁴. ეს თარიღი

¹ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984, გვ. 20.

² ნ. ბეკაძე-ნიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967, გვ. 242—244.

³ M. Brosset, Histoire de la Georgie, part 1—2, SPb., 1849—1857, გვ. 302.

⁴ დ. ჩუბინაშვილი, ქართული ქრესტომათია..., ნაწ. პირველი, ს. პ. ბურლი, 1863, გვ. 208.

მან შემდეგნაირად მიიღო: საბუთის ბოლოს, დამტკიცებებში არის შემდეგი დაქარაგმებული ადგილი: „მეცა, გლახაკსა, უღირსსა, რეცა სახელით კ'დამ-მტკიცებია ქ' მტკიცე ყუაენ ბრძანება მათი...“⁵ რომელსაც დ. ჩუბინაშვილი ასე კითხულობდა: „მეცა, გლახაკსა, უღირსსა, რეცა სახელით კ' (კვირიკე) და-მმტკიცებია, ქრონიკონსა პ. მტკიცე ჰყაენ ბრძანება მათი...“⁶ შენიშვნაში კი ამბობს: „უნდა სპ. წაშლილია სიძველისაგან“⁷. როგორც ვხედავთ, დ. ჩუბინა-შვილმა დაქარაგმებული ადგილი ქ' წაიკითხა, როგორც ქრონიკონი პ, და რადგან პ (80), როგორც თარიღი, არაფრის მთქმელია, ამიტომ ჩათვალა, რომ აქ იქნებოდა ს-ანი, რომელიც სიძველისაგან წაშლილია. ასე მიიღო მან ქრონი-კონი სპ (280)—1060 წ., რომელიც მთლიანი საბუთის თარიღად მიიჩნია.

დ. ჩუბინაშვილის ეს დათარიღება არ არის გაზიარებული⁸ და არც ჩვენ მიგვაჩნია სწორად. ქ' უნდა წავიკითხოთ არა როგორც ქრონიკონი პ, არამედ — „ქართლისა პატრიარქსა“, ასე ესმის ეს ადგილი XVII ს. პირის გადამწო-რსა⁹. ამ ადგილს ჩვენ ასე ვკითხულობთ: „მეცა, გლახაკსა, უღირსსა, რეცა სა-ხელით კ(ათოლიკოსსა) დამმტკიცებია ქ(ართლისა) პ(ატრიარქსა), მტკიცე ყუაენ ბრძანება მათი...“¹⁰.

რაც შეეხება ქრონიკონ სმ-ს (1020 წ.), რომელიც ანგარიშს უზის, დ. ჩუ-ბინაშვილი მის შესახებ შენიშვნაში ამბობს: „აქ აკლია რამთონიმე ასო რიც-ხვისა, როგორც ჰქანს“¹¹. ე. ი. პატივცემულ მეცნიერსაც აეჭვებდა 1020 წ. სისწორე, საფიქრებელია, იმავე მიზეზის გამო, რის გამოც სხვა მკვლევრებს.

დ. ბაქრაძე საბუთის თარიღად თვლიდა 1040 წელს¹². იგი აღნიშნავს, რომ საბუთს უზის ქორონიკონი 260 (1040 წ.) და არა 240 (1020 წ.), როგორც ამას თვლიდა მ. ბროსე. დ. ბაქრაძე წერს: „საბუთს უზის ქორონიკონი სა-260. შეცდომა წარმოდგა იქიდან, რომ ა (ე) მიიღეს ასო მ-ანად — 40.“¹³ ამრიგად, დ. ბაქრაძეს საბუთის ამ ნაწილის თარიღად მიაჩნდა 1040 წ.

თ. ჟორდანიამ საბუთის თარიღად მისი პირველი გამოცემის დროს მიიჩნია 1040 წ¹⁴. მეორე გამოცემაში კი, როდესაც მან იპოვა საბუთის ორი პირი (XI^ი და XVII სს.), თარიღად გადაჭრით აღიარა 1020 წ.: „ორსავე პირს ქრონიკონი უზის სმ (1020) და აქედამ ცხადია, რომ დ. ჩუბინაშვილი, ბაქრაძე და ბროსე შემცდარნი ყოფილან, როდესაც მათ ეს სიგელი მიაწერეს 1040 წ.“¹⁵.

ა. ნატროშვილის აზრით, გუჯარი დაწერილია ქორონიკონს 240 (1020)¹⁶.

5 სცა, 1448—5018.ა.

6 დ. ჩუბინაშვილი, დასახ. ნაშრომი.

7 იქვე.

8 ბ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 233.

9 სცა, 1448—5018.ბ

10 ბ. ბერძენიშვილი და კორპუსის შემდგენლები ამ ქარაგმას ასე ხსნიან: „მეცა, გლახაკსა, უღირსსა, რეცა სახელით კ(ათოლიკოსსა), დამმტკიცებია. ქ(რისტე) პ(ირ) მტკიცე ყუაენ ბრძანება მათი“ (კორპუსი, I, გვ. 30).

11 დ. ჩუბინაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 206.

12 Д. Бакрадзе, Статьи по истории и древностям Грузии, СПб, 1887, гв. 24.

13 იქვე.

14 თ. ჟორდანი, ქრონიკები, I, ტფ., 1892, გვ. 181.

15 იქვე, II, ტფ., 1897, გვ. 31.

16 А. Натроев, Мшхет и его собор Свети-Цховели, Тиф. 1900, гв. 218.

სარგის კაკაბაძეც თვლიდა, რომ საბუთის თარიღია 1020 წ.:¹⁷ „მაგრამ ეს თარიღი ეხება სიგელის მხოლოდ მთავარ ნაწილს.“¹⁸

ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ ეს თარიღი ეკუთვნის მთლიან საბუთს და ამიტომ ის მიუღებლად მიაჩნდა: „1020 წ. დაწერილობის წელიწადად მიჩნევის მთელ შეუსაბამობას... შემდეგი გარემოებაც ამჟღავნებს. მელქიზედეკს თავისი საბუთის ბოლოს ნათქვამი აქვს: „ღვით დიდებულნო, ძლიერო ბაგრატ აფხაზთა მეფეო და ნებითა ღვთისათა ყოვლისა აღმოსავლეთისა კურაპალატო და ძლიერო მეფე კვრიკე... ესე დაწერილი და განგებული სულისა ჩემისათვის ქელითა თქვენითა დამიმტკიცეთო—“ო. კათალიკოზის ეს თხოვნა ორსავე ამ მეფეს აუსრულებია კიდევაც. ამ ცნობითგან ცხადი ხდება, რომ ბაგრატ და კვრიკე მეფეები მელქიზედეკ კათალიკოზის თანამედროვენი უნდა ყოფილიყვნენ. ხოლო ცნობილია, რომ საქართველოში 1020 წ. მეფედ ბაგრატი არ ყოფილა, არამედ გიორგი I. ამიტომ, თუ ამ საბუთში ბაგრატ III იგულისხმება. არას გზით იგი 1014 წ. მერმინდელი არ შეიძლება იყოს, ხოლო თუ ბაგრატ IV არის ნაგულისხმები. შეუძლებელია 1028 წ. აღრინდელი იყოს. ამგვარად, სრულიად უცილობელია, რომ ამ საბუთის თარიღად 1020 წ. მიჩნევა არას გზით არ შეიძლება და ამ შემთხვევაში სწორედ თ. ჟორდანიას ცდებოდა და მელქიზედეკ კათალიკოზის ამ დაწერილობის თარიღად სმ (260) ქრონიკონი, ანუ 1040 წ. უფრო დასაჯერებელია, ვიდრე მე-XII და მეXVII სს-ის გარდა ნაწერში დაცული 240 ქრონიკონი, ანუ 1020 წ.“¹⁹

როგორც მოყვანილი ადგილიდან ჩანს, ივ. ჯავახიშვილს ანგარიშზე დასმული თარიღი მიაჩნდა მთლიანი საბუთის თარიღად. მაგრამ კარგად არის ცნობილი, რომ თარიღი 1020 წ. ეკუთვნის მხოლოდ ანგარიშს. ბაგრატ IV კურაპალატისა და კვრიკეს დამტკიცებები კი ეკუთვნის მთლიან საბუთს, რომელიც დაწერილია დაახლოებით 1031—1033 წლებში და სადაც ეს ანგარიშიც არის შესული თავის ძველი თარიღით — 1020 წ. ამრიგად, ის წიანდამდეგობა, რასაც ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობს, აქ არ არის.

ივ. ჯავახიშვილის მეორე არგუმენტი 1020 წ. წინააღმდეგ არის რომანოზ III-ის (1028—1034) მოხსენიება: „მელქიზედეკ კათალიკოზის „დაწერილი“, რომელშიც რომანოზ მეფის ნაბოძვარი იხსენიება. არას გზით არ შეიძლება 1028 წელზე უწინარეს ყოფილიყო დაწერილი. ამიტომ, იმისდა მიუხედავად, რომ ამ საბუთის გარდანაწერში ქრონიკონად 240 სწერია, ეს თარიღი, 1020 წ., უეჭველია, მცდარია და დედანში არ შეიძლება ასეთი თარიღი ყოფილიყო“²⁰.

საბუთის თარიღს შეეხო ნ. ბერძენიშვილიც²¹. მას მიუღებლად მიაჩნდა 1020 წ. რომანოზ III-ის მოხსენიების გამო. იგი ფიქრობდა, რომ ქრონიკონ სმ-ს ერთეულების აღმნიშვნელი ასო აკლია: „ასეთი ასო მხოლოდ თ-ანი შეიძლება ყოფილიყო... ერთად ერთი გამოსავალი ამ თარიღის გადასარჩენად

17 ს. კაკაბაძე, როდესაც არის აშენებული სვეტიცხოვლის ტაძარი, საისტორიო კრებული, წ. I, ტფ., 1928, გვ. 100—101.

18 ს. კაკაბაძე, კიდევ სვეტიცხოვლის აშენების დათარიღების შესახებ, საისტორიო კრებული, წ. IV, ტფ., 1929, გვ. 114.

19 ივ. ჯავახიშვილი, მელქიზედეკ კათალიკოზის დაწერილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, ტფ., 1930, გვ. 100.

20 იქვე.

21 ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, საქართველოს მუზეუმის ნოაბე, ტ. VI, 1929—1930: მისივე, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, 1967, გვ. 217.

არის მისი შესწორება სმთ ქრონიკონად-(1029 წ.), ე. ი. აღიარება, რომ XII ს-ის პირის გადმოწერმა შეცდომა დაუშვა თარიღის რიცხვითს გადმოცემაში.

თუ მხედველობაში მივიღებთ, — განაგრძობს მკვლევარი, — რომ ძეგლის ტექსტის აწინდელი აგებულების მიხედვით ეს ქრონიკონი სრულიად არ არის უადგილოდ მოთავსებული, მაშინ ზემოთ ნაჩვენები „ერთადერთი გამოსავალი ამ თარიღის გადასარჩენად“ შეიძლება ერთადერთ მისაღებ მოსაზრებადაც ვაღიაროთ.

ამავე დროს, ვფიქრობთ, შეუძლებელია ეს ქრონიკონი მთელ ძეგლს ეხეზოდეს²².

ამგვარად, ნ. ბერძენიშვილს მიაჩნდა, რომ ქრონიკონ სმ-ს ერთეულების აღმნიშვნელი ასო აკლია და ასეთი ასო მხოლოდ თ-ანი შეიძლება ყოფილიყო.

არც კ. კეკელიძე იღებდა საბუთის თარიღად 1020 წ.: „მართლაც, როგორ შეიძლებოდა 1020 წელს დაწერილიყო ძეგლი, რომელშიაც მოხსენიებულნი არიან ბიზანტიის იმპერატორი რომანოზ არგვიროსი, რომელიც 1028 წლის ბოლოს გამეფდა, ბაგრატ IV კურაპალატი, რომელიც გამეფდა 1027 წელს, ხოლო კურაპალატობა 1031 წელს მიიღო? ამ შეუსაბამობამ არევე-დარევა გამოიწვია მკვლევართა შორის... როდესაც ლაპარაკია პირველი ნაწილის დათარიღების შესახებ, საკითხი ეჭვმიუტანლად სდ ქორონიკონის, ე. ი. — 1040 წლის სასარგებლოდ გადაწყდება, თუ მხედველობაში ერთს პალეოგრაფიულ მოვლენას მივიღებთ. სწორედ XI საუკუნეში ჩვენში ყოფილა ისეთი კალიგრაფიული სკოლა, რომელიც ნუსხა-ხუცურ დამწერლობაში მ და ჯ ასოებს თითქმის ერთიდაიმავე ნიშნით ა (თავაწეული მხედრული ა-ს მსგავსი) გამოსახავდა... ანდერძის ქართული გადმწერი ჩვეულებრივს სიტყვებში, თუ დამწერლობით ვერა, აზრით ადვილად გაარჩევა მ და ჯ ასოებს, მაგრამ ქორონიკონის აღნიშვნის შემთხვევაში უკვე ეს შეუძლებელი იქნებოდა. ასე რომ ქორონიკონი სდ მას შეეძლო წაეკითხა, როგორც სმ, ამ ნიშნავზე მოხდა დოკუმენტის წარყენა, რამაც ამდენი გაუგებრობა დაბადა სამეცნიერო ლიტერატურაში“²³.

ამრიგად, კ. კეკელიძე საბუთის პირველი ნაწილის თარიღად მიიჩნევს ქორონიკონ სდ-ის, ე. ი. 1040 წ.

ი. დოლიძემ, რომელმაც საბუთი დაბეჭდა ძირითადად ნ. ბერძენიშვილის მიხედვით, საბუთის ძველი ნაწილის თარიღადაც ნ. ბერძენიშვილის თარიღი მიიღო — 1029 წ²⁴.

ა. შანიძეს საბუთის თარიღად 1020 წ. მიაჩნდა²⁵. თ. ყორანაიას შესატყვის წერს: „თუ ძეგლი წინათ მას, ბროსე-ჩუბინაშვილ-ბაქრაძესთან ერთად, 1040 წელს დაწერილი ეგონა, მეორე გამოცემაში ეს შეცდომა გაასწორა და დაწერის თარიღი ოცი წლით უკან დახია“²⁶. როგორც ვხედავთ, ა. შანიძეს შეცდომად მიაჩნია საბუთის 1040 წლით დათარიღება და თარიღად იღებს 1020 წელს.

22 ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 235, 239.

23 კ. კეკელიძე, მცხეთის დოკუმენტი XI საუკუნისა..., ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, თბ., 1956, გვ. 239, 240—241.

24 ქართული სამართლის ძეგლები, III, თბ., 1970, გვ. 18.

25 ა. შანიძე, ოქროფორტიკა, საბჭოთა ხელოვნება, 1970, № 8, გვ. 49.

26 იქვე.

საურმაგ კაკაბაძე თვლიდა. რომ საბუთში მოცემული 1020 წ. უნდა მივიღოთ „დაწერილის“ თარიღად²⁷. როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, ძირითადი წინააღმდეგობა საბუთის 1020 წლით დათარიღებისთვის, არის ბერძენთა მეფის რომანოზის მოხსენიება. იგი არ ეთანხმება დანარჩენ მკვლევართ, რომელთაც აქ მოხსენიებული რომანოზი მიაჩნიათ რომანოზ III-დ (1028—1034). ის ფიქრობს, რომ საბუთში მოხსენიებულა რომანოზ II (959—963) და მისი აქ მოხსენიება ხელს არ უშლის საბუთის დათარიღებას 1020 წლით. საურმაგ კაკაბაძე ვარაუდობს, რომ რომანოზ II-მ საბუთში ნახსენები ნივთი უბოძა არა მელქისედეკს, არამედ, მის წინარე კათალიკოსს²⁸. ამის საბუთად ს. კაკაბაძეს მიაჩნია ის ფაქტი, რომ მელქისედეკი რომანოზის ბოძებულობის შესახებ ხმარობს „ნაბოძვარს“. მაშინ, როცა სხვაგან, ანალოგიურ სიტუაციაში ამბობს პიბოძა²⁹.

საურმაგ კაკაბაძეს ეს მოსაზრება გაზიარებულია საბუთის უკანასკნელ გამოცემაში³⁰, სადაც ვკითხულობთ: „მელქისედეკის აღრიღელი საბუთისათვის ეს თარიღი (1020 წ.) სწორია და არ საჭიროებს 1029 წლით შესწორებას, ან 1028 წ. შემდეგ გადატანას; რომანოზ კეისრის მოხსენიება არ ქმნის ამის აუცილებლობას, რადგან. როგორც მართებულად შენიშნავს ს. კაკაბაძე, აქ, როგორც ჩანს, იგულისხმება არა რომანოზ III არგიროსი (1028—1034), არამედ რომანოზ II (959—963)“³¹.

როგორც ვნახეთ. მეცნიერები სხვადასხვანირად ათარიღებენ საბუთის ამ ნაწილს.

ჩვენ ვფიქრობთ. რომ სწორია მკვლევართა ის ნაწილი, რომელსაც ანგარიშის თარიღად მიაჩნია 1020 წ. რაც შეეხება იმ წინააღმდეგობას, რომელსაც რომანოზ III-ის აქ მოხსენიება ქმნის, ვფიქრობთ, ამის ახსნა სხვაგვარად არის საჭირო. ეს სცადა კიდევ საურმაგ კაკაბაძემ, რომლის მოსაზრება გაიზიარეს „ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსის“ შემდგენლებმა. მაგრამ ჩვენ ვერ დავეთანხმებით პატივცემულ მკვლევარებს იმაში, რომ თითქოს შესაძლებელია საბუთში მოხსენიებული რომანოზის მიჩნევა რომანოზ II-დ (959—963). რომლის მეფობის წლები არ ემთხვევა მელქისედეკის კათალიკოსობის წლებს (1010—1033). და, ამდენად, მელქისედეკი მისგან ძღვენს ვერ მიიღებდა. ხოლო თუ რომანოზ II-მ მელქისედეკის წინარე კათალიკოსს უბრძანა საბუთში ნახსენები ნივთი, როგორც ამას საურმაგ კაკაბაძე ფიქრობს, მაშინ მელქისედეკი ვერ შეწირავდა მას სვეტიცხოველს, ვინაიდან ეს ნივთი სხვისი საკუთრება იქნებოდა. მელქისედეკს კი ანგარიშში ჩამოთვლილი აქვს მხოლოდ თავისი პირადი ღვაწლი და დამსახურება სვეტიცხოვლის წინაშე. ამიტომ საბუთში ნახსენები რომანოზი უნდა მივიჩნიოთ რომანოზ III-დ (1028—1034). ასევე მიაჩნია ივ. ჯავახიშვილს, რომელიც საბუთში მოხსენიებული კეისრების შესახებ წერს: „რაკი ბიზანტიის ამ კეისრებისაგან მელქიზედეკ კათალიკოზს ეს ნივთები პირადად მიუღია. ცხადია, რომ ყველანი მისი თანამედროვენი და ერთმანეთის მომდევნო მეფეები უნდა ყოფილიყვნენ. ამიტომ უეჭველია, აქ

²⁷ С. С. К а к а б а д з е, Грузинские документы IX—XV вв. М., 1982, გვ. 27.

²⁸ იქვე.

²⁹ იქვე, გვ. 26.

³⁰ კორპუსი, I, გვ. 20.

³¹ იქვე, გვ. 21.

ბასილი II ბულგაროქტონოსი (976—1025), კონსტანტინე VIII (1026—1028) და რომანოზ III (1028—1034) კეისრები უნდა იგულისხმებოდნენ³².

ასევე, ნ. ბერძენიშვილსაც მიაჩნია, რომ საბუთში მოხსენიებული რომანოზი არის მელქისედეკის თანამედროვე. იგი წერს: „როცა ის ლაპარაკობს, რომ მან შესძინა ეკლესიას «ბერძენთა მეფისა რომანოზის ნაბოძვარი შესამოსელი ოქროქსოფლი ა» და სხვა, ან «ბაგრატ კურაპალატისა ნაბოძვარი დიდი სკარამანი ა», ეს იმას ნიშნავს, რომ კეისარ რომანოზს და ბაგრატ კურაპალატს მელქისედეკისათვის პირადად უბოძებიათ მოხსენიებული ნივთები (აქ ტერმინი: «ნაბოძვარიც» ამასვე გვაფიქრებინებს). ამიტომ შეუძლებელია რომანოზ კეისარში სხვა მეფე დაეინახათ გარდა რომანოზ არგვროსისა, რომელიც გამეფდა 1028 წლის 28 ნოემბრის შემდეგ დღეებში³³.

გარდა ამისა, საბუთში მოხსენიებული რომანოზის მიჩნევა რომანოზ II-დ წინააღმდეგობას ვერ მოხსნიდა. საქმე ის არის, რომ აქვე მოხსენიებულია ბიზანტიის მეორე იმპერატორი კონსტანტინე: „და დაუსუენე ხატი ოქროსაჲ, რომელი მიბოძა კონსტანტი ბერძენთა მეფემან“³⁴. რა თქმა უნდა, ეს იმპერატორიც ისევე, როგორც რომანოზი, მელქისედეკის თანამედროვეა, ე. ი. ის არის კონსტანტინე VIII (1025—1028), რომლის მოხსენებაც ისეთივე წინააღმდეგობას ქმნის, როგორიც რომანოზისა.

ჩვენი აზრით, ის ადგილები, სადაც კონსტანტინე VIII (1025—1028) და რომანოზ III (1028—1034) არიან მოხსენიებული, 1020 წ. საბუთში ჩამატებული უნდა იყოს გვიან. ეს შეიძლება ასე წარმოვიდგინოთ: მელქისედეკ კათოლიკოსმა თავისი მოღვაწეობის ანგარიში შეადგინა 1020 წ. და საბუთს აღნიშნული თარიღიც დაუსვა. ბუნებრივია, აქ არ იქნებოდნენ მოხსენიებული ბიზანტიის კეისრები კონსტანტინე VIII და რომანოზ III.

რასაკვირველია, მელქისედეკს, როგორც კათოლიკოსს, ევალებოდა ამ საბუთის შედგენის შემდეგაც ეზრუნა სვეტიცხოვლისთვის ქონების შესაძენად და, როგორც საბუთიდან ჩანს, მას კიდევაც შეუწირავს ტაძრისთვის ბიზანტიის კეისრებისაგან ნაბოძები ნივთები „ხატი ოქროსაჲ“ და „შესამოსელი ოქროქსოფლი“. ბუნებრივია, ქართლის კათოლიკოსმა ეს ძღვენი ბიზანტიის კეისრებისაგან მიიღო მათი ზეობის ხანაში — 1025 წლიდან 1033 წლამდე — თავის გარდაცვალებამდე.

1031—1033 წლებში კი მელქისედეკი წერს ანდერძს, სადაც შედის 1020 წ. შედგენილი საბუთიც, თუმცა, როგორც ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, „შედის არა მექანიკურად და სრულიად უცვლელად, არამედ შეცვლილი, თუმცა არც ისე საფუძვლიანად, რომ მისი კვალი ვერ შევამჩნიოთ“³⁵.

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ანდერძის დაწერის დროს, როდესაც ანდერძი გაერთიანდა ძველ საბუთთან, მელქისედეკმა 1020 წ. „დაწერილში“ შეიტანა ცნობები ბიზანტიის კეისრებისაგან ნაბოძები ნივთების შეწირვის შესახებ. დასაშვებია აგრეთვე, რომ ამ ცნობების შეტანა 1020 წ. საბუთში მოხდა უშუალოდ ნივთების ბოძების შემდეგ.

³² ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 100.

³³ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 235.

³⁴ კორპუსი, I, გვ. 23.

³⁵ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 242.

ბუნებრივია, რომ ეს ცნობები შევიდა 1020 წ. საბუთში, სადაც აღწერილია მელქისედეკის ღვაწლი სვეტიცხოვლის წინაშე და არა ანდერძში, სადაც ლაპარაკია მელქისედეკის სულის სამსახურის დაწესებაზე. ე. ი. ამ საბუთის გამაერთიანებელმა საბუთის თარიღი 1020 წ. უცვლელი დატოვა და იგი შეავსო მომდევნო დროის ამბებით, რადგან ისინი თემატურად ამ ადგილს შეესაბამებოდნენ. არ არის გამორიცხული, რომ სხვა გვიანდელი (1033 წლამდე) ცნობებიც იყოს შეტანილი 1020 წ. საბუთში, თუმცა კერძოდ რომელი, ამას დადგენა არ ხერხდება.

ამრიგად, ჩვენი აზრით, 1020 წ. მისაღებია საბუთის ამ ნაწილის თარიღად. რაც შეეხება იმ ადგილებს, სადაც მოხსენიებული არიან ბიზანტიის კეისრები კონსტანტინე VIII (1025—1028) და რომანოზ III (1028—1033), ისინი ამ საბუთში ჩამატებული უნდა იყოს გვიან.

1020 წლის საბუთში მელქისედეკი სვეტიცხოვლის შესახებ ამბობს: „და შევამკევ ყოვლითავე სამკაულობითა, გარეთითა ბჭითა და გარეშემო სტოითა მოქმნითა და ზედადაბურვითა³⁶. როგორც ვხედავთ, ამ საბუთის შემდგენის დროს სვეტიცხოვლის მშენებლობა დამთავრებულია. ამიტომ საბუთის თარიღის მიხედვით თარიღდება მშენებლობის დამთავრებაც.

სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებულია საბუთის ნ. ბერძენიშვილისეული დათარიღება — 1029 წ. (იხ. ზემოთ ნ. ბერძენიშვილის დათარიღება), რომელიც ი. დოლიძემაც გაიზიარა (იხ. ზემოთ ი. დოლიძის დათარიღება)³⁷. შესაბამისად, სვეტიცხოვლის მშენებლობის დამთავრების თარიღად მიჩნეულია იგივე 1029 წ³⁸.

თუ ჩვენი მოსაზრება საბუთის ძველი ნაწილის თარიღის შესახებ სწორია და მის თარიღად მივიღებთ 1020 წ., მაშინ სვეტიცხოვლის მშენებლობის დამთავრების თარიღადაც უნდა მივიღოთ 1020 წ.

აქ შეიძლება დაიბადოს კითხვა: რა ვიცით. რომ თვით ცნობა სვეტიცხოვლის მშენებლობის შესახებ გვიანდელი ჩამატებული არ არის 1020 წლის საბუთში ისევე, როგორც ცნობები ბიზანტიის კეისრებს ბოძებულობის შესახებ? მაგრამ ასეთი ვარაუდი საფუძველს მოკლებულია. რადგან ამ საბუთის შედგენა დაკავშირებულია სწორედ სვეტიცხოვლის მშენებლობის დამთავრებასა და მელქისედეკის მიერ მის „შემკობასთან“. დაუშვებელია ვიფიქროთ, რომ მელქისედეკმა ჯერ მორთო და „შეამკო“ ტაძარი, შემდეგ კი დაამთავრა მისი მშენებლობა.

ამრიგად, ჩვენი აზრით, საბუთის ამ ნაწილის თარიღია 1020 წ. და, შესაბამისად, სვეტიცხოვლის მშენებლობის დამთავრებაც უნდა დათარიღდეს იმავე 1020 წლით და არა 1029 წლით, როგორც ეს დღეს არის მიღებული.

36 კორპუსი, I, გვ. 22.

37 მართალია, საურმაგ კაკაბაძემ (1982 წ.) და „ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსის“ (1984 წ.) შემდგენლებმა ეს საბუთი 1020 წლით დათარიღეს, მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, მათი საბუთიანობა დამაჯერებლად არ გვეჩვენება.

38 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ., 1979, გვ. 480; ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 9, 1985, გვ. 315.

З. Г. ДЖАМБУРИЯ

О ДАТИРОВКЕ МЦХЕТСКОГО ДОКУМЕНТА XI ВЕКА И
СТРОИТЕЛЬСТВЕ СВЕТИЦХОВЕЛИ

Резюме

В статье рассматривается вопрос о датировке уникального памятника грузинской дипломатики — мцхетского документа XI века, в котором объединены документы, составленные в разное время. Из них только первый имеет дату. Об этой дате существует разногласие, вызванное тем, что хронология упомянутого здесь византийского императора Романа III (1028—1034 гг.) не соответствует дате документа -- 1020 г. Поэтому некоторые исследователи отодвигают дату на 1029 г., а некоторые приняли данную дату, но не смогли или не пытались объяснить существующее противоречие.

Цель статьи доказать правильности имеющейся в документе даты. Автор считает, что сведения о Романе III (1028—1034), а также о Константине VIII (1025—1028) в документ 1020 года внесены позднее, и поэтому нет необходимости менять имеющуюся в документе дату.

Соответственно, строительство Светицховели, о котором говорится в этом документе, надо датировать 1020 годом, а не 1029-ым, как это принято сейчас.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის საქართველოს ისტორიულ ძეგლთა ნუსხის და სა-
მეცნიერო ინფორმაციის განყოფილებაში

ვერტრანა, თრაბათონა და „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“

წინამდებარე ნაშრომი წარმოადგენს ქართული წყაროს მიხედვით ცნობილი ირანული მითის რეკონსტრუქციის ცდას, რომლის პერსონაჟი, ღვთაებრივი წარმოშობის გმირი, ებრძვის და ამარცხებს ქტონიურ სამყაროსთან დაკავშირებულ ურჩხულს. ამგვარი ცდა პირველი როდია ქართულ ისტორიოგრაფიაში¹, მაგრამ ხაზი უნდა გაესვას ერთ გარემოებას: როდესაც სპეციალისტები ეხებიან ავესტური ღვთაება ვერტრანას მიმართებას ამგვარ მითთან, მათ წინაშე წამოიჭრება შემდეგი პრობლემა: ავესტა აღნიშნულ ღვთაებას წარმოაჩენს როგორც გამარჯვების გენიას. მრისხანე ძალას. ამავე დროს ინდრა ვრიტრაჰანის ტიპის მითი არ შეინარჩუნა მაზდეანურმა რელიგიამ. ვინაიდან ძირითადი მომენტი ზარათუშტრას ქადაგებათა ემყარება აპურა მაზდას პრიორიტეტს შესაქმეს პროცესში და, აქედან გამომდინარე ვერტრანა არ არის ურჩხულის მკვლელი—მისი ფუნქცია განისაზღვრა როგორც „მეომარი სიმართლისათვის“². ზოგიერთი ვარაუდის მიხედვით იყო დრო, როდესაც ირანულ ცნობიერებას უნდა სცოდნოდა კოსმიური დაბრკოლება, რომელიც ძლეულ იქნა ღრაკონის სახით³. მიუხედავად იმისა, რომ ვერტრანას ჩამოშორდა მთელი მისი კოსმიური ქმედება, მისი კულტი მაინც ძალზე პოპულარული იყო III—II საუკუნეებშიც ჩვ. წ-მდე. თავისი პრესტიჟი მას არც მოგვიანებით დაუკარგავს არისტოკრატიულ წრეებში: სასანურ ირანში არაერთი უფლისწული ატარებდა მის სახელს. ვერტრანას ავესტური კონცეფცია უცვლელად გაგრძელდა ფალაურ ტრადიციაში⁴. მისი სახელი ერქვა ზოროასტრელთა ერთ-

¹ ვერტრანას კულტის ანარეკლს „ვახტანგ გორგასლის ცხოვრებაში“ ხელავენ ნ. მარი, პ. ინგოროყვა, გ. ახვლედიანი და ალ. აბდლაძე იხ. Н. Я. Марр, *Боги языческой Грузии по древне-грузинским источникам*, СПб. 1901, გვ. 10; პ. ინგოროყვა, *თხზულებათა კრებული*, ტ. IV, თბ., 1978, გვ. 264—265; გ. ახვლედიანი, ჭუანჭავის, „ვახტანგ გორგასლის ცხოვრებას“ ფოლკლორული წყაროები, „მაცნე“ ისტორიის სერია. 1979, № 1, გვ. 124—133; მოვსეს ხორენაცი, *სომხეთის ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდლაძემ, თბ., 1984, იხ. შესავალი, გვ. 28—50.

² E. Benveniste — L. Renou, *Vrtra et Vrthra*, Paris, 1934, გვ. 1—3; *Dictionnaire des Mythologie et des Religions des sociétés Traditionnelles et du Monde Antique sous la direction des Yves Bonnefoi*, Paris, 1981, Verethragna.

³ J. Duchesne-Guillemin, *La religion de l'Iran ancien*, Paris, 1962, გვ. 178.

⁴ „არდა ვირაფ ნამაქს“ V თავში სხვა იაზატებთან ერთად ფიგურირებს ვარჰრან იაზატი, როგორც მღარველი სული. მისი ეპითეტია amāvand (ძლიერი). იხ. M. Haug, *Glossary and Index of the Pahlavi Text of the Book of Arda-Viraf*, Osnabrück, 1979, გვ. 227; „ბუნდაჰისი“ მიხედვით ვარჰამი ღვთაებრივ არსებათა მედროშეა «Varhran yazad drafš-dar d menōkan yazdān kas hač ave pērōzgartar nist ka hamvār drafš pad perozgarīh i yazdān dard», იხ. Bundahišn, ed. Anklesaria, გვ. 170.

8. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1988, № 1

ერთ საკრალურ ცეცხლს⁵. ამიტომ სარწმუნოა სტ. ვიკანდერის დაკვირვება, რომ ზოროასტრელთა საღვთო წიგნი თუმცა აშკარად გაურბის მიაწეროს რო- ჰელიმე ღვთაებას დრაკონის მოკვლა, მაგრამ მოგვიტხრობს ეროვნულ ვიბრატა შესახებ, რომლებიც არიან ურჩხულთა მძლეველები⁶.

XIV აშტი (Bahrām Yašt) საინტერესო ანომალია გახლავთ არამარ- ტო ავესტაში, არამედ საერთოდ მაზდაიზმში: იგულისხმება ევრჯთრაგნას თა- ნმომღევრული ინკარნაციები ანუ ავატარები: ქარი (§2), ხარი (§7), ცხენი (§8), აქლემი (§11), ტახი (§15), თხუთმეტი წლის ჭაბუკი (§17), ზიტი W'ryn'y (არწივისებრთა ოჯახიდან. მას თარგმნიან როგორც Faucon, Lämmerschlagel და ა. შ. §17), ვერძი (§23), თხა (§25). რაინდი (§27). ეს ათი ავატარა-ინკარნა- ცია უსიცოცხლო, აბსტრაქტულ წარმოდგენებად არ დარჩენილან ირანელთა ცნობიერებაში. მათ აღიქვამდნენ როგორც მოძრავ. ხმოვან, ელვარე სურათებს. ამგვარი დამოკიდებულება თავისთავად შორს იდგა თეოლოგიური სქემატიზ- მისაგან და სპეკულაციურობისაგან. ჭეშმარიტად პოეტური სტილი, რომელიც რამოდენიმე პასაჟში ვლინდება. მიანიშნებს მის დიდ სიძველეზე⁷.

თუ ძირითად ასპექტებში თვალს მივადევნებთ მსგავს პერსონაჟებს. უთუოდ შევამჩნიებთ ირანულ სინამდვილეში გარკვეული არქეტიპის დანაწევრების ფაქტს. მითრას მისტერიაში გვხვდება საკულტო ომი ურჩხულთან, რომლის დროსაც ღვთაება კომბლით კლავს მას. კვრგსსპას მოწინააღმდეგე არის აჟი სრუვარა — რქოსანი გველი. ტიშტრიჰა (სირიუსი) ებრძვის აპაოშას. გვალვის დემონს.

ურჩხულის მკვლელობა ჯგუფში აგრეთვე უმთავრესი ადგილი უკავია თრა- ეტაონა ათვიმას ძეს (ფალ. ჭრუტუნ, ახალსპ. ჭერდუნ)⁸. იგი ვედური ტრა- ტას იდენტური⁹. აჟი დაპაკა (ცეცხლოვანი გველი) დაამხოვს დიშა ხშაეტას და დაატყვევებს მის ღებს არნავახს და ჩაპავახს. თრაეტაონა ევედრება არღვი

⁵ M. Boyce, On the sacred Fires of the Zoroastrianism, BSOAS, vol. XXXI, I, 1968 გვ. 58. 'ზუნდაჰიშნის' ტრადიციით ჭვარპრანის ცეცხლს აუცილებლად მეფე აარსედა იხ. Bundahišn, ed Anklesaria, გვ. 127-128.

⁶ St. Wikander, Vayu, Lund, 1941, გვ. 133.

⁷ ა. ქრისტენსენის მოსაზრებით XIV აშტი განეკუთვნება იმ დროს, როდესაც ავესტას საკრალური ენა ცოცხალი იყო და თავისუფლად გამოიყენებოდა — IV ს. ჩვ. წ-მდე. იხ. A. Christensen, Etudes sur le Zoroastrisme de la perse antique, Kobenhavn, 1928, გვ. 7.

⁸ შ. მაიერპოფერის აზრით, მართებული არ არის სახელი თრაეტაონას დაკავშირება ვედ. ტრიტასთან; თრაეტაონა უნდა დავეუკავშიროთ ტრიტას შემცველ სახელებს, რომლებთანაც კავშირშია ვედ. ტრაიტანა. იხ. M. Mayerhofer, Iranische Personennamenbuch, Bd. I, Die Awestischen Namen, Wien, 1977, § 312.

⁹ სტ. ვიკანდერი ინდრას, ტრიტას, თრიტას და თრაეტაონას განეკუთვნებს არიულ ან ინდო-გერმანულ ღვთაებათა განსაზღვრულ ჯგუფს. ტრიტა-თრაეტაონა გამოირჩევიან მათ შორის, რამდენადაც ისინი ხსნიან ეტიმოლოგიურ კომბინაციათა ფანტასტიურ შესაძლებლო- ბას იხ. St. Wikander, Der arische Männerbund, Lund, 1938, გვ. 80-81; თრიტა- თრაეტაონას იგივეობის შესახებ იხ. В. Н. Топоров, Авест. Orita, ☉ Graētaona, др- инд. Trita и др. и их индоевропейские истоки. Annali Della Facolta' Di Lingue E Litte- rature Straniere Di Ca'Foscari, Paideia, XVI, 3, 1977 (Serie Orientale, 8), გვ. 45- В. Н. Топоров, Об отражении одного индоевропейского мифа в древнеармянской традиции q¹ 1977, №3, გვ. 93.

სურა ანაჰიტას რათა მისცეს ძალა „სამთავიანი და სამხახიანი“ დემონის დასა-
მარცხებლად და ორივე ქალის დასახსნელად¹⁰. ამას მოსდევს ავი დაჰაკას და-
მარცხება და დების გამოხსნა. საშუალო სპარსული ტრადიციით თრაეტონა
სამყაროს გაუნაწილებს თავის სამ ვაჟს: ერიჩს წილად ხვდება რელიგია და
მართლმსაჯულება (იგი უმცროსი ვაჟია), ტრზს—საომარი საქმე, საღმს—სიმ-
დიდრე¹¹.

ინდურ და ირანულ სქემებში, როგორც რელიგიური ელემენტი, წინა
პლანზე გამოდის საკულტო ომი ურჩხულთან და ნაყოფიერების კულტი¹².

უპიროვნო მომენტები

პიროვნული მომენტები

1. გვალვა

1. ურჩხულის ბატონობა

2. ციხის აღება

2. ურჩხულის დაძლევა

3. წყალთა გამოხსნა

3. ქალთა გამოხსნა

4. წვიმის წამოსვლა

4. წმინდა ქორწინება

ვეშაპებთან მებრძოლი გმირია აგრეთვე სომხური ღვთაება ვაჰაგნი. მისა
ეპითეტია *višapak'al* (ვეშაპთა მომსვრელი). სახელი „ვაჰაგანი“ ეტიმოლო-
გიურად უკავშირდება ვერჯთრაგანას (ჰაუბშმანი, ბენვენისტი, ლაფანციანი)¹³.
გაურკვეველია მისი კულტის შემოღების დრო სომხეთში, თუმცა მას სიძვე-
ლეზე მოწმობს ის დიდება, რომლითაც მისი სახელია გარემოსილი. ვაჰაგნის
ტაძარი მდებარეობდა ტარონის ოლქში (*vahevanean mehan*), რომლის
ქურუმებიც ითვლებოდნენ მის შთამომავლებად (*vahnun*)¹⁴ ტაძარში თავყავს
სცემდნენ მის მეუღლეს ასტილეს და ანაიტს. ვაჰაგნი მესამე ვაჟია მეფე ტიგ-

¹⁰ იხ. *Yt. V, 34*; ფირდოუსისთან დარჩა არნავაჰ, ჩაჰავაჰ შეიცვალა ფორმით შაჰრინაზ. ავი დაჰაკა უკავშირებს მათ მატრიმონიალურ გეგმებს. მათი ამგვარი დანიშნულება თითქოს სარეკლამო თეოდორ ბარ კონაის ცნობაში: იგი (ზორასტრი) ამბობდა, რომ მიწა ახალგაზრდა ქალწული იყო, რომელიც დანიშნული იყო პარისაზე (ე. ი. თურანის იმპერატორ აფრასიაზე). იხ. *E. Benveniste, Le témoignage de Theodor bar Kōnay sur le Zoroastrisme, MO, vol XXVI—XXVII, 1932, 1933, გვ. 192.*

¹¹ *M. Molé, Le partage du Mond dans la tradition Iranienne; JA, t. 240, 1952, გვ. 455—463.*

¹² *G. Widengren, Die Religionen Irans, Stuttgart, 1965, გვ. 42.*

¹³ სახელი *Vahagn* მიღებულია *Vereθrayna*-ს ევოლუციის შედეგად: პართულ ეპოქაში *hr* შეიცვალა *hr-*ით—*Varhrayn*. აქედან წარმოიშვა *Varhagn* და სომხ. *Vahagn*. შემდგომში მივიღეთ ფაღ. *Vārhran* და მანდ. *Vahrān*. გვაქვს პარალელური ფორმები *an/am* აფსლავტში: სომხ. *Vahram*, ფაღ. *Vahrām* სპარსულ-ფაღაური *Bahrām*. იხ. *H. Hübschmann, Armenische Grammatik, Hildesheim, 1962, გვ. 76*; *E. Benveniste—L. Renou* დასახ. ნაშრომი, გვ. 76. გრ. ლაფანციანი ვარაუდობდა, რომ ეს სახელი სომხებმა ისესხეს პართულ ეპოქაში ფორმი-
დან *Vareθrayna* იხ. *Гр. Капанцян, Малоазийские боги у армян, «Историко-лингвистические работы» т. I, Ереван, გვ. 318—319.*

¹⁴ ვაჰაგნის ირანულობის საკითხი ექვეყნება დაყენებული რიგ მკვლევართა მიერ. ე. ბენვენისტის დაკვირვებით, რაც უფრო ეშორებოდა ირანს, თანდათან გვექმნება წარმოდგენა, რომ ვაჰაგნის სახელს მიღმა საქმე. გვაქვს ლოკალურ ღვთაებასთან, რომელთან მიმართებაშიც ირანული ლეგენდა კულტი ასიმილირებულია. იხ. *E. Benveniste—L. Renou*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76; სტ. ვიკანდერის დასკვნით, სომხებმა თავიანთი სულის შესაბამისად გარდაქმნეს უცხო ღმერთები: ირანულ ვერჯთრაგანას და სომხურ ვაჰაგნს (რომლის სახელიც მხოლოდ სამოსელია რომელიღაც მცირეზოურ-სომხური ღვთაებისა), თითქმის არაფერი აქვთ საერთო. იხ. *St. Wikander, Feuerpiester in Kleinasien und Iran, Lund, 1944, გვ. 95.*

რანისა, ბაბისა და ტირანის შემდეგ. მოსეს ხორენაცის ცნობით, მას ქართველთა ქვეყანაში თავისი ზომის ქანდაკება დაუდგეს და თაყვანს სცემდნენ¹⁵.

თრანეთონა-ტრიტა-ვაჰაგნი ეშვებიან ქვესკნელში, სადაც „ცხოველი“ წყლების ძიებაში შებრძოლება უწყვეტ ურჩხულთან. ამ ტიპის პერსონაჟები უკავშირდებიან კოსმოსის მესამე ზონას — ქვესკნელს, როგორც აღნიშნავს ტოპოროვი¹⁶. შესაბამისად კოსმოლოგიურ ტრიადას ასეთი სახე ექნება: ზეცა-მიწა-ქვესკნელი. სამყაროების ასეთი განლაგება გვხვდება ცნობილ ლექსში, რომელშიც ასახულია ვაჰაგნის დაბადება. ლექსს განაკუთვნიებენ ინდოევროპული პოეტური ტექნიკის საუკეთესო ნიმუშთა რიცხვს. მისი შინაარსი, კომპოზიცია, პოეტური ეტიმოლოგია და სემანტიკა ორიენტირებულია სამპიროვნების იდეაზე: (ზეცა — მიწა — ზღვა = ქვესკნელი)¹⁷.

„ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა“ რამოდენიმე საუკუნით არის დაშორებული ვახტანგის ეპოქას, თუმცა ავტორს შემოუნახავს წარმართული ეპოსის ზოგიერთი გადმონაშთი¹⁸. როდესაც მომავალი მეფე დაიბადა, დედამ „უწოდა სახელი მისი სპარსულად ვარან-ხუასრო-თანგ, ხოლო ქართულად ეწოდა ვახტანგ“¹⁹. იგი შვიდი წლისა იყო. როდესაც აღესრულა მირდატ მეფე, ქართლში მაზდიანობა იმდენად მომძლავრდა, რომ თავისკენ მიიზიდა არამართო წარჩინებულნი, არამედ „წურილი ერთი“. როდესაც ათი წლის შესრულდა ვაჰ-

15 ო. გ. ფონ ვეზენდონკი, ეყრდნობა რა პეროდოტეს ცნობას ხალაბებთან არესის სამისნოს არსებობის შესახებ, დაასკვნის, რომ ქართულ ტომებში ვაჰაგნის კულტის მიღმა იგულისხმება არესის კულტი. იხ. O. G. von Wessendonk, *Über georgisches Heidentum*, Lpz., 1924, გვ. 88—89; აქვე შდრ. კომპაგენური წარწერა: *Ἀρταγνης—Πρακλῆς—Αρης* ვაჰაგნისა და პერაკლეს იდენტიფიკაციის შესახებ იხ. E. Benveniste-L. Renou, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76; სელევკიდების ეპოქაში პერაკლესა და ვერგთრაგნას გაიგივების შესახებ იხ. M. Бонин, *Зороастрийцы, верования и обычаи*, М., 1987, გვ. 109—110.

16 B. Н. Топоров, *Авест. Grita, Graētaona*, გვ. 53.

17 ვ. ტოპოროვი ლექსში გამოჰყოფს სამივე სკნელს და ზედაეს თანდათანობით გადასვლას მაკროკოსმიდან მიკროკოსმზე:

ძრწოდა ზეცა, ძრწოდა მიწა,
ბობოქრობდა ზღვა ც წითელი,
ზღვაში კრუნჩხვა დაემართა მცირე წითელ ლერწმს
ამოდიოდა ლერწმის მილიდან ბოლი,
ლერწმის მილში ცეცხლის ენები ჩანდა.
წითელთმიანი ბიჭუნა ალიდან ამოვარდა.
ცეცხლის მსგავსი თმე ბიჭკონდა,
მისი წვერი ც ალისფერი იყო,
მზის თვალნი კი მისი თვალები იყვნენ.

(ალ. აბდლაძის თარგმანი, იხ. მოვსეს ხორენაცი, გვ. 95)

18 პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ე ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 626.

19 ვარან-თანგ თითქმის იგივე ვერგთრაგნა უნდა იყოს, თუმცა სახელი „ვახტანგის“ ეტიმოლოგიის გარშემო სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს. გრ. ლათანკიანი სახელ „ვახტანგს“ ძველირანული ვერგთრაგანადან ნასესხებად მიიჩნევს, სომხურისგან დამოუკიდებლად. იხ. Гр. Капанцян, *Историко-лингвистические работы*, т. I, გვ. 319; მ. ანდრონიკაშვილის დაკვირვებით, როდესაც ამ სახელს აიგივებენ ირანულ ვერგთრაგნასთან, ყველაფერი ვერ არის რიგზე. და თუ მაინც დავეუშვებთ, რომ ეს ასეა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ არსებულა საშ. ირანული ფორმა, სადაც დაცული იყო **Θ**, რომელმაც მოგვცა სახელი ვახტანგი. იხ. მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, თბ., 1966, გვ.

ტანგი, ოსებმა მოაოხრეს ქართლი და გაიტაცეს მისი უმცროსი და მირანდუხტ. თხუთმეტი წლის ასაკში²⁰ მან ქართლის წარჩინებულთ მიმართა „ვი-თარცა მოხუცებულმან და ბრძენმან და აღზრდილმან ფილოსოფოსთა თანა“²¹ და მოუწოდა ოსეთს სალაშქროდ. ქართველთა მხედრობა დაბანაკდა მდინარის პირას და „ამა შედსა დღესა ბრძოლა იყო ბუმბერაზთა მდინარესა მას ზედა“²². ბრძოლის წინ ვახტანგი ღმერთს შეევედრა შემწეობას ამ ომში²³. მან ორთა-ბრძოლაში დაამარცხა გოლიათები: ჯერ თარხანი, შემდეგ ბაყათარი. ამის შე-დეგ დაიპყრო კავკასიონი და გაათავისუფლა როგორც მირანდუხტ, ისე სხვა ქართველი ტყვეები.

ვახტანგ გორგასლის მუზარადზე ვხედავთ ტოტემურ ნიშანს: „ხოლო ვახ-ტანგ მეფესა შეექმნა ჩაბალახი ოქროსი და გამოესუა წინათ მგელი და უკა-ნათ ლომი, და რომელსა კერძა იძლეოდნენ ქართველნი მუნიტყა მიმართის და მოსრის სპისა მისგან სპარსთასა, ვითარცა ლომმან კანჯარნი“²⁴. მგელი (ავესტ. *vahrka*, ფალ. *gurg*) მეომრის უძველესი სიმბოლოა ირანში. მაჰრ-თა სამხედრო ერთობა შედგებოდა ახალგაზრდა მეომრებისაგან (*mairya*-ჭა-ბუკი, ახალგაზრდა კაცი, შდრ. ფალაური *marika*). ომში მძვინვარების გა-მო ასეთ მეომრებს უწოდებდნენ მგლებს. მოწინააღმდეგენი ამბობდნენ მათ შესახებ, რომ „ორფეხა მგლები“ ოთხფეხაზე ბევრად უფრო საშიშნი არიანო ისინი თავისუფალ სასიყვარულო ურთიერთობებს მისდევდნენ და ქორწინდე-ბოდნენ მათ მიერ მოკლულ ურჩხულთაგან დახსნილ ქალებზე²⁵. „დენქარტში“ მგელი გვევლინება მაშველ ძალად, მხსნელად²⁶. შაჰნამეს გმირი როსტომი ბრძოლაში მსგავსია მგლისა²⁷. მგელი დიდი პოპულარობით სარგებლობდა

467: ვ. აბაევის მიხედვით, „ვახტანგა“ ნიშნავს „მგელტანანს“ *Warx-tang ≈ Vahrka-tanū* (შდრ. ნართეზის ეპოსის გმირი *Wærhæg*) იხ. В. И. Аб а е в, Осетинский язык и фольклор, I, М.-Л., 1949, გვ. 187: ღუმეზილის დავიკრებებით ზოგჯერ ისეთ ხდებოდა, რომ გმირთა სა-ხელები დამკინებელ ევოლუციას განიცდიდნენ, რას შედეგადაც ისინი იქცნენ ძლიერ და ბრავო გოლიათებად, რომლებზეც გამარჯვებას ზეიმობენ ზღაპრულ გმირები (ოსებთან და განსაკუთრებით მათ მეზობლებთან). იხ. პარალელი სკე *Olşayn əz. Eltayan. ხხ. G. Du-mezil, A propos de «Verefrayna», Melanges H. Gregoire, I, т. IX, Bruxelles, 1949, გვ. 225.*

²⁰ შდრ. ვგრგთრაგანას მეექვსე ინკარნაცია (§17): სასანურ ირანში თხუთმეტი წელი ითვლებოდა ფიზიკური და ინტელექტუალური ზრდის დასრულების ხანად. ამ ასაკში ყმაწვილ ადწევდა სრულწლოვანებას და მას იღებდნენ ზოროასტრულ საზოგადოებაში (თ. ჩხეიძის შენიშვნა). არღაშირ პაპანმა თხუთმეტი წლის ასაკში მიიქცია არღავანის ყურად-ღება. იხ. არღაშირ პაპაიის ძის საქმეთა წიგნი, ფალაურიდან თარგმნა, გამოკვლევა და შე-ნიშვნები დაურთო თეო ჩხეიძემ, თბ., 1975, გვ. 26.

²¹ ქართლს ცხოვრება I, გვ. 47.

²² იქვე, გვ. 151.

²³ იქვე, გვ. 153.

²⁴ იქვე, გვ. 180.

²⁵ St. W i k a n d e r, Der arrische Männerbund, გვ. 65; G. W i d e n g r e n, Der Feudalismus im alten Iran, Köln-Opladen, 1969, გვ. 15; არღაშირ პაპაიანის შემთხვევაში „ურჩხულს“ ცვლის მისი მოწინააღმდეგე არღავან მეფე, რომლის ასულზეც იქორწინა მან.

²⁶ იხ. Dēnkart, ed Madan, გვ. 730, 13: «ud ēdōn i hačāč paidak ku man čē gurg čē adiyār» (თარგმანი: «და ამგვარად ცხადია: მე ვარ აგრეთვე მგელი, როგორც დამხსნელი»).

²⁷ Le livre des rois trad par J. Mohl, II, 369-370.

ირანელთა შორის²⁸. ამ ტოტემურმა სახელმა განაპირობა „მგლური“ საკუთარი სახელების სიხშირე (მაგ. Varka — bazu — მგელმხრიანი, ვისაც მხრებში მგლის ძალა აქვს, და ა. შ.)²⁹. მგლის სახელი ერქვათ ხალხებსა და ქვეყნებს, სადაც ამ ცხოველს კულტურულ ტრადიციაში ტოტემური წარმოშობა ჰქონდა. იბერიის უძველესი სახელწოდება Vrkān-Hyrkaniā აგრეთვე მგლის სახელს უკავშირდება³⁰. სვანური ტრადიციით მგელი გარკვეულ სოციალურ ორგანიზაციას განასახიერებს; ამავე დროს იგი სიძლიერის და დაუმარცხებლობის სიმბოლოა³¹.

ყურადღებას იქცევს ვახტანგის ფარი, ვიგრის ტყავისა, რომელშიც ვერ ატანდა ვერც ისარი, ვერც მახვილი³². ვიგრი გარკვეულ მითოლოგიურ კონტექსტში ნიშნავს ვეშაპს, ქრონიურ ურჩხულს. ქართულში ვხვდებით მითოლოგიურ წარმოდგენათა რთულ კომპოზიტებს: ვიგრ-დევი (ვეშაპი, ბოროტი არსება). ვიგრ-კურო (მინოტავრი)³³.

პართულ ეპოქაში ურჩხული (azdahak) იყო მეომართა საგმირო იდეალი. „ვისრამიანის“ მიხედვით, პართელი მხედარნი ურჩხულის მსგავსად იბრძვიან³⁴. პართელთა მთავარ რაზმს ერქვა „ურჩხული“. აღმოსავლეთ ირანში ამზადებდნენ ურჩხულის ფორმის მუზარადებს³⁵. „შაჰნამეში“ როსტომი როგორც მეომარი შედარებულია მძვინვარე ურჩხულთან³⁶. იგი ფლობს დროშას ურჩხულის გამოსახულებით³⁷; მეტად საინტერესოა გმირი ფერნდუნის

²⁸ ჰლუტარქეს ცნობით, მოგვები ბალახ ომომს (ე. ი. ჰაომა-მცენარე) ურევნ დაკლული მგლის სისხლში. გ. ვიდენგრენის თვალსაზრისით, მგლის მსხვერპლთაგანში უნდა მომდინარეობდეს იქიდან, რომ ეს ცხოველი მითრიაზში უკავშირდება ქრონიურ ძალებს. იხ. G. Widengren, Die Religionen Irans, გვ. 217.

²⁹ თ. ჩხეიძე, ნარკვევები ირანული ონომასტიკიდან, თბ., 1984, გვ. 41.

³⁰ Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, II, Тб., 1984, გვ. 493-494.

³¹ В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957, გვ. 37.

³² ფარ, როგორც დამცველი საშუალება თითქმის უნდა უკავშირდებოდეს varabra-ს (ბლოკირება, დაცვა); თუმცა ირანელებს არ დასჭირდებოდათ გამუდმებული დაცვის იდეალიზება — აღნიშნავს ე. ბენვენისტი და მოჰყავს ნიცშეს ცნობილი აფორიზმი რომელიც უთუოდ გამოადგებოდათ ირანელებს ცხოვრების პრინციპად: Man Kann, in den beständigen Noth der Abwehr, schwach genug werden, um sich nicht mehr wehren zu können (Ecce Homo).

³³ ეს გარემოება კარგად შენიშნა პ. ინგოროყვამ. იხ. პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 267; სულხან-საბა სხვაგვარად განმარტავს ამ სიტყვას: „აწ ვიგრის ტყავს ზღვს თევზის (კორკოდლოს) ტყავს უკმოებნ და ხმელთა ცხოველიც არის (რომელსა სპარსნი დუზუბნს უწოდებენ). მისი ტყავი ეგრევე ძვლით მოლურსმულია, რომლისა ტყავსა ფარად შეამზადებენ, რომელსა სპარსნი ქარაგარდანს უხმობენ“. იხ. სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, პროფ. ი. ყიფშიძის და პროფ. ა. შანიძის რედაქციით, ტფილისი, 1928 „ვიგრის“ ირანული წარმოშობის შესახებ იხ. მ. ანდრონიკაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 239—240. გვ. 17.

³⁴ Wis u Rāmīn, ed M. Minovi, გვ. 63.

³⁵ G. Widengren, Der Feudalismus, გვ. 17; იხ. აღმ. ირანული გემის ილუსტრაცია.

³⁶ Le livre des rois, II, 371.

³⁷ იქვე, III, გვ. 320.

მიერ მოწყობილი მასკარადი: რომ გამოსცადოს თავისი სამი ვაჟის სიმამაცე, იგი გადაიცვამს ურჩხულად³⁸ (გ. ვიდენგრენი მიიჩნევს, რომ ეს იყო რიტუალი მეომართა ინიციაციისა)³⁹. სომხეთში იყო აგრეთვე აქდაპაკთა ფეოდალური საგვარეულო⁴⁰.

სწრაფ გონებას და საზრიანობას კოლოსალური მნიშვნელობა ენიჭებოდა არიელთა უძველეს საზოგადოებაში. ასეთი გონებით დაჯილდოვებული ადამიანი გამარჯვებული გამოდიოდა ორატორული პაექრობიდან (პაექრობის აღმნიშვნელი სიტყვაა ავესტ. *vyāxana*)⁴¹. იმ ნიჭთა შორის, რომელიც ვგრგთრაგნამ მიჰმადლა ზარათუშტრას. გვხვდება გამარჯვების უნარი კამათში⁴². მფარველი სულების (*fravaši*) შემწეობით იბადება ადამიანი, რომელიც იმარჯვებს კამათში⁴³. „ვახტანგ გორგასლის ცხოვრებაში“ აღწერილია დიალოგი ბრძოლის წინ ვახტანგსა და სინდთა მეფეს შორის. სადაც უნდა ამოვიცნოთ ერთგვარი პაექრობა: ორივე მხარე ცდილობს მოწინააღმდეგის გამტყუნებას და თავისი მოქმედების გამართლებას. პაექრობისას ისინი მიმართავენ იგავურ ზერხებსა და ალეგორიებს. მაგალითად არაკი სინდთა მეფისა: „ვახტანგ მეფეო, მსგავსი ხარ შენ ყვავისა მის უგუნურისა...“⁴⁴ და არაკი ვახტანგ გორგასლისა: „გეგონა შენ, ვითარმედ სიბრძნით გამონახულად იზრახე, არამედ ცრუ არიან სიტყუანი ეგე შენნი... მსგავს ხარ თავსა მის მთხუნველისა“⁴⁵. მარჯვედ სიტყვისგება თითქოს საწინდარია იმ გამარჯვებისა, რომელიც მოიპოვა ვახტანგმა ომში სინდთა მეფის წინააღმდეგ.

ირანული მემკვიდრეობა საინტერესოა ქართველი მეფის მეტ-ნაკლებად ჰიპერბოლიზებული ტიპის თავისებურებათა გაგებისათვის. მისი ძირები შესაძლოა პართულ ეპოქაში დაიძებნოს. გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ, როგორც საქართველოს, ისე მეზობელი სომხეთის ირანიზაცია უნდა მომხდარიყო ამ ეპოქაში.

³⁸ Le livre des rois, I, გვ. 101-102.

³⁹ G. W i d e n g r e n, Der Feudalismus, გვ. 17.

⁴⁰ მოვსეს ხორენაცი, გვ. 89—94.

⁴¹ Ф. Б. Я. Кёйпер, Труды по ведийской мифологии, М., 1986, გვ. 73-74.

⁴² Yt. XIV, 30.

⁴³ Yt. XIII, 16; ავესტ. *pr̥ti*-ს (კამათი) კუიპერი შეუსაბამებს ვედ. *pr̥stha*-ს (შეკითხვები გამოცანების სახით) იხ. Ф. Б. Я. Кёйпер, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74.

⁴⁴ ქართლის ცხოვრება I, გვ. 190.

⁴⁵ იქვე, გვ. 191.

К. З. ГАМСАХУРДИА

ВЭРЭТРАГНА, ТРАЭТАОНА И «ЖИЗНЬ ВАХТАНГА ГОРГАСАЛА»

Резюме

«Жизнь Вахтанга Горгасала» Джуаншера — памятник XI века. В грузинской историографии бытует мнение, что в этом сочинении в пережиточной форме встречаются элементы иранского эпоса о божестве Вэрэтрагна. Священная книга Зороастрийцев, которая опирается на приоритет Ахура Мазды в сотворении мира, хотя и не приписывает какому-либо одному божеству космическую функцию — убийство дракона, тем не менее повествует о национальных героях-драконобойцах: Траэтаона, Митра, Кэрэсасла и Тиштрия. В «Жизни Вахтанга Горгасала» можно выделить по крайней мере три момента, свидетельствующих о наличии в нем пережиточных элементов этого иранского эпоса: 1) Вахтанг устраивает военный поход с целью освобождения сестры, находящейся в плену у кавказских горцев, в поединке он побеждает великанов и освобождает пленных; 2) у царя Вахтанга шит из драконовой шкуры, «коего меч не рассекал»; 3) на шлеме царя Вахтанга изображена волчья морда, являвшаяся древнейшим символом войны в Иране. Таким образом, рассмотренные нами корни иранского наследия следует искать в парфянской эпохе, тем более, что иранизация Грузии и соседней Армении, как видно, должна была иметь место именно в это время.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

К ВОПРОСУ О РОЛИ АДИАБЕНЫ В РИМСКО-ПАРФЯНСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ

(конец I в. до н. э. — I в. н. э.)

Термин «Адиабена» в контексте римско-парфянских взаимоотношений появляется только в последней четверти I в. до н. э. Другое традиционное название Адиабены — Ассирия. Эти термины сосуществуют как равноправные у Плиния Старшего и Аммиана Марцелина. Адиабена имела общие границы с Арменией и Парфией. В Адиабене Аммианом перечисляются следующие города: Нин, Экбатана, Арбела и Гавгамела¹. Расположенная в Северной Месопотамии, эта область считалась отдельной епархией в государстве Селевкидов², позже Адиабена была включена в сферу влияния Армянского царства. О первом военно-политическом столкновении Адиабены с Римом упоминает Плутарх. В сражении Лукулла при Тигранокерте (Plut. Lucull. XXVII. 6) левым крылом армянского войска командовал царь Адиабены. Но уже при Помпее Адиабена (Арбелитида), по-видимому, вошла в состав парфянского государства: очищая Гордуену от парфян, легат Помпея Афраний остановился перед Арбелитидой (Plut. Pomp. XXXVI. 2).

Находясь на стыке традиционных интересов Парфии и Рима, Адиабена призвана была сыграть важную роль в отношениях между двумя крупнейшими державами древности. Была ли Адиабена бесправной сатрапией Парфии или практически независимым государством? Какой внешнеполитической ориентации придерживались правители Адиабены? На эти и другие вопросы мы попытались ответить в этой статье.

Первые об Адиабене как о политическом формировании, вступившем в контакт с Римом, в контексте римско-парфянских взаимоотношений упоминается в «Деяниях божественного Августа» (RGDA). В 32 главе этого памятника, где демонстрируются успехи внешней политики императора, упоминается адиабенец Артаксар, обратившийся к Августу с просьбой о защите.

Ad me supplices confugerunt reges Parthorum
Tirida(tes et postea) Phrat(es) regis Phrati(s filius)
Medorum (Artavardes; Adiabenorum) Artaxares³

¹ Plin. Nat. hist. V. 66; VI. 25—28; Amm. Marcel. XXIII. 6. 20—21; 22; Magie D. Roman rule in Asia minor, vol. 1, New-Jersey, 1950, с. 608, 672. В общих работах Адиабене уделяется мало внимания, констатируются только факты, без их анализа; см. Dessau H. Gesichte der Romischen Kaiserzeit. Berlin, 1930. Даже в таких работах как „Принципат Августа“ Н. А. Машкина, где дан блестящий анализ принципата Августа, Адиабена не упоминается.

² Tarn W. The Greeks in Bactria and India. London, 1951, с. 2.

³ Правильность этого восстановления (Adiabenorum) Artaxares) подтверждается греческой версией RGDA. 32.

Все сведения Иосифа Флавия, Диона Кассия, Тацита, Аммиана Марцелина об Адиабене относятся уже к более позднему периоду — не ранее середины I в. н. э.⁴ Таким образом, «RGDA» — единственное дошедшее до нас свидетельство об отношениях Адиабены с Римом в период Августа, не имеющееся в других источниках. Современник Августа Страбон упоминает Адиабену лишь как географическое наименование без всяких исторических реалий (Strabo. XVI, 1.8,19). Насколько правдоподобным представляется факт обращения правителя Адиабены за помощью к Риму? Попытаться ответить на этот вопрос можно только исходя из общего контекста отношений между Римом и Парфией и из их внутривосточного положения.

В приведенном отрывке упоминаются события, разные по времени, но по-существу однотипные и тесно связанные друг с другом. Это — бегство узурпатора парфянского престола Тиридата (26 г. до н. э.), бегство сына парфянского царя Фраата IV, также носящего имя Фраат (20 г. до н. э.), мидийского царя Артавазда (31 г. до н. э.), и Адиабенца Артаксара (год неясен). Рассмотрим каждое из упоминаемых событий.

Известно, что Тиридат, на некоторое время захвативший престол Фраата IV, выпустил монету с уникальной надписью «*Filogramma*», свидетельствующей о его проримской ориентации⁵. Во время своего бегства к Августу, Тиридату удается захватить с собой сына Фраата IV царевича Фраата. Фраат IV вел переговоры о выдаче Тиридата и о возвращении сына. Римляне склонялись к выполнению последнего условия в обмен на возвращение римских инсигний, захваченных парфянами при поражении Красса⁶. Хотя инсигнии были возвращены римлянам значительно позже, у нас есть основание предполагать, что царевич все-таки вернулся в Парфию, так как через несколько лет, в 20 году, к Августу снова бежит «Фраат, сын царя Фраата» («GRDA» 32). Очевидно, что в данном случае речь идет об одном и том же лице. Царевич Фраат, будучи с малых лет втянут в борьбу за престол (В. Тарн считает его соправителем узурпатора Тирида-

⁴ Из Аммиана Марцелина (XXIII, 6, 20) мы узнаем о существовании спора по поводу названия *Adiabena*. Ссылаясь на «древних», он приводит греческую этимологию *διαβα* — Сам же он полагает, что название произошло от двух гидронимов — Диабас и Адиабас. Трудно сказать, кого имеет в виду Аммиан под древними. В научной литературе господствует мнение, что разделы труда Аммиана, посвященные Парфии и северному Причерноморью, восходят к Периплу и Пернегессе, близко совпадающим с Помпонием Мелой, Плинием и Валерием Флаком. Источниками Аммиана также являлись Саллюстий, Птоломей. См. Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Ленинград, 1925, с. 82, 83. Принято также считать, что подлинной основой работ Аммиана являются его собственные жизненные наблюдения, рассказы очевидцев и официальные документы. Ермолова И. Е. Северное Причерноморье в представлении римлян первых веков нашей эры. Автореферат канд. дисс., М., 1985, с. 3. Вполне можно согласиться с точкой зрения Ермоловой о собственных жизненных наблюдениях Аммиана Марцелина. В том же разделе Аммиан указывает, что он сам переходил через эти реки по наводным мостам. XXIII, 6, 21.

⁵ Кошеленко Г. А. Греческий полис на эллинистическом востоке. М., 1979, с. 279; Wroth W. Catalogue of the coins of Parthia. London, 1903, с. 135.

⁶ Бокшанин А. Г. Парфия и Рим. Возникновение системы политического дуализма в Передней Азии. ч. 2, с. 154—156; Dio. Cass. LI, 18,3; L. III.333; RGDA VI.32; Debevoise N. C. с. 136.

та II)⁷, не мог так быстро избавиться от своего предшествующего опыта и, по-видимому, снова включился в борьбу за власть, в которой и потерпел неудачу, вынудившую его еще раз искать убежища у Августа. Возможно, именно описание Фраата IV по поводу вероятного использования Римом мятежного претендента на престол побудили парфян вернуть, наконец, «инсигнии», захваченные у Красса⁸ (20 г. до н. э.). Во всяком случае, с этого времени начинается период улучшения римско-парфянских отношений. Август посылает Фраату IV наложницу по имени Муза, которая оказывала в дальнейшем на Фраата большое влияние. По ее совету Фраат отправляет всех своих старших сыновей в Рим (10 г. до н. э.)⁹.

Этот год, год установления максимально благоприятных отношений между Римом и Парфией, можно считать последней допустимой нижней границей в датировке свидетельства о бегстве в Рим Артаксара. Артавазд, упомянутый в «RGDA» не кто иной, как тот самый Артавазд, нанесший поражение совместно с Фраатом IV Антонию у Фрааспы¹⁰. Позже между Артаваздом и Фраатом IV вспыхнула вражда, заставившая мидийского царя ориентироваться на Рим. Антонию Артавазд предложил союз в его предстоящем походе в Парфию. Чтобы закрепить этот стратегический важный союз, Антоний передал послу мидийского царя Полемону Малую Армению в 33 г. до н. э., а также помолвил своего сына с дочерью Артавазда. Артавазд, в свою очередь, вернул Антонию те римские инсигнии, которые были захвачены им при разгроме легата Антония Статиана¹¹.

Антоний и Артавазд начали совместные военные действия против парфян, на первых порах чрезвычайно удачные для римско-мидийских войск. Но когда Антонию пришлось отозвать свои войска, т. к. назревала война с Октавианом, Артавазд начал терпеть поражения. Вскоре Мидия и Армения были подчинены Парфии. По-видимому, поражение Антония при мысе Акции поставило Артавазда в сложную ситуацию. Лишившись поддержки Антония, он не мог сразу рассчитывать на покровительство Октавиана, в то же время парфянское завоевание Мидии и Армении не сулило ему ничего хорошего. Из двух зол Артавазд выбирает меньшее и, забыв о своих связях с Антонием, бежит к Августу. По-видимому, его выбор оказался правильным — после смерти Фраата IV, когда в Парфии начались смуты, Августу удалось посадить на престол Мидии сына Артавазда — Ариобразана¹².

Таким образом, упоминание об Адиабене в «RGDA» соседствует с указаниями на однотипные события — внутреннюю борьбу в Парфии, заставляющую часть парфянской знати (куда можно отнести Артавазда и Артаксара) и царей подчиненных государств искать поддержки Рима. На существование подобной проримской группировки в среде парфянской аристократии уже указывалось в советской историогра-

⁷ Tarn W. Tiridates II and the young Phraates-Melanges Gustave Glotz volr, Paris, 1932, с. 831.

⁸ „RGDA“ V. 29. Бокщанин А. Г. Ук. соч. с. 157, 158; Debevoise N. C. op. cit. с. 140, 141.

⁹ Strabo, XVI. 28; RGDA VI. 32; Josep., Ant. Jud XVIII. 39—42.

¹⁰ Debevoise N. C. Op. cit., с. 125. Minorsky V. Roman and Byzantine campaigns in Atropatene—135 BSOAS, XI. 2, 1944, с. 243—265.

¹¹ Dio. Cass., XLIX. 40, 44.

¹² RGDA, VI. 33; Strabo, XII. 1. 4; Suet. Tiberius 9.1; Debevoise N. C. Op. cit., с. 141.

фии¹³. Применительно к Артаксару речь в «RGDA» шла не о межгосударственных взаимоотношениях, а о личном покровительстве. Так, в том же источнике при упоминании об отношениях Рима с другими государствами, например, с Иберией, употреблялся термин «legates»¹⁴, подразумевающий известное равноправие сторон. По отношению к Тиридату, царевичу Фраату, Артавазду и Артаксару употреблен термин «suplices».

Подводя итоги анализу упоминания Адиабены в контексте римско-парфянских отношений, можно заключить, что он свидетельствует не столько о политическом подчинении этой области римскому влиянию, сколько об однотипности и взаимной обусловленности внутриполитических событий в политической жизни Адиабены и Парфии, характеризующихся острой борьбой за власть среди высшей парфянской знати, часть из которой придерживалась проримской ориентации.

После молчания источников об Адиабене в первой трети I в. н. э., Иосиф Флавий и Тацит рисуют картину чрезвычайно интенсивного участия Адиабены во внутренних делах парфянского государства. Царь Адиабены Изат II, по свидетельству Иосифа Флавия, помог парфянскому царю Артабану III восстановиться на престоле. В благодарность за оказанную поддержку Артабан отнял у армянского царя область Нисибис и отдал его Изату (Ant. Jud. XX. 60—68). Можно предположить, что повышенный интерес Иосифа Флавия к истории Адиабены периода правления Изата II объясняется фактом принятия этим царем и его матерью Еленой иудаизма (ок. 38 г. н. э.) от иудейского торговца (Ant. Jud. XX. 32—37).

Советский ученый Г. Мелконян предполагает, что новой формой религии, принятой Изатом II, был не иудаизм, а раннее христианство¹⁵. Нам эта гипотеза представляется недостаточно обоснованной. Политические интересы адиабенских правителей, культурное и экономическое влияние иудейской диаспоры в Адиабене — все это свидетельствует именно об обращении в иудаизм адиабенской верхушки. Подтверждают это и события Иудейской войны¹⁶. Характер внешнеполитической ориентации Изата II может иллюстрироваться действиями по воцарении его в Адиабене. После смерти отца Изата, Монобаза в 36 г. н. э., стремясь устранить опасных соперников, — своих младших братьев, Изат отправляет часть их с их семьями в Рим в качестве заложников к императору Клавдию, а прочих — к парфянскому царю Артабану III. Признавая ведущую роль на мировой арене Рима и Парфии и оставаясь вассалом Парфии, Адиабена пыталась лавировать между ними, обеспечивая себе тем самым относительную независимость. Парфия также не могла допустить усиления в Адиабене римского влияния и ослабления собственного. Географическое положение Адиабены определяло необходимость для Парфии сохранить контроль над этой страной: по определению современных исследователей, Адиабена была «открытой дверью», ведущей к Месопотамии и столице го-

¹³ Кошеленко Г. А. Ук. соч., с. 279—280.

¹⁴ RGDA, V. 31.

¹⁵ Мелконян Г. Г. Государство Адиабена и Армения. Автореф. докт. дисс., Ереван, 1981, с. 17. Монография Мелконяна Г. Г. (на армянском языке) для нас недоступна.

¹⁶ Известно, что Елена и Изат II организовывали продовольственную и финансовую помощь Иудее в 40 годах I в. н. э. Ant. Jud. XX. 49—53; Smallwood E. M. The Jews under Roman rule. Leiden 1981, с. 263.

сударства Аршакидов¹⁷. В зависимости от обстоятельств Адиабена могла варьировать свою внешнеполитическую ориентацию. При этом, будучи вассалом Парфии и оставляя себе возможность для вмешательства в парфянские дела, цари Адиабены были заинтересованы в равновесии сил между Римом и Парфией. Когда новый царь Парфии Вардан обратился к Изату с просьбой о помощи в войне против ставленника римлян на армянском престоле Митридата, брата иберийского царя Фарасмана, ему было в этом отказано. Более того, Изат II настоятельно советовал Вардану отказаться от своих планов¹⁸. Как сообщает Иосиф Флавий, на решение Изата повлияло то обстоятельство, что пять его сыновей находились в то время в Иерусалиме, будучи туда посланы для изучения языка и законов (Ant. Jud. XX, 69—70). Вполне вероятно, что установление контактов Адиабены и Иудеи могло использоваться Римом для более интенсивного втягивания Адиабены в фарватер римской политики. Своим отказом Изат II вызвал гнев Вардана. Между Парфией и Адиабеной грозила вспыхнуть война, но вскоре Вардан погиб (ок. 45 г. н. э.). Помимо опасения за судьбу своих сыновей (соображения, которые Иосиф Флавий склонен был, по-видимому, преувеличивать, поскольку его задачей было показать интенсивность иудейско-адиабенских контактов) на решение Изата повлиял трезвый политический расчет. Предприятие Вардана являлось авантюрой прежде всего в силу политической нестабильности в самой Парфии¹⁹. Кроме того, Изат прекрасно помнил, что еще с 38 г. н. э. при дворе Клавдия содержались его младшие братья (Josephus, Ant. Jud. XX, 32—37). В случае открытого выступления Изата II против Рима, там без труда могли бы подыскать других кандидатов на престол Адиабены из числа законных наследников. Система выдвижения своих ставленников из числа заложников была уже хорошо разработана Римом в отношении Парфии. С другой стороны, участие Адиабены в антиримской войне, безусловно, более крепко привязало бы Адиабену к Парфии,крепило бы ее подчиненное положение в парфянской конфедерации. Таким образом, Адиабена не была заинтересована в конфликте с Римом. Но в еще меньшей степени она была склонна добиваться ослабления Парфии. В 49 г. н. э. Изат и царь парбов Акбар вынуждены были обещать Мехерфату — претенденту на парфянский престол, ставленнику императора Клавдия, помощь. Но, как отмечает Тацит, они были подкуплены царем Парфии Готарзом и увели свои войска «с привычным для народов тех стран своеволием» (Tac. Ann. XI, 10; XII, 12—23). Одной из причин ухудшения отношений с римским ставленником мог являться захват Мехердатом Нисевии во время его продвижения через Адиабену. Но главной причиной, с нашей точки зрения, является незаинтересованность Адиабены в дестабилизации положения в Парфии. Изат II понимал, что установление римского контроля над Парфией немедленно отразилось бы на положении Адиабены. Лишенный поддержки со стороны Изата II и Акбара, Мехердат не смог добиться успеха. Несмотря на то, что оставшийся ему верным месопотамский сатрап Карен советовал Мехердату действовать активно, претендент на престол упустил

¹⁷ D a b r o w a E. Le programme de la politique en occident des desuire arsacide, Iranica Antiqua, vol. XIX, 1984; Ziegler K. H. Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich. Berlin, 1964, с. 105.

¹⁸ Tac. Ann. XI, 10; Josep. Ant. Jud. XX, 69-70; D e b e v o i s e N. C. Op. cit., с. 170.

¹⁹ The Cambridge history of Iran, vol. 3(1). London, 1983, с. 76.

драгоценное время и был без труда разбит царем Готарзом. Захватив Мехердата в плен, Готарз велел отрезать ему уши, лишив права добиваться престола²⁰.

Бурные события произошли в Парфии с приходом к власти Вологеа, принадлежавшего к мидийской ветви Аршакидов (51 г. н. э.). Своего брата Пакора он возвел на престол Мидии Атропатены, а младшему брату Тиридату определил Армению. В этот период на армянском престоле находился сын иберийского царя Фарсмана Радамист, племянник того самого Митридата, против которого собирался воевать парфянский царь Вардан. То, что находившийся в Армении римский военачальник Поллион не помешал Радамисту свергнуть Митридата, по-видимому, навело Вологеа на мысль о возможности изгнать Радамиста и посадить там своего брата Тиридата. Радамист был быстро изгнан: Артаксата и Тигранокерт были взяты парфянскими войсками, но в связи с наступлением холодов и эпидемиями парфянам пришлось оставить Армению. Радамист вновь возвращается в Армению, по-видимому, используя поддержку своего отца Фарасмана, так как ни на какую реальную помощь от римлян он не мог рассчитывать. Но население поднимает против него восстание, и Радамисту опять приходится покинуть страну (Тас, Апп. XII. 44—51). В связи с осложнением ситуации в Армении, император Нерон отправляет для ведения военных действий войска под командованием наместника Сирии Корбулона, который привлек для отражения парфян силы союзников: царя Коммагены Антиоха, царя Иберии Фарасмана и союзнический народ мосхов²¹. (Советский ученый, академик Г. А. Меликишвили считает, «что здесь вместо «Moschi» следует читать название племени «Heniochi». Если это так, то мы можем констатировать, что к востоку от Трапезунта к этому времени уже сложилось крупное объединение геннохских племен)²². Относительная пассивность Парфии в борьбе за Армению в этот период объясняется восстанием в Гиркании, помешавшим Вологеу поддержать Тиридата, вытесненного из Армении Корбулоном²³. Обострение ситуации на западе вынудило Вологеа пойти на заключение мира с Гирканией, так как решение армянской проблемы было для Парфии в данный момент важнее. Не следует забывать также, что лишенный своей территории Тиридат мог представлять угрозу самому Вологеу как возможный претендент на престол — подобных примеров в истории Парфии было уже немало. Помимо борьбы за армянский престол, римляне бросили открытый вызов парфянам. Нерон возвел на армянский престол каппадокийского царевича Тиграна, напавшего на Адиабену²⁴. Очевидно, для римлян уже стала ясна пропарфянская ориентация Адиабены. Царь Адиабены Монобаз ждал активной помощи от парфян для защиты своих земель и даже намекнул, что если не будут приняты меры со стороны Парфии, то ему придется признать римское владычество по своей воле, чем ждать того момента, когда его к этому окончательно принудят. Вологеа понял, что может потерять своего ценного союзника, занимающего стратегически важное положение

²⁰ Бокшанин А. Г. Ук. соч., с. 185; Debevoise N. C. Op. cit., с. 173; Cambridge history, с. 77.

²¹ Debevoise N. C. Op. cit., p. 175.

²² Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии. Тбилиси 1959. с. 341—343, 361.

²³ The Cambridge history... 3(1), с. 83.

²⁴ Dio. Cass., XII. 20. Debevoise N. C., с. 185.

ние. Объединенные силы под командованием парфянина Монеза и адиабенца Монобаза выступили в поход против Тиграна. На помощь Тиграну Корбулон направил два легиона, дав распоряжение своим легатам хорошо вникнуть в сложившуюся ситуацию, предпочитая, по свидетельству Тацита, «состоять в войне, чем вести ее в полную силу».

Прибытие в Армению Цезиния Пета не смогло изменить обстановку. Пет попал в трудное положение и ему пришлось отступить в Каппадокию. Попытки Пета начать переговоры непосредственно с Вологезом не увенчались успехом. Тацит свидетельствует о том, что ему пришлось вести переговоры лишь с начальником парфянской конницы Вазакем. Остаткам римских легионов была предоставлена возможность покинуть Армению. Следует отметить, что завоевание Армении парфянами свершилось при активном участии Адиабены²⁵.

Оставалось разрешить не менее важную задачу — дипломатического закрепления своей победы. Вологез отправляет послов к Нерону с довольно щекотливым поручением: добиться от Нерона признания парфянского завоевания Армении, избегая при этом дальнейшего углубления конфликта.

Тем временем решение армянской проблемы вновь было поручено Корбулону. Для придания убедительности своим дипломатическим предложениям Корбулон стягивает на границе с Арменией легионы, усиленные вспомогательными войсками. Вологез и Корбулон в ходе переговоров договариваются об условиях компромисса. Корбулон добился символического низложения Тиридата: он снял с себя корону Армении и поставил ее у ног изображения императора Нерона — тем самым создавался формальный повод для «передачи» короны Тиридату в Риме. По свидетельству Диона Кассия, «Монобаз и Вологез также пришли к Корбулону и дали ему заложников. В честь этого события Нерона приветствовали как императора несколько раз и отпраздновали его триумф, вопреки предшествующему (Dio. Cass. XII. 23. 4). Когда Тиридат приехал в Рим, то в торжественной обстановке он был коронован короной Армении, возложенной на его голову самим Нероном. Прибывший в Рим Тиридат привез с собой не только своих сыновей, но также сыновей Вологеза, Пакора и Монобаза²⁶. Характерно, что заложниками — гарантами соблюдения римско-парфянского договора остаются не только дети и племянники парфянского царя (напомним, что Пакор — брат Вологеза и Тиридата — был царем Мидии Атропатены), но и дети царя Адиабены, непосредственно в родстве с Аршакидами не состоявшие. Это свидетельствует как о важности Адиабены в системе римско-парфянских отношений, так и о месте Адиабены в структуре парфянской конфедерации.

Подводя итог римско-парфянскому спору за Армению, отметим особую позицию Адиабены в «большой войне» между Парфией и Римом. Адиабена оказывается постоянным (и очень ценным) союзником парфян. Угроза продолжения римской экспансии на Восток призывала к известной осторожности и дипломатическому такту в отношении Рима, но в то же время диктовала поддержку парфянских царей, сохранение политической стабильности в Парфии, как единственной альтернативы римскому господству. При этом Адиабена проявляет значительную самостоятельность, выступая с рядом инициатив, превышающих обычную долю свободы парфянских провинций.

²⁵ Tac. Ann. XV. 10—15; Debevoise N. C., с. 191.

²⁶ Dio. Cass., XIII. 7.1.

Об особой позиции Адиабены в римско-парфянских взаимоотношениях могут свидетельствовать и события Иудейской войны. Выше отмечался факт наметившегося сближения Адиабены и Иудеи. По-видимому, иудейская диаспора, вообще достаточно влиятельная в Парфии, также влиятельной была и в Адиабене. По мнению И. Нойзера, еще во времена Селевкидской монархии у иудеев и парфян наметилась общая задача — деструкция Селевкидской монархии²⁷. После прихода римлян на Ближний Восток иудейско-парфянский союз обратился против них. Месопотамская иудейская община, по-видимому, приложила немало усилий для обращения в иудаизм адиабенских правителей. Известно, что Изат II принял иудаизм. Выше отмечалась и помощь, которую оказывала Адиабена Иудее в середине I в. н. э. и пребывание Изата II в Иудее. В рассказе об Иудейской войне Иосиф Флавий постоянно упоминает в качестве иерусалимских ориентиров дворцы адиабенских царей и знати — Елены, Изата, Монобаза, Гранты, памятник Елене и ее усыпальницу (Ant. Jud. XX. 95—96). Во время Иудейской войны Иосиф Флавий говорит об особой храбрости некоего «сына Наватия из Адиабены, по прозвищу Хагейр, что означает хромой». Факт помощи Иудее со стороны Парфии, и в частности — Адиабены, не вызывает сомнений. В какой мере было возможным втягивание Адиабены и Парфии в Иудейскую войну? Иосиф Флавий передает соображения царя Иудеи Агриппы II (Bell. Jud. 344—407) по этому вопросу. Особой помощи ждать не приходилось, так как адиабенские правители не имели серьезных поводов к войне, а если бы и имели неосторожность в нее включиться, то были бы удержаны от этого Парфией. Действительно, Парфия была связана условиями выгодного для себя договора с Римом, передавшего Армению под парфянское влияние. Агриппа полагал, что Парфия не допустит участия зависимой от нее Адиабены в войне с Римом.

Но по свидетельству того же Флавия, Адиабена не осталась нейтральной в Иудейской войне. В первых же боях на стороне Иудеи сражались родственники царя Монобаза — Монобаз и Кенедак. И. Нойзер полагает, что речь шла о прямой интервенции Адиабены, осуществленной при молчаливом согласии со стороны Парфии²⁸. Для нас в данном случае интересен факт относительной независимости Адиабены от Парфии в своей внешней политике. Независимость эта, однако, не противоречила традиционной ориентации Адиабены на Парфию в ее противостоянии с Римом. После упоминания об участии Адиабены в Иудейской войне источники надолго замолкают о ее судьбе. Вновь в контексте римско-парфянских взаимоотношений Адиабена появляется только в период завоевательных походов Траяна и наступившего затем мира Адриана, закрепившего парфянскую ориентацию Адиабены.

Разумеется, отвечать на более глобальные вопросы, в частности, на вопрос о том, насколько типична была судьба Адиабены среди иных территориально-государственных формирований, расположенных между Римом и Парфией, можно решать только при сопоставлении всем комплексом источников по римско-парфянским взаимоотношениям. Наша задача представлялась более скромной — объяснить закономерности первого упоминания Адиабены в «RGDA» и осветить малоизученный период в истории внешней политики Адиабены в контексте римско-парфянских взаимоотношений.

ТИБЕРИЙ ГРАКХ И БЛОССИЙ КУМАНСКИЙ

По сведениям античных авторов, существенное влияние на реформистское движение Гракхов оказала эллинистическая идеология.

Политическое, культурное и социально-экономическое развитие Рима подготовило почву для восточных идей. Жизненные интересы мирового государства требовали серьезного пересмотра существующих форм. Захват господства в Средиземноморском бассейне поставил в повестку дня вопросы, без решения которых дальнейшее развитие государства было невозможно.

Вторая Пуническая война решила вопрос господства на Средиземном море. Рим широко расправил крылья и в короткое время подчинил своему контролю большую часть ослабленных во взаимных войнах эллинистических стран. Закономерное развитие событий требовало вооружения господ тем же оружием, что так процветало в поверженной им Элладе.

Окончательному утверждению греческой культуры в Риме во многом способствовал собравшийся вокруг Публия Корнелия Сципиона Эмилиана круг аристократов (видную роль здесь играл прославленный греческий историк, учитель Сципиона — Полибий). Последовательный проповедник эллинской ориентации, Корнелий Сципион предстает в Риме середины II века до н. э. не только великим полководцем, но и просвещеннейшей личностью своего времени. В «Бруте» Цицерон пишет о его достоинствах: Сципион «считался бы даже одним из первых ораторов: об этом говорят его речи и отрывок из римской истории, написанный по-гречески очень приятным языком»¹.

Сципион усилил эллинофильские традиции двух выдающихся фамилий и сыграл решающую роль в утверждении греческой культуры в Риме. Все его друзья получили эллинское образование и своим близким они советовали идти таким путем².

Идейным продолжателем зародившихся в сципионовом кругу теорий был Тиберий Гракх³. В начале своей деятельности он был рядом со Сципионом. Во время осады Карфагена (146 г. до н. э.) совсем молодой Тиберий находился в лагере Сципиона⁴.

Среда, в которой рос Тиберий, предоставляла много возможностей для получения широкого образования. По свидетельству античных источников, успехи Тиберия и Гая Гракхов на политическом и ораторском поприще явились результатом их разностороннего образования и воспитания. Особые достоинства братьев подчеркивает Плутарх: «Они — бесспорно, самые даровитые среди римлян, — своими прекрас-

¹ Cic. Brut. 13, 77.

² Cic. Brut. 26, 101.

³ Сципион и Тиберий были двоюродными братьями. В то же время Сципион был женат на сестре Тиберия Семпронии.

⁴ Plut. Tib. IV.

ными качествами больше, по-видимому, были обязаны воспитанию, чем природе»⁵. Источники рисуют Гракхов гармонично образованными людьми. Цицерон приписывает в этом особую роль их матери Корнелии. По его словам, «Гракх, благодаря неустанной заботе своей матери Корнелии, с детства получил отличное образование и познакомился с греческой литературой. Он всегда имел лучших греческих учителей и еще юношей брал уроки у Диофана Митиленского, самого красноречивого риторы того времени»⁶.

Начиная с античных авторов, все уделяют большое внимание влиянию эллинистических идей на реформистское движение Гракхов.

Влияние греческой культуры на культуру римскую имеет глубокие корни. Под это влияние во II в. до н. э. подпали все сферы мышления. Многократно указанный греко-римскими писателями аргумент широко отразился в творчестве историков новой эпохи⁷. Эллинистическая идеология проникала во все сферы жизни, оказывала особое влияние на развитие духовной культуры Рима. Интересы стоящей на пути эллинизации образованной римской аристократии требовали модернизации политических и социально-экономических форм.

Научная литература уделяет большое место показу влияния греческой культуры на римскую действительность. Интересна в этом отношении точка зрения Р. Ю. Виппера. Основным фактором движения Гракхов он объявляет эллинистическую идеологию. Р. Ю. Виппер считает действующей силой реформистских идей греческие теории устройства общества. Он пишет: «В выработке политических реформ, в развитии теоретических толкований большое участие принадлежит грекам... Политические эмигранты и странствующие риторы, т. е. преподаватели греческого государственного права, принесли зарождающейся в Риме демократии свой богатый опыт»⁸. Деятельностью Гракхов в Риме началась новая эпоха. По его мнению, в политической жизни Рима до Гракхов «...не было вовсе митингов, не было частных совещаний или агитационных собраний, не было никаких средств и приемов для того, чтобы сговариваться на общей программе, выставить общие требования»⁹. По словам Р. Ю. Виппера, ко времени Гракхов под влиянием эллинистической идеологии народное собрание Рима потеряло прежнюю сдержанность, стало шумным и бурным, «на манер греческих демократий наполнялось горячими речами и спорами, резкими перерывами и драматизмом; другими словами, оно теперь только проявило признаки жизни, впервые стало ареной активной политики»¹⁰. Политические эмигранты, бродячие риторы широко вносили в Рим дыхание чужого мира, опыт демократического правления. Для подтверждения своего тезиса Р. Ю. Виппер в качестве конкретных примеров называет роль Диофана и Блоссия. Особо выделяет он Блоссия, говоря, что это был «человек очень решительный, с незагисимым складом ума и горячо преданный Гракху»¹¹.

⁵ Plut. Tib. I.

⁶ Cic. Brut. 27, 104.

⁷ Согласно Т. Моммзену, в Риме II века до н. э. существовала готовая почва для распространения восточных идей. См. Моммзен Т. История Рима, I, М., 1935, с. 814—815.

⁸ Виппер Р. Ю. Очерки истории Римской империи. М., 1908, с. 55.

⁹ Виппер Р. Ю. Очерки..., с. 42.

¹⁰ Виппер Р. Ю. Очерки..., с. 42.

¹¹ Виппер Р. Ю. Очерки..., с. 55.

Доминирующее положение эллинистической идеологии в реформистском движении Граххов широко рассматривается С. И. Протасовой¹². Она считала деятельность братьев вытекающей из восточных идей. «Если сравнить дух и характер римской конституции с духом и характером эллинской политики, ... то ясно становится, что Гай Грахх проводил в жизнь идеал свободы, выработанный эллинской культурой, в противоположность идеалу, на котором создал свою государственную мощь Рим»¹³.

Процесс распространения греческой культуры в Риме протекал безболезненно. Определенная часть интеллигенции активно боролась с эллинизацией страны. Интересные сведения по этому поводу дает Плутарх в биографии Марка Порция Катона Старшего. В течение всей своей долгой жизни Катон беспощадно боролся со всем греческим. Он старался преградить путь восточным идеям, считая их распространение губительным¹⁴. Однако патриотический призыв Катона оказался запоздалым. Повернуть назад римскую аристократию, вовлеченную в общее течение греческой культуры, было невозможно. Стоявшая выше Рима по культуре и образованию Греция оказывала существенное влияние на формирование мировоззрения римской аристократии.

Греческая культура распространялась посредством эллинских учителей. Просвещенные греки пользовались особым влиянием в господствовавшем в Риме обществе. Эта проблема, в частности, направление греческой культуры, качество ее влияния на политическое движение в Риме, хорошо передана С. Л. Утченко. По его мнению, «эллинистическая окраска и влияние греческой идеологии на демократическое движение в Риме не могут и не должны объясняться стремлением к механическому заимствованию, копированию или «инфильтрацией идей», а римское демократическое движение эпохи Граххов не может не рассматриваться как «подражание» греческим демократическим образцам. Однако эти внутренние причины, действовавшие в римском рабовладельческом обществе времени Граххов, т. е. социально-экономическая обстановка периода, условия развития классовой борьбы были во многом близки, если не аналогичны, условиям развития Греции в эллинистический период. Именно в силу этих обстоятельств и оказалось возможным не только использование уже «готовых форм», но родство и плодотворная связь данного движения с греческой политической идеологией»¹⁵.

Ко времени Граххов Рим был эллинизирован настолько, что имелись все условия для распространения греческих идей. Собственные пути развития Рима были исчерпаны. Развитие эллинистической культуры ускорило модернизацию взглядов господствующего класса. Римская культура времен Граххов во многом отличалась от культуры ранних веков¹⁶. Рим-завоеватель приобщился к духовным богатствам Эллады. Приглашение большого количества образованных греческих

¹² Протасова С. Борьба общественных идеалов в Риме в эпоху Граххов. «Из далекого и близкого прошлого». П.-М., 1923, с. 29—40.

¹³ Протасова С. Борьба..., с. 40.

¹⁴ Plut. Cat. XXII-XXIII.

¹⁵ Утченко С. Л. Идейно-политическая борьба в Риме накануне падения республики. М., 1952, с. 37.

¹⁶ Во времена первой Пунической войны римляне знали греческий язык настолько плохо, что даже специальное посольство в 80-х годах III в. заслужило насмешку тарентинцев.

учителей в семье видных римлян сыграло решающую роль в эллинизации Рима.

Общее для Рима явление — овладение эллинской культурой, получение эллинского образования — особенно чувствовалось, можно сказать, господствовало в тех слоях общества, в которых росли и воспитывались Гракхи.

Основной заслугой Тиберия считается осуществление аграрной реформы. Согласно античным источникам, ее идея зародилась в эллинофильском кружке Сципиона. Его ближайший друг Гай Лелий поставил вопрос аграрной реформы, на противодействие влиятельных граждан вынудило его снять свое требование¹⁷. Неизвестно, когда Лелий выдвинул предложение об аграрной реформе. Возможно, поставленный им вопрос явился результатом коллективного суждения. Не исключено участие в его рассмотрении и Тиберия Гракха. Но когда предложение было выдвинуто практически, проявилась полная беспомощность членов кружка. Реформаторская деятельность членов кружка Сципиона на этом этапе исчерпала свои возможности. После этого, видимо, Тиберий отошел от Сципиона и продолжал действовать независимо: он составил группу сторонников реформы, в которую входили как римляне, так и неримляне.

Еще до того, как стать народным трибуном, Тиберий имел серьезный конфликт со Сципионом. Право сделать такое предположение дает нам сведение Плутарха. Сенат не утвердил мир, заключенный Тиберием с Нуманцией. Сципион, пользовавшийся в Риме колоссальным влиянием, даже не попытался помочь своему родственнику и другу¹⁸. Из этого ясно, что еще до отправления Тиберия в Иберию (137 г. до н. э.) между ними произошел разлад. Последующие слова Плутарха дают интересную информацию, которая приоткрывает завесу над многими явлениями. По словам историка, «главную причину разлада между Сципионом и Тиберием, было, скорее всего, честолюбие обоих и подстрекательство со стороны друзей и софистов»¹⁹.

Независимые действия Тиберия вызвали недовольство членов кружка, особенно Сципиона. Реальной причиной разлада следует считать то обстоятельство, что вокруг Тиберия сплотилась группа сторонников реформы. Плутарх не подвергает сомнению активность друзей Тиберия. Особенно выделяет он его учителей Диофана Митиленского и Блоссия Куманского²⁰. И среди римлян были у Тиберия влиятельные единомышленники: верховный жрец Красс, законовед Муций Сцевола и тесть Аппий Клавдий²¹. Названных лиц следует причислить к кругу друзей, и сближение с ними вызвало разрыв отношений со Сципионом. Отход Тиберия Сципион переживал очень болезненно, и свое недовольство он выразил мстью. Чтобы опорочить Тиберия, лишить его влияния в Риме, он даже не сделал попытки предпринять шаги для утверждения сенатом мира с Нуманцией. Исходя из этого, разногласия между Тиберием и Сципионом произошли до 137 года до н. э. В противном случае, Сципион не имел морального права не защищать позиции члена своего кружка, ведь это было и делом престижа всего его окружения.

¹⁷ Plut. Tib. VIII.

¹⁸ Plut. Tib. VII.

¹⁹ Plut. Tib. VII.

²⁰ Plut. Tib. VIII.

²¹ Plut. Tib. IX.

После того, как Тибериий убедился в нерешительности окружения Сципиона, он отошел от него и независимо стал вести реформистскую агитацию. И этот факт следует признать основной причиной вражды между ними.

Когда Тибериий выдвинул законопроект об аграрной реформе, Сципион находился в Иберии. Его отклик на смерть Тибериия подтверждает, что он не стал бы на сторону реформатора²². Ориентацию членов кружка Сципиона на аграрную реформу ясно отражает позиция бывшего автора законопроекта Леллия во время расправы со сторонниками Тибериия²³. Развитие событий свидетельствует, что к отмеченному периоду отношения с окружением Сципиона у Тибериия были порваны. У него была своя группа, которая критиковала ошибки предшественников. Поэтому члены кружка Сципиона не упустили случая, чтобы очернить реформаторское движение. Окружение Сципиона говорило о Тибериии как о человеке, стремящемся поколебать государство²⁴.

После разрыва со Сципионом, Тибериий продолжал пропаганду аграрной реформы. Как видно, эти его действия раздражали окружение Сципиона. Плутарх прямо указывает, что решающее влияние на реформистскую деятельность Тибериия оказали его друзья. Он пишет: «Избранный в народные трибуны Тибериий немедленно взялся за ту же задачу, как утверждает большинство писателей — по совету и внушению оратора Диофана и философа Блоссия»²⁵. Из этих слов становится ясно, что еще до избрания народным трибуном у Тибериия имелась разработанная реформистская программа. Плутарх считает эти идеи заимствованными у эллинистических теорий. Факт этот будто бы должен указывать на близость римского реформаторского движения с восточной идеологией, однако в источниках прямо указано, что реформа была местным римским явлением. В ее разработке участвовали римские политические деятели²⁶.

Из неримских единомышленников Тибериия четко выделяются двое: Диофан Митиленский и Блоссий Куманский.

По сравнению с Блоссием, Диофан выглядит бледнее.

В отличие от Диофана, Блоссий, кроме проповедования теоретических идей эллинизма, с большим вниманием относился к практическим сторонам реформаторского движения. Его активная роль дала возможность античным авторам широко охарактеризовать его личность и деятельность²⁷.

Плутарх не сомневается во влиянии Блоссия на Тибериия. Не случайно и то, что историк упоминает его под именем побудителя. Он приводит такой факт, рассказывая о роли Блоссия в деятельности Ти-

²² Согласно Плутарху (Tib. XXI), когда Сципион узнал о гибели Тибериия, он выразил свою позицию словами Гомера: «Так да погибнет любой, кто свершит подобное дело» (Одиссея, I, 47. Перевод М. Е. Грабарь-Пассек). Так равнодушно встретил он смерть близкого человека. По передаче того же Плутарха, на вопрос Гая и Фульвия о том, что думает он о Тибериии, Сципион ответил отрицательно.

Враждебное отношение Сципиона подтверждает и Валлий Патеркул. По поводу смерти Тибериия он сказал: «если у того было намерение захватить государство, то он убит по праву». (II, 10).

²³ Cic. Lael. 36, 37.

²⁴ Cic. Lael. 36.

²⁵ Plut. Tib. VII.

²⁶ Plut. Tib. VIII; App. B. c. 1, 13.

²⁷ Cic. Lael. 36, 37; Plut. Tib. XX; Val. Max. IV, VII, 1.

берия: перед повторным избранием Тиберия на должность народного трибуна должен был быть исполнен религиозный ритуал. Ауспигия показала отрицательные знаки. К поведению священных птиц добавилось много атрибутов, ограничивающих действия верующих. Игнорирование этого, по римской традиции, предвещало беду. Направлявшийся в Капитолий Тиберий и его спутники оказались перед трудной проблемой. Все были в состоянии напряжения и не могли решить, каким путем идти. Блоссий преодолел общее уныние и растерянность, обратившись к Тиберию с такими словами: «Какой будет срам и позор, если Тиберий, внук Сципиона Африканского, заступник римского народа, не откликнется на зов сограждан, испугавшись ворона! И не только позор, ибо враги не смеяться станут над тобой, но будешь вопить в собрании, что ты уже тиран и уже своевольничаешь как хочешь»²⁸. В этом сведении Плутарха ясно видно, что в окружении Тиберия Блоссий активнее всех выступает за завершение начатого дела. Лишь он смог сказать что-то при общем оцепенении, выдвинув к тому же такой аргумент, который соответствовал ситуации.

Часто фигурирует Блоссий и после гибели Тиберия. Известно, что после трагедии в Риме началось гонение на сторонников реформатора, расправа с ними. Плутарх пишет, что «иных из друзей убитого они изгнали без суда, иных хватали и казнили. Погиб и оратор Диофан»²⁹.

С особым вниманием относятся античные авторы ко всему, связанному с Блосием. Они (Цицерон, Плутарх, Валерий Максим) почти одинаково передают сцену допроса Блосия. В римском сенате Блоссий не боится опасности и смело защищает идеи Тиберия. Его выступление походит скорее на самопожертвование. Блоссий характеризует Тиберия как личность возвышенную, основной задачей которого было служение народу. Согласно Плутарху «Блосия привели к консулам, и в ответ на их расспросы он объявил, что слепо выполнял все приказы Тиберия. Тогда вмешался Назика: «А что, если бы Тиберий приказал тебе сжечь Капитолий?» Сперва Блоссий стоял на том, что Тиберий никогда бы этого не приказал, но вопрос Назики повторили многие, и, в конце концов, он ответил: «Что же, если бы он распорядился, я бы счел для себя честью исполнить. Ибо Тиберий не отдал бы такого распоряжения, не будь оно на благо народа»³⁰.

По мнению бывшего автора аграрной реформы Лелия, Блоссий — фигура отрицательная. Своими преступными замыслами он превзошел Тиберия. Лелий говорит: «Чувствуете, какие чудовищные слова? И ведь он действительно поступил, как сказал, и даже сделал больше, чем сказал, — не только служил замыслам Тиберия Гракха, но и превзошел его, стал не только его помощником, но и наставником в разнузданном бешенстве»³¹. И эта традиция приписывает Блосию серьезные обвинения. Он действительно должен был сыграть значительную роль в реформаторском движении Тиберия. Согласно Цицерону, неприемлема вся деятельность Блосия, но особое внимание заслуживает он на том факте, что тот перешел на сторону врага. По свидетельствам источников, после того, как он избежал суда, Блоссий покинул Италию и уехал в Азию и присоединился к антиримскому восстанию Пергама.

²⁸ Plut. Tib. XVII.

²⁹ Plut. Tib. XX.

³⁰ Plut. Tib. XX.

³¹ Cic. Lael. 37.

Блоссий был из г. Куме в Кампании. Фамилия эта встречается в источниках с конца III в. до н. э. Во время второй Пунической войны один из Блоссиев — Марий был претором Кампании. В 216 году Марий Блоссий изменил Риму и перешел на сторону Ганнибала. По словам Ливия, население Кампании единодушно поддержало Блоссию³². Этот поступок Блоссия не был вызван страхом перед карфагенянами. Им двигали собственные интересы.

В 210 году римляне захватили Капуя и жестоко расправились с предателями. Несколько видных граждан этого города покончили жизнь самоубийством. Проконсул Фульвий Флак решил конфисковать имущество подозреваемых граждан. В это время 170 жителей Капуи, возглавляемые братьями Блоссиями, вознамерились сжечь город. Рабы Блоссиев выдали заговор, и его участников схватили³³.

Это сведение Ливия подтверждает, что представители семьи Блоссиев исторически непримиримо относились к Риму. Во время второй Пунической войны они еще надеялись избежать римского господства.

Блоссий — сподвижник Тиберия — принял традиции семьи по наследству.

По свидетельству античных писателей философ Блоссий играл значительную роль в разработке реформ Тиберия. Вопрос этот часто подчеркивается в современной литературе.

Согласно «Кембриджской древней истории», Тиберий воспринял эллинистические идеи благодаря Блоссию³⁴. Автор специального исследования о Блоссии Д. Дадли считает это мнение преувеличенным, поскольку во времена Тиберия восточная идеология в Риме была распространена весьма широко³⁵. По его мнению, Тиберий имел за спиной хорошую школу греческой культуры. Что же касается роли Блоссия Куманского, по утверждению Д. Дадли, она значительно ниже роли Диофана. Д. Дадли четко разграничивает влияние этих двух личностей и выделяет различные сферы их деятельности. По его мнению, самостоятельная борьба Блоссия против Рима не вытекала из его философских взглядов. Сделать такой шаг его вынуждало политическое положение Кампании³⁶. Истоком взглядов Блоссия были больше демократические идеи, нежели стоическая философия. Скорее верность демократической партии Кампании, чем последовательность стоицизма явилась тем основным фактором, который определил роль Блоссия в реформаторском движении Грахха. Д. Дадли считает, что «демократические традиции Кампании выводили Блоссию в естественные союзники Тиберия»³⁷.

Д. Дадли пишет, что трудно найти след влияния какой-либо конкретной личности на Тиберия, такого, какое было между спартанским царем Клеоменом и философом Сфером. Такого следа у Тиберия не видно. В окружении Тиберия было несколько философов, и неясно, кто и в какой степени влиял на него³⁸.

³² Liv. I, XIII, VII.

³³ Liv. XXIII, VII.

³⁴ САН, IX, 21.

³⁵ Dudley D. B. Blossius of Cumae. The Journal of roman Studies, vol. XXXI, 1941, с. 95.

³⁶ Dudley D. R. Blossius..., с. 95.

³⁷ Dudley D. R. Blossius..., с. 95.

³⁸ Dudley D. R. Blossius..., с. 95.

По мнению Ф. Тегера, Блоссий был философом-стоиком, поэтому идеи, которыми он влиял на Тиберия, были стоическими³⁹.

Согласно А. Бернстайну, Блоссий вместе с Диофаном сыграли решающую роль в формировании интеллектуальных, моральных и политических убеждений Тиберия⁴⁰.

Отрицать роль Блоссия и Диофана в формировании политических взглядов Тиберия нельзя. Но это влияние все же следует считать поверхностным. Тиберий был воспитан на достижениях греческой культуры, но основная суть его реформ вытекала из римской действительности. В отличие от восточных утопий устройства общества, аграрная реформа Тиберия опиралась на реальную почву. Для подтверждения этого положения можно привести сведение Плутарха. Особое значение в понимании сути реформ Тиберия Плутарх придает словам Гаия Гракха. По Гаю Гракху, основным фактором, который побудил Тиберия на осуществление реформы, было тяжелое экономическое положение народа Италии. Плутарх пишет: «А брат его Гай в одной из книг пишет, что Тиберий, держа путь в Нуманцию, проезжал через Этрурию и видел запущение земли, видел, что пахари и пастухи — сплошь варвары, рабы из чужих краев, и тогда впервые ему пришел на ум замысел, ставший впоследствии для обоих братьев источником неисчислимых бед»⁴¹. Гай в довольно приукрашенном виде говорит о причинах реформаторской деятельности Тиберия. Экономического положения населения Италии и большого количества варваров и рабов Тиберий касается во многих речах. Традиция пытается не открывать Тиберия от римской действительности. Согласно Гаю, идея осуществления аграрной реформы пришла Тиберию во время путешествия в Иберию. Но это мнение выглядит малоубедительным. Программа была сформирована у Тиберия еще до отъезда в Иберию, что хорошо было известно Гаю. Однако приведенные выше слова понадобились ему для усиления эмоционального воздействия своей речи. Предложенная Тиберием реформа была реальной и осуществилась в римской действительности.

Согласно Ливию, по реформе Тиберия землю получили 76 тысяч граждан⁴². Несмотря на споры в науке⁴³, никто не сомневается в роли реформаторской деятельности Тиберия в росте численности населения⁴⁴. Исходя из этого, можно говорить, что Тиберий был свободен от распространенных на эллинистическом Востоке утопических идей.

³⁹ Taeger Fr. *Tiberius Gracchus*. Stutg. 1928, с. 17.

⁴⁰ Bernstein A. *Tiberius Sempronius Gracchus*. Ithaca, New York, 1978, с. 45, 47.

⁴¹ Plut. Tib. VIII.

⁴² Liv. ep. 60.

⁴³ К. Белох считает недостоверным сведение Ливия. По его мнению, в тексте Ливия корректорская ошибка. К 125 году по сравнению со 131 годом численность населения не возросла, а уменьшилась на 24 тысячи человек. См. Beloc . I. Die Bevölkerung die Griechisch-römischen Welt. Leipzig, 1886, с. 351.

⁴⁴ Я. Ю. Заборовский называет и другие факторы роста численности населения, не уменьшая роль аграрного закона. См. С. Заборовский Я. Ю. К вопросу о достоверности цензовых списков II в до н э. ВДИ, 2, 1962, с. 115. Ф. Нечай приписывает рост населения снижению цензовых требований. См. Нечай Ф. М. Рим и италийки. Минск, 1963, с. 133. Другие авторы считают сведение Ливия правильным: Моммзен Т. История Рима, II, М., 1937, с. 100; Фельсберг Э. Братья Гракхи. Юрьев, 1920, с. 204; Машкин Н. А. История древнего Рима. М., 1949, с. 257; Vito A. S i r a g o, L. agricoltura italiana. Napoli, 1971, с. 99; A s t i n A. E. Scipio Aemilianus. Oxford, 1967, с. 335.

Преувеличенной представляют роль Блоссия не только в Риме, но и в других регионах эллинистического мира. По мнению В. Тарна, Блоссий играл в Пергаме такую же роль, как Сфер в Спарте. Он пишет: «Оба они хотели осуществить на земле государство солнца Ямбула»⁴⁵.

Подобная оценка представляет собой попытку взглянуть на Блоссия под новым углом зрения, но это предположение лишено основы. Блоссий приехал в Пергам, когда восстание гелиополитов было уже начато. Его вмешательство в движение Аристоника следует отнести к явлениям случайным. Спорным считаем мы также суждение А. Мишулина, согласно которому «можно сделать вывод, что вожди италийского крестьянства Тибериий и Блоссий так или иначе были связаны с вождем рабов Пергама Аристиком»⁴⁶.

Ближайший сподвижник Тиберия Блоссий перешел на сторону Аристоника. Находясь в Риме рядом с Тиберием, Блоссий боролся с антиримским восстанием в Пергаме. Как мог совместить он отличные друг от друга идеи Тиберия и Аристоника, как должен был связать взаимоисключающие явления?

А. Мишулин предлагает и другие варианты деятельности Блоссия. Он пишет: «Блоссий знал о движении в Пергаме, сочувствовал ему, а может быть и знал Аристоника, находился с ним в контакте»⁴⁷.

Куманский философ не мог одновременно участвовать в двух противоположных по своей природе движениях.

Трудно установить, какие политические соображения двигали Блоссием, когда он переходил в Пергам. Согласно Цицерону, он, кроме связи с Тиберием, был виновен и в другом преступлении, что и вынудило его покинуть Рим⁴⁸. Блоссий переметнулся в стан явного врага. Аристик был врагом Рима как с позиций Цицерона, так и Тиберия.

Тиберием и Аристиком двигали совершенно отличные задачи.

Из множества связанных с Блоссием вопросов внимание следует уделить проявленной к нему сенатом жестокости. Это объясняет многое.

После смерти Тиберия положение в Риме в короткие сроки нормализовалось. Активные члены реформистского движения работали с полной нагрузкой и осуществляли перераспределение земли⁴⁹.

По источникам, жестоко наказанными выглядят сподвижники Тиберия неримского происхождения. Те же, кто непосредственно участвовал в проведении реформы, беспрепятственно продолжают свою деятельность. Это подтверждается тем фактом, что членом аграрной комиссии вместо Тиберия стал его единомышленник и родственник семьи, тесть Гая Гракха Публий Лициний Красс⁵⁰. Пополнение триумвирата человеком, проникнутым реформаторским духом, дает воз-

⁴⁵ Тарн В. Эллинистическая цивилизация. М., 1949, с. 130.

⁴⁶ Мишулин А. Спартакосское восстание. М., 1936, с. 65.

⁴⁷ Мишулин А. Спартакосское..., с. 64.

⁴⁸ Cic. Lael. 37.

⁴⁹ App. В. С. 1,8. Об обширной деятельности аграрной комиссии свидетельствует также частное упоминание триумвиров на эпиграфических памятниках. См. *Inscriptiones Latinae Selectae*, vol. 1, ed. H. Dessau. Berolini, 1954, 34, 25, 26. Особый интерес в этом отношении представляет надпись активного противника реформы Тиберия Попилия Лелата, который оказался вынужденным подчиниться закону. См. ILS, 1, 23.

⁵⁰ Plut. Tib. XXI.

можность по-иному взглянуть на многие явления. Как видно, расправа была не столь уж жестокой. Проявленная к Блоссию беспощадность должна была быть вызвана другими его действиями. На антиримскую деятельность Блоссия указывает Цицерон⁵¹, но в чем конкретно она выражалась — неизвестно.

После смерти Тиберия римские власти не проявили особой жестокости в отношении других его соратников. В первую очередь следует упомянуть Гая Гракха. После гибели брата он действовал совершенно свободно, в источниках нет никакого отражения выступления сената против Гая. По словам Плутарха, с погибшими во время стычки поступили буквально по-зверски — их тела побросали в Тибр. Гай же потребовал, чтобы тело брата было выдано для захоронения⁵². Сведения Плутарха противоречиво. Если сторонники Тиберия были сурово наказаны, не избежал бы ответственности и Гай как один из членов аграрной комиссии и один из инициаторов реформы. Но так не произошло, и это Плутарх объясняет по-своему. Он пишет: «В сложившихся обстоятельствах сенат считал нужным успокоить народ, а потому больше не возражал против раздела земли и позволил вместо Тиберия другого размежевателя»⁵³. Отсюда вывод — после трагедии на Капитолии сенат отступил и воздержался от наказания оставшихся в живых.

Блоссий составлял исключение. Особая жестокость была проявлена только в отношении него⁵⁴. Интересно, почему выделил римский сенат Блоссия?

Как уже было сказано, античные авторы описали сцену допроса Блоссия в сенате. Причиной его строгости, видимо, была не связь подсудимого с Тиберием, а какая-то тайная информация о личности и деятельности Блоссия. Основной причиной жестокости сената следует считать его политические взгляды. Но что общего должно было быть в таком случае у него с Тиберием, борцом за величие Рима? На этот вопрос может быть дан такой ответ. Блоссий был кампанийцем. Как и другие италийцы, кампанийцы были лишены прав римских граждан. Близкое сотрудничество Блоссия с Тиберием было обусловлено тем, что в своей конечной программе реформатор учитывал и интересы италийцев. Интересы Блоссия не ограничивались только аграрным вопросом, он имел более широкие цели, чем и отличался от остальных сторонников реформы. Деятельность Блоссия сенат считал враждебной Риму и захотел наказать его. Следствие не имело открытой причины, поэтому основным аргументом обвинения и выдвинули ему близость с Тиберием. Сенат единодушно выступил против Блоссия. Следствие старалось загнать его в тупик и повести дело так, чтобы не упустить из рук инициативу. Опытный ритор, он попытался избежать ответа на вопрос, как бы он поступил, если бы Тиберий приказал сжечь Капитолий. Но в конце концов, когда вопрос был повторен неоднократно, ответил, что сжег бы, аргументируя свой ответ твердым убеждением, что Тиберий не приказал бы сделать ничего такого, что было бы не на благо римского народа. Если же Тиберий и сделал бы такой шаг, то следует думать, что это было на благо народа. Цицерон и Валерий Максим считают такой ответ Блоссия высшим проявлением дружбы⁵⁵. Долго избегал Блоссий однозначного ответа, но когда у

⁵¹ Cic. Lael. 37.

⁵² Plut. Tib. XX.

⁵³ Plut. Tib. XXI.

⁵⁴ Plut. Tib. XX; Cic. Lael. 36, 37; Val. Max. IV, VIII, 1.

⁵⁵ Cic. Lael. 36; Val. Max. IV, VII, 1.

него не было выхода, он ответил удивительно аргументированно, возвеличив одновременно и своего друга.

Находиться в Италии после этого Блоссия уже было нельзя, поэтому он покинул Рим и сбежал в Пергам.

Пергам был объят пламенем восстания. Во главе движения стоял представитель царской семьи Аристоник. Восстание вдохновлялось популярной в эллинистическом мире идеей установления равноправия. К восстанию активно подключились и представители низших слоев населения. Аристоник вооружил восстание гелиополитской идеей, противопоставив ее Риму. Несмотря на это название, восстание было чисто антиримским: Пергам боролся за независимость. По источникам, доминирующее положение в восстании занимали рабы. Аристоник удачно использовал создавшуюся в стране ситуацию, присоединился со своими сторонниками к движению и включил его в борьбу за свои собственные цели.

Программа гелиополитского движения была утопической. Аристоник видел в гелиополитских идеях, в широкой агитации равноправия средство достижения цели. А цель его была в возвращении трона. Трона же его лишила проримская ориентация Пергама (учитывая внутреннюю и внешнюю политику Аталла III в целом, нельзя сомневаться в ложности завещания). Опираясь на рабов и бедняков, Аристоник сделал попытку сохранить независимость Пергама.

Тиберий не выдвигал идеи равноправия, ему не нужно было приукрашивать действительность. Аграрная реформа, улучшение экономического положения римского крестьянства в конечном счете ставили целью рост военного потенциала страны⁵⁶. Программа его опиралась на реальную основу.

Реформаторская деятельность Тиберия и гелиополитское восстание Аристоники стояли на противоположных полюсах. Исходя из интересов своей страны, Тиберий без колебаний объявил имущество Аталла III собственностью римского народа. Он считал это лучшим шагом, который поможет преодолеть связанные с аграрной реформой трудности.

Блоссий верно служил как движению за усиление римского могущества, так и антиримскому восстанию. Если допустить, что он своими взглядами был ближе к гелиополитскому движению, то он не должен был ждать падения Тиберия. В различных перипетиях, связанных с реформами Тиберия, он активно выступал в защиту его идей. Возможно, Блоссий поздно проанализировал конечные цели Тиберия и убедился, что проект реформ не удовлетворял его идеалы (следует подчеркнуть один факт: Тиберий, автор законопроекта, погиб, но предложенная им реформа получила законное право и была претворена в жизнь. На данном этапе только это и составляло цель Тиберия). Однако очень скоро куманский философ увидел в восстании Аристоники более соответствующую своим идеалам базу и перекинулся на его сторону. Это явление хорошо объясняет С. Ковалев. По его мнению, в движении Аристоники можно увидеть два момента. Первый — социальную утопию, нацеленную на привлечение широких слоев для завоевания трона. Второй — трон нужен был Аристонику для преобразования общества по эллинистическим утопиям. Причину перехода Блоссия на сторону Аристоники С. Ковалев считает вытекающей из второго момента⁵⁷. По его заключению, участие в движении

⁵⁶ Арр. В. с. I, II.

⁵⁷ Ковалев С. И. История Рима, Л., 1948, с. 345.

большого числа свободного населения, по сравнению с другими аналогичными случаями, указывает на его не только социальный, но и «национальный», антиримский характер⁶⁰. После того, как Аристоник возглавил восстание в Пергаме, оно стало антиримским явлением. В качестве внешней окраски, для привлечения народа оно имело другое название. И этот внешний блеск и привел Блоссия к Аристонику.

Единомышленники Тиберия активно боролись с Аристоникум. Прояви они хоть малейшую симпатию к событиям в Пергаме, сенат не поручил бы командование армией, направленной на подавление восстания, Лицинию Крассу — одному из активных реформаторов, члену аграрной комиссии. Лициний Красс после гибели Тиберия был избран членом аграрной комиссии. В 131 году он стал консулом. Когда Красс был назначен командующим римской армией в Пергаме. Блоссий находился у Аристоники. Бывшие соратники оказались в противостоящих лагерях. События развивались следующим образом: Красс погиб в бою. Новая римская армия смогла подавить восстание. Аристоники пленили.

Блоссий вновь оказался перед испытанием. Все восточные монархи во время восстания гелиополитов выступали союзниками Рима, поскольку популярная в низших слоях населения идеология ставила под удар и их господство. Участвовавшему в восстании Блоссию было ясно, что римляне не простят ему, поэтому, не видя иного выхода, он покончил с собой.

На значительной стороне интересов Блоссия заостряет внимание Д. Дадли. По его мнению, на Востоке отмеченного периода не было центра сопротивления, где бы Блоссий смог выразить свою ненависть Риму. Это и обусловило его самоубийство⁶¹. Вариант небезосновательный, но можно еще высказать одно предположение. В частности, трагедию Блоссия обусловило его убеждение в том, что гелиополитское движение обязательно потерпит крах. Крах питавших его в течение многих лет надежд на торжество ставших целью жизни идей он счел концом своей мечты. Его жизнь потеряла смысл, и он покончил с собой.

Римские аристократы были хорошо знакомы с эллинистическими теориями, даже судили об их сущности, но довольствовались соответствующими практическим задачам эпохи целями. Тиберий стоял на реальном пути борьбы. Внешне его движение будто бы представляло собой продолжение восточных, но как только встал вопрос проведения реформы, эллинистические идеи исчезли, уступив доминирующее положение римской действительности.

Тиберий никогда не отрывался от реальной почвы, тогда как гелиополитское движение было плодом чистой фантазии.

⁶⁰ Dudley D. R., Blossius..., с. 99.

ხორბლის ლექსიკონთან დაკავშირებით. VII

(ხორბალი, ღია, კეთილი, სულაღი. ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით)*

ხორბლის კულტურასთან დაკავშირებული საკითხების შესწავლისას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ლექსიკური მასალის, პირველ რიგში, ხორბლის ადგილობრივი სახელწოდებების სემანტიკურ ანალიზს.

საქართველოში გავრცელებული ხორბლის ადგილობრივი სახელწოდებანი გვიჩვენებს თუ რაოდენ კარგად აისახა ქართველთა ძველ ლექსიკაში ტრიტიუმების გვარის წარმომადგენელთა ძირითადი დიფერენციალია¹. ხოლო თუ ყურადღებით დავეყვირდებით ხორბლეულისა და მის ჯიშ-ვარიაციათა სახელწოდებებს (რომლებიც, რიგ შემთხვევაში, ცალკეულ ფორმათა მორფოლოგიურ თავისებურებებზე მიგვითითებს). ნათელი გახდება, რომ მათში აისახა ამ პურეულის მთელი გვარის დეტალური დანაწევრება. აღნიშნული გარემოება კი მოწმობაა იმისა, თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ქართველი მიწათმოქმედი ხორბლის ჯიშობრივ თავისებურებებს². ამასთან, ვარიაციათათვის ნიშანდობლივი სახელების შერჩევისას ხაზი აქვს გასმული სწორედ იმ თვისებებს, რომლებსაც ყურადღება მიაქცია თანამედროვე ბოტანიკურმა და აგრონომიულმა მეცნიერებამ³.

ხორბლის ცალკეულ სახეობათა და ჯიშ-ვარიაციათა მორფოლოგიური თავისებურებანი — ღეროს სიგრძე, თავთავის ფორმა, ზომა, უფხოობა თუ ფხის ფერი ასახულია სათანადო სახელწოდებებში. ასეთებია: ქონდარა⁴ ანუ ნაგალა⁵, ჩაგვერა⁶, გრძელთავთავა; მახისა და ზანდურის პოპულაციებში ბრტყელთავთა ვარიაციებს შეესატყვისება სახელწოდებები: ჩელტა ზანდური თუ ჩელტა მახსან ფიცარა მახსა, ვიწროთავთა კი — გვაწა ან კენტეხელა ზანდური თუ გვაწა ან წმინდა მახსა (შდრ. წმინდა ძაფი).

* ამ სერიიდან გამოქვეყნდა ნაშრომები ნ. ბრეგაძე, ხორბლის ლექსიკონთან დაკავშირებით, I, (წმინდა), მსე, XVIII, 1975, II (დედალი პური). „მაცნე“ ისტორიის სერია, № 4, 1976, III (იფქლი, პური) მსე, XX, 1979, IV (ყანა), „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 3, 1981, V დოღის პური), მსე, XXI 1981, VI (ღიკა), „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 2, 1982.

¹ В. Л. Менабде, Пшеницы Грузии, Тб., 1948, გვ. 19.

² Л. Л. Декапрелевич, Грузинский очаг формообразования пшениц, Сообщения АН ГССР, т. 3, № 7, 1942, გვ. 450.

³ ივ. ჯაფარიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, ტფ., 1930, გვ. 385.

⁴ „ქონდარა — დაბალი ტანისა (მცენარე)... ქონდარა ხორბალი (Tr. compactum) ხორბლის ერთგვარი ჯიში. ქონდარა ხორბალს ახასიათებს მოკლე, საშუალოდ 5—7 სმ ზომის თავთავი“ (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი (ქეგლ), VII, 1962).

⁵ „ნაგალა — პატარა ტანისა, პატარა, დაბალი“ (ქეგლ, V 1958).

⁶ „ჩაგვერა — დაბალი და ჩაფსკენილი“ (ქეგლ, VIII, 1964).

ხორბლის უფხოობას გამოხატავს ტერმინები: უ ფ ხ ო, ხ ო ტ' ო რ ა, დ ო ლ ა⁷, ხ უ ლ უ გ ო. უკანასკნელი აკად. ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით უნდა იყოს კომპოზიტი, რომლის შემადგენელი ნაწილებია ხუვ (თავთავის აღმნიშვნელი ძველი სიტყვის — ხუვილი — ბოლომოკვეთილი ფორმა) და ლუგვი (გლუვი)⁸.

ვარაიციათა განსხვავება ფერთა მიხედვით აისახა სახელწოდებებში: თ ე თ რ ი და წ ი თ ე ლ ი დ ო ლ ის პ უ რ ი, თ ე თ რ ი. წ ი თ ე ლ ი // ყ ი რ მ ი - ზ ა და შ ა ვ ი დ ი კ ა, შ ა ვ თ ა ვ ე ლ ა და შ ა ვ ფ ხ ა დ ი კ ა, თ ე თ რ ი. წ ი - თ ე ლ ი, შ ა ვ ფ ხ ა თ ა ვ თ უ ხ ი და სხვ.

სახელწოდებათა ერთი ნაწილი მიგვითითებს წარმოშობის ადგილზე. ფორმირებისა და ევოლუციის კერასა, აგრეთვე ამა თუ იმ ვარაიციის გავრცელების რეგიონებსა ან გზებზე, ასეთებია: ჩ ე ე ნ ე ბ უ რ ი, შ ი ნ ა უ რ ი პ უ - რ ი, გ ო მ ბ ო რ უ ლ ა, ლ ა გ ო დ ე ხ ის, რ ა ჭ უ ლ ა, ძ ა ლ ის უ რ ი, კ ა - ხ უ რ ი, თ ი ა ნ ე თ უ რ ი, ჭ ა ვ ა ხ უ რ ი, ა დ ე ს ი და ა. შ. სახელწოდება არ ნაუტკა კი მოწმობაა იმისა, რომ ამიერკავკასიაში მაგარი ხორბლის კულტურას განუცდია რუსეთის სტეპური რაიონების გავლენა⁹.

ლექსიკურ მასალაშივე აისახა ხორბლის ბიოლოგიური ბუნება — განვითარების საშემოდგომო თუ საგაზაფხულო ციკლი. მაგალითად, ა ნ ე უ ლ ის პ უ რ ი // შ ე მ ო დ გ ო მ ის პ უ რ ი // ს ა რ თ ლ ო პ უ რ ი¹⁰ ან დ ო ლ ის პ უ - რ ი¹¹; გ ა ზ ა ფ ხ უ ლ ის პ უ რ ი ან დ ი კ ა¹². საშემოდგომო და საგაზაფხულო მარცვლეულის სახელწოდებათა ამგვარი დაპირისპირება შესანიშნავადაა ასახული ტერმინებში ძ ე ე ლ თ ე ს ლ ი და ა ხ ა ლ თ ე ს ლ ი, რომელთაც თავის დროზე საგანგებო ყურადღება მიაქცია ივ. ჭავჭავაძემ, რის შედეგადაც მივიდა მნიშვნელოვან დასკვნამდე ისტორიულად საშემოდგომო კულტურათა პირველადობის შესახებ¹³. ამ მოსაზრებამ შემდგომში დადასტურება პოვა სხვადასხვა რიგის (ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ, არქეოლოგიურ, მითოლოგიურ, ლინგვისტურ, ბიოლოგიურ, გეოეკოლოგიურ, აგროკლიმატოლოგიურ (მონაცემებში¹⁴.

გარდა ზემოაღნიშნულისა, ადგილობრივი მიწათმოქმედის ღრმა ემპირიული ცოდნა მცენარის ბიოლოგიური ბუნებისა და ფენოლოგიური დაკვირვებანი აისახა ხორბლის განვითარების მთელ ციკლთან, აგრეთვე მცენარის ცალკეული ნაწილების სახელებთან, მათ მორფოლოგიურ აღწერილობასთან დაკავშირებულ, ველზე და წერილობით წყაროებში დამოწმებულ მდიდარ ტერმი-

7 ბ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ხალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი. III, მესამე, XIV, 1968, გვ. 20; მ ი ს ი ე ვ, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბ., 1969, გვ. 31.

8 ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 336.

9 М. М. Якубцинер, К истории культуры пшеницы в СССР, „Материалы по истории земледелия в СССР“, М.-Л., 1956 გვ. 69.

10 ბ. ჩ ი ჭ ა ვ ა ძ ე, სამიწათმოქმედო ყოფის ისტორიიდან აჭარაში, თბ., 1971, გვ. 33. ალბათ, აქ უნდა იყოს სახელწოდება — სართლო, რომელიც იდენტურია ტერმინისა — სთვლის და ნიშნავს საშემოდგომოს.

11 კომპოზიტი — დოლის პური — როგორც საშემოდგომოობის შესატყვისზე, იხ. ბ. ბ რ ე - გ ა ძ ე, ხორბლის ლექსიკასთან დაკავშირებით, V.

12 საგაზაფხულო ხორბლის ნათესის შესატყვისად სახელწოდების — დიკა — ხმარების შესახებ იხ. ბ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ხორბლის ლექსიკასთან დაკავშირებით, VI.

13 ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 406—409.

14 ბ. ბ რ ე გ ა ძ ე, კულტურული ხორბლეულის ინიციალურ სახეობათა ბიოლოგიური ბუნებისა და წარმოშობის არეალის შესახებ, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბეჟ ტ. 110. № 2, 1983.

ნოლოგიაში. მაგალითად: თ ე ს ლ ი, გ ა ბ ო რ ჯ ე ა // გ ა ღ ო ჯ ე ა, მ ო ლ ო ბ ა, ა ჯ ე ჯ ი ლ ე ბ ა // ჯ ე ჯ ი ლ ი, დ ა ბ უ ჩ ქ ე ბ ა, თ ა ვ ი ს დ ა ს ხ მ ა, ყ ა ნ ა, დ ა ყ ვ ა ვ ი ლ ე ბ ა, დ ა ო რ ს უ ლ ე ბ ა, დ ა პ უ რ ე ბ ა // დ ა ხ ვ ა რ ბ ლ ე ბ ა // დ ა ხ ო რ ბ ლ ე ბ ა, ა ფ ე რ ე ბ ა // შ ე თ ვ ა ლ ე ბ ა, ო დ ო შ ი, შ ე მ ო ს ვ ლ ა // დ ა მ წ ი ფ ე ბ ა, ა ნ ფ ე ს ვ ი, ღ ე რ ო // ღ ე რ ი // წ უ ე ლ ი¹⁵ // წ ე ლ ი // წ ე ვ ა ლ ი¹⁶, კ ო რ ო ლ ი (მახისა და ზანდურის ღერო). ხ უ ვ ი ლ ი¹⁷ / თ ა ვ ე ლ ი // მ თ ე ვ ე ლ ი // თ ა ვ თ ა ვ ი // პ უ რ ი ს თ ა ვ ი, ფ ხ ა // ფ ო ჩ ო ჩ ე ბ ი; ნ ა წ ი ლ ი // მ ა რ ც ვ ა ლ ი // კ ა კ ა ლ ი // ხ ო რ ბ ა ლ ი. მარცვალ ზის ბ უ დ ე შ ი და კ ი ლ ო შ ი ან პ ე რ ა ნ გ შ ი. მარცვალს აქვს კ ი ლ ო // გ უ ლ ი, საიდანაც აღმოცენდება მცენარე.

თვით ხორბლის გვარის სახელწოდებას ქართულში სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა რეგიონში გამოხატავდა სხვადასხვა ტერმინი, რომელთაგან ზოგიერთი (ყანა, იფქლი, პური, დიკა) გვხვდება უკვე უძველეს ქართულ წერილობით წყაროში¹⁸. ხოლო თანამედროვე ქართულში გამოყენებული ტერმინი — ხ ო რ ბ ა ლ ი — ისევე როგორც ინიციალური და საქართველოსათვის ენდემური სახეობების სახელები — ზანდური და მახა (მიუხედავად იმისა, რომ ეს უკანასკნელი განეკუთვნება პირველად. საწყის სიტყვათწარმოების კატეგორიას), უძველეს ქართულ წერილობით წყაროში არ იხსენიება. მახისა და ხორბლის სხვა ქართულ სახელწოდებათა მოუხსენებლობა „დაბადების“ ქართულ თარგმანში აიხსნება ორიგინალში შესატყვის სახეობრივ სახელწოდებათა არარსებობით¹⁹.

რაც შეეხება სახელწოდებას — ხორბალი//ხვარბალი//ხურბალი. აკად. ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით. იგი ძველქართულში თავდაპირველად შეესატყვისებოდა მარცვალს²⁰, საერთოდ ყველა მარცვლეულს და მხოლოდ დროთა განმავლობაში შეიძინა ტრიტიუმის გვარის სახელწოდების მნიშვნელობა²¹, რაც აისახა გვიანი ხანის წერილობით წყაროებში²². ყოფაში კი ხალხურ მეტყველებაში იშვიათად გვხვდება ამ სიტყვის ხმარება ტრიტიუმის, ანუ კულტურის მნიშვნელობით. მაგალითად: „წინავე თუშეთ ხორბლივ არ იცოდინან. პურივ იცოდეს. მემრ აქ კახეთითა იცწყვიტეს ხორბლივ თქმადა... ხორბალს პურს ვეძახდით“²³; „ხორბალი არ ვიცოდით ჩვენა. ეს ქართული არაა? ჩვენ კიდევ იფქლს ვეძახდით პურსა (ე. ი. იფქლი ნიშნავს ხორბალს — ნ. ბ.) გვიან შემოსულ უფხოსაც იფქლს ვეძახდით. ჩვენ ხომ არ ვიტყოდით სიტყვას — ხორბალი და ესეც ხომ პური იყო. დიკაც და უფხოც ორივე იფქლია (ე. ი.

15 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, II, 1935, გვ. 79.

16 ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურიძე, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია. I, თბ., 1961, გვ. 77; მ. ბრეგაძე, მთის მიწათმოქმედება..., გვ. 45

17 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., II, გვ. 79.

18 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., I, გვ. 325, 328, 331, 337.

19 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., I, გვ. 323; В. Л. Менабде, დასახ. ნაშრ., გვ. 15.

20 „ხვარბალი — ყანის მარცვალი“ (ს.-ს. ორბელიანი, სიტყვის კონა, თბ., 1949).

21 „ხორბალი (სპარს. ხვარბარ) (Triticum) — 1. უმთავრესი პურეული მცენარე მარცვლოვანთა ოჯახისა. ერთწლიანი... 2. ამ მცენარის ნაყოფი — მოგრძო, ცალ მხარეზე გასწვრივი ღარის მქონე მარცვალი; მისი ფქვილისაგან აცხობენ პურს“ (ქეგლ, VIII).

22 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., I, გვ. 319.

23 მასალის მოწოდებისათვის მადლობას მოვახსენებ ეთნოგრაფ ნ. აზიკურს.

ხორბალია). პური გამომცხვარია, ის (მარცვალი) — იფქლია. წინავე იფქლს ეძახდა ჩვენი ხალხი ხორბალს და მერე, ჩვენ მოსწრებაში პურს ვეტყოდით“ (თუშეთი); „პური, ხორბალს რო ეძახით თქვენა, ჩვენ წმინდას ვეძახდით... იცოდა საქართველოში ხორბალი. აქ, ჩვენებურად რომ ვთქვათ. ფშაურად წმინდა ერქვივნა მაგას... ჩვენი ქართული ეგ იყო. ხორბალი ვიყიდეთ — არ ვიტყოდით... აი ეხლა კოლმეურნეობა სთესავს იმასა, ხორბალს. ჩვენ ვეტყოდით წმინდას“ (ფშავი); „იფქლს ვეძახით ჩვენა ხორბალს, წმინდასაც იმას ვეძახდით და იფქლსაც იმას ვეძახდით. სამი სახელი ჰქვია იმას: წმინდა, იფქლი, ხორბალი“ (ხევსურეთი); „ხორბალს წმინდას ვეძახდით. ხორბალს ვერც კი გავიგებდით რა იყო, რომ ეთქვათ... ეხლა ხორბალია და მაშინ ხორბალს არ ვეძახდით. ძველთესლსაც რომ ვიყიდდით. იმაზეც ვამბობდით — წმინდა ვიყიდეთ“ (მთიულეთი); „წმინდაა დიკა. ეხლა ეძახიან ხორბალს“ (გუდამაყარი); „ხორბალს მოხუცებულები ეძახდნენ იქვლს... ვიტყოდით წინათ — იფქლის პური, ე. ი. ხორბლის პური. იფქლი. — ხორბალია“ (ხევი); „ხორბალი. პურსაც ვიტყოდით. მამაჩემი პურს იტყოდა“ (ერწო); „ხორბალს (სიტყვას) არ ზმარობდნენ. ხორბალი შემდეგ შემოვიდა, იმ დროს კიდე ზმარობდნენ ზოგჯერ. ხორბალი — უფრო პურზე იტყოდნენ, რო ხორბალიო — დიკაზე. დოღზე. პური საერთოდ. ხორბალსაც პური (ჰქვია)“ (ჯავახეთი); „პური გვითესიაო. ხორბალს არ ამბობდნენ“ (მესხეთი); „ჩვენ იმას არ ვიტყოდით — ხორბალი გვითესიაო“ (თელავის რ-ნი); „პურსა ვეთესავდით. ხორბალს რა: პურს ვეძახდით“ (გარდაბნის რ-ნი); „ხორბალი გვიან-ლა იყო, გვიან დაარქვეს“ (მცხეთის რ-ნი) და სხვა²⁴.

სიტყვამ — ხორბალი შეინარჩუნა თავდაპირველი შინაარსი და ყოფაში მოწმდება როგორც პურის, ისე ყოველგვარი მარცვლის (ყურძნისაც კი) მნიშვნელობით. მაგალითად: „ახლა ყურძენი უკვე დაიხორბლა... ბალახი უნდა გაითიბოს, სანამ დაიხორბლება... (მუშისათვის) ორ-ორი ლიტრა (უნდა) მიგვეცა ხორბალი ქერისა... ქერი(ს) ხორბალი (ე. ი. ქერის მარცვალი — ნ. ბ.) არი ცხენებისთვის...“ (თელავის რ-ნი). ამ: „პურს. ვეძახოდით. ხოლო გაღწილს ხორბალს ვეძახდით. პური გამომცხვარია. ხორბალი — დასაფქვეია ოდით, ე. ი. მარცვალია).. ხორბალს ვეძახდით სანამ დაიფქვებოდა. რო გაიღწებოდა... საერთო სახელი იყო პური და რო გაიღწებოდა მარცვალს აიღებდნენ, მარცვალს ეძახდნენ ხორბალს... თავთავ რო გავლენწათ, ხორბალია ის.. ხორბალი — რო დაიმარცვლება“ (თელავის რ-ნი); „თავთავიდან რო გაიღწება, ის არი ხორბალი... ხორბალი — რომ შემოვა და გახმება და მკას დაიწყებენ და ლეწვას, მაშინ არი ხორბალი“ (ყვარლის რ-ნი); „ხორბალი — მარცვალი“ (დმანისის, თეთრი წყაროს რ-ები); „როგორც თავთავი გაიღწება, ის არი ხორბალი, იმას ვეძახდით (ე. ი. მარცვალს)“ (თიანეთის რ-ნი); „ხორბალი“ — პურის მარცვალი. პურს ვეძახით ჩვენ“ (გორის რ-ნი) და სხვ. ფერეიდნელი ქართველების ცნობითაც პურის მარცვალს უწოდებენ ხორბალს — „წითელი ხორბალი (ე. ი. მარცვალი) აქვს და წითელი თავთავი აქვს... დეიმის (ხორბლის ჭიშია ფერეიდანში) ხორბალი (ანუ მარცვალი) მაგარია... ხორბალი — მარცვალი“²⁵.

ამგვარად, საველე დღიურებიდან ზემომოტანილი ამონაწერები ავლენს, რომ ტრიტიკუმის გვარის შესატყვისი თანამედროვე სახელწოდება — ხორ-

²⁴ ნ. ბრეგაძე, საველე-ეთნოგრაფიული დღიურები, (ხელნაწ).

²⁵ იქვე.

ბ ა ლ ი თავდაპირველად იხმარებოდა საერთოდ მარცვლის მნიშვნელობით, ხოლო კულტურის (ტრიტიკუმის) აღსანიშნავად სარგებლობდნენ სიტყვებით: ი ფ ქ ლ ი, დ ი კ ა, წ მ ი ნ დ ა, პ უ რ ი, რისი ანარეკლი ბოლო დრომდე შემორჩა ყოფას. აქვე დავუმატოთ: ხორბლის ლექსიკასთან დაკავშირებული. ყოფაშივე თუ წერილობით წყაროებში დამოწმებული მასალის ანალიზის შედეგად გამოვლინდა, რომ ზემოჩამოთვლილ ტერმინებს, ვითარცა ხორბლის გვარის სახელწოდებას. წინ უსწრებდა, ჩანს. აგრარული ყოფის განვითარების საწყის საფეხურზევე წარმოშობილი უძველესი სიტყვა — ყ ა ნ ა (რომელიც, თავის მხრივ, საფუძვლად დაედო თავდაპირველად ნიადაგის მნიშვნელობით გააზრებულ აგროტერმინს — ქვეყანა)²⁶. მაგრამ იყო კი სიტყვა ყ ა ნ ა ხორბლის გვარის თავდაპირველი სახელწოდება? ხომ არ შეიძლება მისი წინამორბედი, მასზე უადრესი ტერმინის გამოვლენა-დაზუსტება?

ამ შესაძლებელი თუ სავარაუდო ტერმინის მოძებნამდე გავიხსენოთ, რომ ხორბლის გვარის მნიშვნელობით ნახმარი ზემოჩამოთვლილი სახელწოდებები ირგვლივ ჩატარებულმა სემასიოლოგიურმა კვლევამ გვიჩვენა, რომ ამ ტერმინებს ჰქონდა სხვა სემანტიკური დატვირთვა, მეორე მხრივ კი, მათი გაჩენა უკავშირდება სამეურნეო ყოფის განვითარების გარკვეულ საფეხურებს თუ აგრიკულტურისათვის დამახასიათებელ სათანადო ღონისძიებებს. მაგალითად, სახელწოდებები — ი ფ ქ ლ ი და დ ი კ ა — უნდა გაჩენილიყო მეურნეობის განვითარების იმ საფეხურზე, როცა ქართველთა ყოფაში მომხდარა ხორბლის სახეობრივი დიფერენცია. ამთგან პირველი (იფქლი), ვითარცა ჩვენ სამიწათმოქმედო მეურნეობაში ოდინდელი და უმთავრესი სახეობის სახელი, უფრო ადრეული უნდა იყოს. ამასთან მან, ვითარცა ტრიტიკუმების გვარის გავრცელების ყველა არეალში ცნობილი რბილი ხორბლის სახელწოდებამ, ბუნებრივად იტვირთა ამ მცენარის მთელი გვარის ზოგადქართული სახელწოდების მნიშვნელობაც²⁷. მეორე კი — დიკა, შესატყვისი საგაზაფხულო ნათესისა (რომელიც ტრიტიკუმების განვითარების ისტორიაში საშემოდგომო მარცვლეულთან შედარებით მოგვიანო ხანაში წარმოშობილად ითვლება), ასევე იქნა გააზრებული ხორბლის ზოგად სახელად იქ, სადაც გეოეკოლოგიური პირობების გამო მხოლოდ საგაზაფხულო პურეულის მოყვანაა შესაძლებელი²⁸.

წ მ ი ნ დ ა, ვითარცა ხორბლის სუფთა ნათესის შესატყვისი სახელწოდება (საპირისპიროდ გონივრული აგროტექნიკური ღონისძიების შედეგად პრაქტიკაში დანერგილი შერეული ნათესისა), მიუღია რა ზოგადი მნიშვნელობაც, ქცეულა ხორბლის სინონიმად იქ, სადაც გავრცელებული იყო შერეული ნათესების მოყვანა²⁹. ხოლო ზოგადქართულში ხორბლის გვარის მნიშვნელობით იფქლის შესატყვისად ნახმარი სახელწოდება პ უ რ ი ასევე უძველესი ტერმინია და შეესატყვისებოდა აგრეთვე საჭმელად გამზადებულ ხორბლეულის პროდუქტსაც, მარცვლეულსაც და სხვ.³⁰

ყველა ზემოჩამოთვლილი სახელწოდების სანაცვლოდ ტრიტიკუმის გვარის შესატყვისად თანამედროვე ლიტერატურულ ქართულში დამკვიდრდა ტერმინი ხ ო რ ბ ა ლ ი, რომლის ფონეტიკური სახენაცვალი ფორმებია მეკ-

²⁶ 6. ბ რ ე გ ა ძ ე, ხორბლის ლექსიკასთან დაკავშირებით, IV.

²⁷ იქვე, III.

²⁸ იქვე, VI.

²⁹ იქვე, I.

³⁰ იქვე, III.

რულ-ქანური შესატყვისობანი — ქობალი და ქოვალი. თუმც, ტოპონომიკურ მონაცემებზე დაყრდნობით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ტერმინი ქობალი ძველად აღმოსავლეთ საქართველოშიც იყო ცნობილი³¹. თანდათან, ჩანს, გაფართოვდა სიტყვის — ქობალი//ქოვალი მნიშვნელობა და იგი სადღეისოდ ნიშნავს როგორც ხორბალს, ისე ხორბლის ფქვილისაგან გამომცხვარ პროდუქტს, ანუ შეესატყვისება ქართულ სიტყვას — პური და სვანურს — დიარ³².

დღიარი კი იპყრობს განსაკუთრებულ ყურადღებას, როგორც ხორბალთან დაკავშირებული მეტად საინტერესო ტერმინი. ესაა სიტყვა, რომელიც არ გვხვდება ქართულ წერილობით წყაროებში, მაგრამ ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდით, იგი წარსულში იყო ზოგადქართული ტერმინი და ნიშნავდა ხორბალს. მეგრულში კი დღიარი უნდა ყოფილიყო როგორც მცენარის. ისე მარცვლისა და გამომცხვარი პურის აღმნიშვნელი. ეს დასკვნა ემყარება, ერთი მხრივ, კლასროთის ცნობას, რომ ჭანებთან დიარ და ქობალი ნიშნავს პურს, მეორე მხრივ, დიარისაგან ნაწარმოებ. მეგრელთა ყოფაში შემორჩენილ სიტყვებს. უკანასკნელთა შორის ხორბლის ადგილობრივ სახელწოდებათა შესასწავლად განსაკუთრებით საინტერესოა: 1) დიარაფა. რაც ნიშნავს კვებას. ჭამას, ძოვას და 2) ოდირა ე/ონ დიარ ე. ანუ საკვები და ბალახი³³. ამ მონაცემების მიხედვით სავსებით ლოგიკურია, რომ ბალახის შესატყვისი ტერმინი (ანუ ბალახის სახელწოდება) იხმარება ხორბლის აღსანიშნავადაც, ხორბლის, რომელიც ბალახეულ მცენარეთა რიგს განეკუთვნება. შეიძლება დავუშვათ, რომ ეს ფაქტი თავისებური გამოძახილია იმ შორეული წარსულისა. როცა ადამიანი ის-ის იყო იწყებდა გამოყენებას მარცვლეული მცენარისა, ხორბლეულისა, რომელიც ჯერ კიდევ არ აღიქმებოდა სხვა ბალახეული საკვებისაგან დიფერენცირებულად. შემდეგში ტრიტიკუმი ანუ ხორბალი, თუმც კი იქცა სავსებით დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე ფასოვან საკვებ მცენარედ, მან მაინც ერთხანს შეინარჩუნა ბალახეულის ზოგადი სახელი (დიარ), რომლის შინაარსი თანდათან გაფართოვდა და ამდენად, უკვე შეესატყვისებოდა არა მარტო მცენარეს — ხორბალს, არამედ მისგან გამომცხვარ პურსაც³⁴ და პურობასაც.

ქართულ ხალხურ ლექსიკაში დამოწმებულია ხორბლეულთან დაკავშირებული სხვაც მრავალი საინტერესო ტერმინი, მათ შორის, მოსავლის შესატყვისი სახელწოდებანი. ზოგიერთ მათგანში ზუსტადაა ასახული სიტყვის არსი. ასეთებია, მაგალითად. ჭირნახული და დასავლეთ საქართველოში დამოწმებული ტერმინი — ნამუშევარი/ნამუშიერი³⁵.

ჭირნახულსავე შეესატყვისება ტერმინი კეთილი, რომელიც ამ მნიშვნე-

31 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., I, გვ. 320—321.

32 იქვე, გვ. 417.

33 იქვე, გვ. 417, 418.

აღნიშნულთან კავშირში ყურადღებას იქცევს შემდეგი — მეგრულად სიტყვა „დიარა“ (ნაწარმოები ზმნისაგან „დიარა“ — კმეულობა, ძოვნა) ნიშნავს საქორწილო ლხინს, რომელშიც მთელი სოფელი მონაწილეობს (იხ. თ. სახოკია, ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბ., 1956, გვ. 83; 88).

34 ზრ. სიტყვას — პური (ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ხორბლის ლექსიკასთან დაკავშირებით. III).

35 ზ. ჭუმბურიძე, მასალები პურეულის ლექსიკასათვის ქვ. იმერეთში, თსუ სტუდენტთა სამეცნ. შრომების კრებული, V, 1950, გვ. 278; ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მთის მიწათმოქმედება..., გვ. 137.

ნელობით დამოწმებულია ძველქართულ წერილობით ძეგლებშიც³⁶. მთხრობელთა განმარტებით „კეთილი სახელწოდებაა, კეთილწოდებაა სიმინდის და პურის. კეთილი თუ გაქვსო? კეთილი თუ არ გაკლია, რა გიჭირსო... საერთოდ, პურს ეტყვიან კეთილი, სიმინდს — კეთილი, ქერსაც... კეთილი აქვს იმ კაცს? — იკითხავდნენ... მარცვალსაც ჰქვია კეთილი — პური, სიმინდი და ყოველივე ეს ჩაითვლება ძველი სიტყვით — კეთილი...კეთილი — მოსაწიელი. სიმინდს ეტყოდნენ, პურსაც ეტყოდნენ, რა ვიცი, ჩვენი ძველი ასე უბნობდა. ქე რომ საჰმელად ვარგოდა, კეთილს ეტყოდნენ... კეთილი — ჩვენ ვეძახოდით ჩვენებურად იფქლს და სიმინდს“ (ლექსუმი)³⁷ და სხვ.

თუ მიწათმოქმედისათვის ტერმინი კეთილი შეესატყვისება პურეულის მოსავალსა და მის პროდუქტებს, მესაქონლურ მეურნეობაში იგი იხმარება რძის პროდუქტების სინონიმად³⁸. ეს სახეებით კანონზომიერია, რადგანაც მეურნეობის ორივე დარგის — მემინდვრეობისა და მესაქონლეობის — მუშაკთათვის საარსებო საშუალება, ოჯახის კეთილდღეობის საფუძველი მარცვლეული და რძის პროდუქტებია.

ქართული სიტყვის — კეთილი — მსგავსად რუსულ ენაშიც *добр* იწმენას სიკეთეს, ავლა-დიდებას, დოვლათს, ქონებას, შეძლებას, სიმდიდრეს. ამ გარემოებას თავის დროზე ყურადღება მიაქცია ნ. თოფურიამ საქართველოში მესაქონლეობისა და მისი პროდუქტების ეთნოგრაფიული შესწავლისას. მან აღნიშნა, რომ ეს ფაქტი აიხსნება მეურნეობის შესატყვისი დარგების განსაკუთრებული მნიშვნელობით ხალხთა ყოფაში³⁹.

ყურადღებას იპყრობს მარცვლეულის მოსავლის, ჭირნახულის აღმნიშვნელი კიდევ ერთი ტერმინი — *სულადი*, რომელშიც აისახა მიწათმოქმედის დამოკიდებულება მარცვლეულისადმი, ამ უკანასკნელის გააზრება როგორც ადამიანის არსებობისათვის აუცილებელი, ერთ-ერთი ძირითადი ელემენტი-სა.

ლექსიკონები გვაწვდის ამ სიტყვის შემდეგ განმარტებებს „სულადი — საზრდო“⁴⁰; „სულადი — საზრდო ანუ საგზალი, ნუზლი, *стестные припасы*“⁴¹ „სულადი — ხორბლეულ-ქრთილეული (პური, ქერი და მინთ.) დაბინავებული (საბა, ჩუბ.)“⁴²; „სულადი — ხორბლეული, პურეული, მარცვლეული (პური, ქერი, სიმინდი და სხვ.)“⁴³.

მთხრობელთა ცნობითაც სულადი ესაა წლის მოსავალი, საკვები. მაგრამ არა ყოველგვარი, არამედ მხოლოდ პურეულის მოსავალია, მათ შორის, ხორბლის, ქერის, ფეტვის, სიმინდის და სხვ. მაგალითად: „სულადი — ხორბალი, რამე რო გაქვს... ყველაფერი მოსავალი ოჯახისა, სარჩო. საქონელი — არა... სულადი — იმავე ვეტყოდით ხოლმე, პურს. სულადი რა, ეგრე იტყოდა ძველი ხალხი, სულადი გვაქვსო... სულადი — წლის მოსავალი, პურის მოსავალი... სა-

³⁶ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., I, გვ. 325; „ჩვენი საუნჯე“, I, თბ., 1960, გვ. 189;

³⁷ ნ. ბრეგაძე, საველე-ეთნოგრაფიული დღიურები.

³⁸ იქვე; ნ. თოფურია, რძის პროდუქტები საქართველოში (ხელნაწ.), 1971; მ. ნ.

Макалатия, Скотоводство в горной части Вост. Грузии, Автореферат кандидатской диссертации, Тб., 1975, გვ. 18,

³⁹ ნ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი.

⁴⁰ ს.-ს. ორბელიანი, დასახ. ლექსიკონი.

⁴¹ ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961.

⁴² სტ. მენთეშაშვილი, ჭიზიყური ლექსიკონი, თბ., 1943.

⁴³ ქეგელ, VI, 1960.

ერთოდ სულადს ეძახდნენ აი, რაც ჩამოვთვალე ეგ უფხო, ფხიანი. ქერი, ჭვა-
ვი... სულადი — ხორბალი, სიმინდი, რამე — ყველა შიგ შედის. სულადი ხორ-
ბალია“ (თელავის რ-ნი); „სულადი ხორბალია, სიმინდია, ქერია. ერთი სიტ-
ყვით, ამას ვეძახით. უპუროთ ვერ გაძლებ და უწყლოდ და უყველოთ გაძლებ.
მაგეებს (პურისა და წყლის) გარდა სუყველაფრის უქონლობას ავიტანთ.. სა-
ერთოდ, ყველაფერი შედის სულადში, მინდორში მოდის ეგეც — ქერი. პური.
რძის ნაწარმი არა. ღვინო არაა სულადი... სულადი პურია, ქერიც, ფეტვიც ყვე-
ლაფერი. აი. მაგანს სულადი ბევრი აქვსო... სულადი — ყველა მოსავალი. პრო-
დუქტი, მარცვლეული მარტო. რძის ნაწარმი — არა, ლობიო — არა... სულადი
თითონ პურია, სარჩოა რაღა. სარჩოც ქვია, სულადიც ქვია... სულადი — მაგას
ვეძახით რა, პურსაც სიმინდსაც. პურ ვეძახით იმითვინ. რომ ეგ არი.
თუნდა პური დაუძახე, თუნდა სულადი. ქერიც მაინც სულადი ითქმება“
(სიღნაღის რ-ნი); „სულადი — მარცვლეული. ვენახი — არა. ე პურებისა...
სულადი — სარჩო, კაცო, პური, ფეტვი. ქერი — მარცვლეულობა. ღვინო
ღვინოთ გასავალია“ (ყვარლის რ-ნი); „სულადი არის პური. სვარბალი,
ქერი. სულყველაფერი შედის ამაში. ფეტვიც... საერთოდ სულადს ეძა-
ხიან პურს... შენ თითონ იფიქრე სულადი რა არი — სულდგმა. ადა-
მიანი უპუროდ ვერ გაძლებს, არ შაიძლება. ეძახიან მთლიანად სულადს. ფე-
ტვიც სულადია. ერთი სიტყვით, ალბათ რითიც ვარსებობთ სულადია... უფრო
პური რომ მოვიდოდა, სულადი ის იყო“ (წითელი წყაროს რ-ნი); „სულადი —
პურიც. ქერიც, სიმინდიც. თუ სულადი გქონდა. კაცი იყავი, ჭირნახული. რა-
ღა... სულადი — საერთო სახელს ეძახიან ამ მარცვლეულს. ჭირნახული... სუ-
ლადი — ყველა მარცვლეული... სულადის არაყი — პურის არაყი“ (მცხეთის
რ-ნი); „სულადი — საერთოდ ითქმის სუყველა პური“ (მთიულეთი) და სხვ⁴⁴.

სახელწოდებას — სულადი — ესიტყვება დასავლეთ საქართველოში და-
მოწმებული. მარცვლეულის მოსავლის აღმნიშვნელად ნახმარი ს უ ლ ი ს
ს ა ყ უ დ ა რ ი⁴⁵.

ამგვარად, ზემომოტანილი მასალიდან ჩანს არა მარტო მიწათმოქმედის
დამოკიდებულება პურეულის მოსავლისადმი, როგორც საზოგადოების არ-
სებობისათვის აუცილებელი პირობისადმი, არამედ მეტად მნიშვნელოვანი
ფაქტიც — ამ მოსავალს ს უ ლ ა დ ს უწოდებენ. სხვაგვარად რომ ვთქვათ,
ტერმინის — სულადი შინაარსი სავსებით მატერიალურია. იგი გამოხატავს. შე-
ესატყვისება მატერიალური კულტურის ელემენტს. რითაც თითქოს და ხაზი
აქვს გასმული განმსაზღვრელ როლს იმ მატერიალური საწყისისას, რომელიც
საფუძვლად დაედო თვით სიტყვისაგან—სული—ნაწარმოებ სახელწოდებასაც კი.

არანაკლებ საინტერესოა ადგილობრივ ტოპონიმიაში ასახული, ხორბლის
კულტურასთან დაკავშირებული ლექსიკური მასალაც, რომლის ნაწილი მოი-
ცავს ხორბლის ცალკეული სახეობებისა თუ ჯიშების სახელწოდებებს და მი-
გვითითებს ამა თუ იმ არეში მათ ოდინდელ გავრცელებაზე და ა. შ. და ზემო-
მოტანილ თუ სხვა ნაშრომებში განხილულ ლინგვისტურ მასალასთან ერთად
გვეხმარება ამა თუ იმ მხარის მიწათმოქმედების ისტორიის ზოგიერთი საკით-
ხის გარკვევაში. მაგრამ ტოპონიმები სპეციალური შესწავლის საგანია და ამ-
ჯერად არ იქნება განხილული.

ყოველივე ზემოთქმულის შეჯერების შედეგად შეიძლება ითქვას:

44 6. ბ რ ე გ ა ძ ე, სავლე-ეთნოგრაფიული დღიურები.

45 6. ბ რ ე გ ა ძ ე, მთის მიწათმოქმედება..., გვ. 137.

1. საქართველოში გავრცელებულ ხორბლის ადგილობრივ სახელწოდებებში ასახულია კულტურულ მცენარეთა ამ გვარის (ტრიტიკუმის) წარმომადგენელთა არა მარტო ძირითადი, სახეობრივი დიფერენციაცია, არამედ ამ კულტურის ჯიშ-ვარიაციათა სიმდიდრე-მრავალგვარობა, მათი დამახასიათებელი ნიშნები. მორფოლოგიური თავისებურებანი, მითითება წარმოშობის, ფორმირებისა თუ ევოლუციის კერების, აგრეთვე გავრცელების რეგიონებისა და გზების შესახებ, ბიოლოგიური ბუნების ღრმა ემპირიული ცოდნა და განვითარების ციკლთან დაკავშირებული ფენოლოგიური დაკვირვებანი.

2. ხორბალთან დაკავშირებული, საქართველოში გავრცელებული ლექსიკური მასალის ანალიზი საშუალებას იძლევა თვალი გაავადევნოთ ხორბლის სხვადასხვა სახელწოდების წარმოშობას როგორც შედარებით ქრონოლოგიურ ასპექტში, ისე მეურნეობის განვითარების გარკვეულ საფეხურებთან შესატყვისობაში. საქართველოში ტრიტიკუმების უძველესი სახელწოდება უნდა ყოფილიყო ბალახეულის აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი — დიარ. რომელიც, ალბათ, ხორბლის სახელადაც უნდა ეხმარათ იმ შორეულ წარსულში. როცა ადამიანი იწყებდა მარცვლეული მცენარის საკვებად გამოყენებას და ჯერ კიდევ არ აღიქვამდა მას სხვა ბალახეულისაგან დიფერენცირებულად. მოგვიანოდ სიტყვამ — დიარ შეინარჩუნა რა ბალახეულის ზოგადი მნიშვნელობა, გაიფართოვა შინაარსი და იგი უკვე შეესატყვისებოდა არა მარტო მცენარეს, არამედ ხორბლისაგან გამომცხვარ ჭურსაც და პურობასაც.

სამიწათმოქმედო კულტურის საწყის ეტაპზე სიტყვას — დიარ ხორბლის გვარის მნიშვნელობით უნდა ჩანაცვლებოდა აგროტერმინი — ყანა. ეს უკანასკნელი, თავის მხრივ, სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა კუთხეში ხორბლის გვარის მნიშვნელობით შეცვლილ იქნა სახელწოდებებით: იფქლი, დიკა, წმინდა, პური. ამ აგრეთვე უძველესი ტერმინების (რომელთაც ჰქონდათ სხვა სემანტიკური დატვირთვა) წარმოშობა კი თანამიმდევრულადაა დაკავშირებული სამეურნეო ყოფის განვითარების იმ საფეხურებთან, როცა ჩვენში მომხდარა ხორბლის გვარის სახეობრივი დიფერენციაცია (იფქლი — ჩვენში ხორბლეულის გავრცელების ყველა არეში), საგაზაფხულო კულტურათა შემოღება-დამკვიდრება (დიკა — რაიონებში, სადაც მხოლოდ საგაზაფხულო კულტურები მოჰყავთ) და შერეული თესვის პრაქტიკის შემოღება (წმინდა — შერეული ნათესების გავრცელების არეში). ამ ტერმინებს, თავის მხრივ, დაუპირისპირდა ზოგადქართული, ასევე ძველთა-ძველი სახელწოდება — პური, რომელსაც თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში, ვითარცა ტრიტიკუმის გვარის აღმნიშვნელი, ჩაენაცვლა ოდითგანვე მარცვლის შესატყვისად ნახმარი სახელი — ხორბალი (ამასთან, ამ უკანასკნელმა ყოფაში ბოლო დრომდე შეინარჩუნა თავდაპირველი, ანუ მარცვლის მნიშვნელობაც).

3. ხალხური ხატოვანი აზროვნების საინტერესო ნიმუშებია მარცვლეულის მოსავალთან დაკავშირებული, სიტყვის შინაარსის ზუსტად ამსახველი ტერმინები. საიდანაც ჩანს, რომ მოსავალი ესაა მძიმე შრომის შედეგი (ჭირნახელა, ნამუშევარი), ესაა ოჯახის შეძლება-ბარაქიანობის, სიმდიდრე-დოვლათიანობისა და, შესატყვისად, ყოველივე სიკეთის წყარო და საფუძველი (კეთილი). სახელწოდებამ — სულადი — კი იტვირთა საესეებით მატერიალური შინაარსი და ამ ფაქტით ხაზი გაესვა ხალხის ყოფაში მატერიალური საწყისის განმსახვრეელ როლს.

Н. А. БРЕГАДЗЕ

О СВЯЗАННОЙ С ПШЕНИЦЕЙ ЛЕКСИКЕ. VII («хорбали», «диар», «кетили», «сулади» по этнографическим материалам)

Изучение ряда грузинских названий пшеницы показало, что в них отразилась не только основная видовая дифференциация рода тритикум, но и все богатство и многообразие сортов и вариаций этого злака, их характерные свойства и морфологические особенности, а также указание на очаг их происхождения, место формирования и эволюции, регионы и пути распространения, глубокое эмпирическое знание биологической природы растения и связанные с циклом его развития фенологические наблюдения.

Имеется также возможность проследить возникновение связанных с пшеницей отдельных терминов как в сравнительном хронологическом аспекте, так и в соответствии с отдельными ступенями развития хозяйственного быта. Так, древнейшим грузинским названием пшеницы, вероятно, был термин, означающий вообще траву — «диар», который должен был быть употреблен и применительно к пшенице в том далеком прошлом, когда человек только начинал осваивать зерновые злаки в качестве съедобных растений и все еще не воспринимал их дифференцированно от остальных травянистых. Позже расширяется содержание слова «диар» и оно уже соответствует не только растению (траве), но и испеченному пшеничному хлебу.

На начальной ступени земледельческой культуры на смену слову «диар» в значении названия рода пшеницы должен был прийти агротермин «кана». Этот последний, со своей стороны, в разное время и в различных районах тоже в значении имени рода тритикума был заменен названиями: «ипкли», «дика», «цминда», «пури». Возникновение этих, тоже древнейших терминов, имеющих и другие значения, последовательно связано с теми ступенями развития хозяйственного быта, когда в Грузии имели место видовая дифференциация пшеницы («ипкли» — во всех районах распространения пшеницы), внедрение в культуру яровых сортов («дика» — там, где сеятся лишь яровые злаки) и смешанных посевов («цминда» — в районе культивирования смешанных семян). С этими терминами, со своей стороны, было сопоставлено общегрузинское, тоже древнейшее название «пури», вместо которого в значении имени рода тритикум в современном литературном языке употребляется слово «хорбали», в древности соответствующее зерну, а в быту и по сей день сохраняющее это свое первоначальное значение.

Интересными примерами народного образного мышления являются названия урожая зерновых — «чирнахули», «намушевари» — точно отражающие суть явления, подчеркивая, что урожай — это результат нелегкого труда. Особого внимания заслуживают слова, тоже соответствующие урожаю хлебов — «кетили» и «сулади» — выявляющие оценку, данную земледельцами зерновым. В слове «кетили» (добро) отразилось значение злаков как источника изобилия, богатства, достатка и всякого добра. Словом же «сулади» (производным от «сули» — «душа, но в данном случае соответствующим вполне материальному понятию) как бы подчеркивается определяющая роль материального начала в быту народа.

ნოქალაქევის „მისარონის“ ეკლესია

ნაქალაქევის ნაქალაქარის შიდაციხეს ანუ აკროპოლისს, მთის თხემი აქვს მოკავებული. შიდაციხის გეგმა სამკუთხედს უახლოვდება. იგი გარშემორტყმულია სქელი გალავნით, რომელსაც სამხრეთით ორი მცირე კარი აქვს. ციტადელის ჩრდილო-დასავლეთის კუთხეში ქალაქის მთავარი კოშკია აღმართული. აღმოსავლეთის ბოლო მონაკვეთი უფრო მომცრო კოშკს აქვს მოკავებული. კიდევ ერთი, მაგრამ ძალზე პატარა ზომის კოშკი, მდებარეობს მათ შუა და მიღებულია ჩრდილო გალავანზე. ციტადელის სამხრეთის გალავანი ქალაქის შემოღმარგველ კედლებშია მოქცეული, ამიტომ კარებიც ამ ხაზზეა განლაგებული. ერთი მათგანი მოთავსებულია სამხრეთის — გალავნის დასავლეთის ბოლოსკენ, ხოლო მეორე — აღმოსავლეთისკენ.

ციტადელის ტერიტორიაზე, გარდა საშუალო ზომის დარბაზული ეკლესიისა სხვა ნაგებობის კვალიც არ ჩანს. ეკლესიას ციტადელის ცენტრალური ნაწილი უკავია. იგი, როგორც ჩვეულებრივ მიღებული იყო, ციხის გარნიზონსა და სხვა შიგ მყოფთათვის იყო განკუთვნილი. ამაზე მიუთითებს მისი სიმცირეც და ისიც, რომ ციხის ქვედა ნაწილში კიდევ იყო სხვა ეკლესია, რომელიც თავისუფლად დააკმაყოფილებდა ქალაქის მოსახლეობის მოთხოვნილებას.

ციტადელის ეკლესია „მისარონის“ სახელითაა ცნობილი. ეთნოგრაფ ს. მაკალათიას ცნობით, ძველად, თებერვალში დიდმარხვის დაწყებამდე, მეგრელები იხდიდნენ „მირსობის“ დღესასწაულს. ამ დღისათვის ისინი ასუქებდნენ ღორს, რომელსაც „ომირსე“ ეწოდებოდა და ხუთშაბათს დღეს კლავდნენ. ეს დღესასწაული უფრო კარგად ყოფილა დაცული მთიან სამეგრელოში. სადაც იმართებოდა ხატობა, რომელსაც „ჭეგე ანუ ჭგეგე მისარონი“ ეწოდებოდა¹. მისივე აზრით, ამ მეგრულ წარმართულ მირსას ან მისარონის კულტს² გენეტიკური კავშირი ჰქონდა ირანულ „მიპირთან“ და რომაულ „მიტრასთან“.

შემდეგში, ქრისტიანობის ეპოქაში. ღვთაება მითრას კულტი თანდათანობით შეცვალა წმ. გიორგიმ, მაგრამ ძველ სამეგრელოში მან შეინარჩუნა „ჭეგე-მისარონის“ (წმ. გიორგი-მითრას) სახელწოდება³. განსახილველი ეკლესიაც „მისარონის“ ანუ წმინდა გიორგის კულტს ემსახურებოდა.

1 ს. მაკალათია, სამეგრელოს სტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941, გვ. 302—307.

2 ჭეგე, ჭგეგე ნიშნავს წმინდანს (ზოგჯერ იხმარება წმინდა გიორგის მნიშვნელობით. ამ საკითხზე არსებობს ვრცელი ლიტერატურა: ივ. ჭავჭავაძის შვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. I, თბ., 1951, გვ. 47; ვ. ბარდაველიძე, სვანურ ხალხურ ღვთაებათა კალენდარი, I, ტფ., 1939, გვ. 107—206. И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (инверского) языка, СПб, 1914, გვ. 194—195; კ. კახიანი, ა. სოხაძე, ქართველთა წარმართული რელიგიის ერთი საკითხის შესახებ, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 3, 1972, გვ. 183—186.

3 ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 307.

„მისარონის“ ეკლესია პირველად მოხსენიებული აქვს ცნობილ შვეიცარელ მოგზაურს დიუბუა დე მონპერეს თავის მესამე წიგნში⁴, სადაც საგანგებოდ აღნიშნავს მის განსაკუთრებულ სიძველეს და გვაძლევს ეკლესიის გეგმას. გ. ჩუბინაშვილის აზრით⁵, გეგმას არა აქვს პრეტენზია სიზუსტის, იგი მხოლოდ საერთო წარმოდგენას იძლევა.

ამ ეკლესიაზე, როგორც მარტივი არქიტექტურული ფორმების მქონე ძეგლზე, ნაგებზე «из дикого камня», წერს მურავიოვი⁶.

1928 წელს სტატიაში «К вопросу о Нокалакеви», რომელიც ნოქალაქევის არქეოლოგიური გათხრების წინ დაიწერა, გ. ჩუბინაშვილი ნოქალაქევის სხვა ძეგლებთან ერთად აღწერს „ჩიხაზე“ მდგარ პატარა ეკლესიასაც. Посреди этого крепостного района стоит небольшая церковка, выведенная снаружи из крупных, грубо тесанных каменных квадров. Внутренние квадры кладки представляют собой крупные клинья примерно до 40 см. глубиной, кладка каковых держится взаимной пригонкой, а не раствором. Свод конхи выведен правильными рядами кладки. Имеются остатки кровли из плоской глиняной черепицы. Таким образом, методы строения этой церкви простого зального типа говорят о ее глубокой древности.»⁷

ექსპედიციის ჩასვლისას (1973 წ.) მისარონის ეკლესია ისე იყო დაფარული ხეებითა და სუროთი, რომ თითქმის არაფერი არ ჩანდა (სურ. 3). საჭირო იყო მისი გაწმენდა. ამას გარდა, ძალზე ცუდ მდგომარეობაში იყო კედლები, რომლებიც სასწრაფოდ ითხოვდნენ გამაგრებას. ამ სამუშაოებს თითქმის ორი საექსპედიციო სეზონი დასჭირდა. ეკლესიის ჰამხრეთის ნაწილს მთლიანად რკინა-ბეტონის საფუძველი გაუყეთდა. მხოლოდ ამის შემდეგ გახდა შესაძლებელი ეკლესიის აზომვა-ფიქსაცია და სარესტავრაციო მომზადება.

მისარონის ეკლესია საშუალო ზომის დარბაზული ნაგებობაა (6,05×9,2 მ). ეკლესიის დარბაზი. აფსიდიანად მოქცეულია გარე სწორკუთხედში (სურ. 1. 2). დარბაზული შენობების უმრავლესობის მსგავსად აქაც არავითარი სათაფისი არაა გამოყოფილი. საკურთხეველის აფსიდი ნახევარწრიულია. იგი იატაკის დონიდან ორი საფეხურიტაა აწეული. ქვედა საფეხური მთლიანადაა, ხოლო ზედა მხოლოდ შუაშია შემორჩენილი. საკურთხეველის აღმოსავლეთის მონაკვეთი ცენტრში განგრეული დაგვხვდა (სურ. 4), დარჩენილი იყო ნაწილობრივ სარკმლის სამხრეთის მხარე.

განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს ბრწყინვალედ ნაგები კონქი (სურ. 4). მისი თლილი ქვები ერთმანეთთან კარგადაა მორგებული და წყობის იშვიათი სიფაქიზით გამოირჩევა. კონქის ქვები ეკლესიის ინტერიერისა და ფასადების ქვებისაგან განსხვავდება. ეს გასაგებიცაა, რადგან აქ შენობას საპასუხისმგებლო კონსტრუქციასთან გვაქვს საქმე. კონქის თლის თითოეული ქვა წყობის რიგების შესაფერისია. კონქის სფერო დაწყობილია თლილი ქვის რიგებით. რიგების ზომები თანდათანობით მცირდება და ბოლოს ცენტრში თლის კლი-

⁴ Dubois de Montpereux, Voyage autour du Caucase, ტ. III, Paris, 1939, გვ. 59.

⁵ Г. Н. Чубинашвили, К вопросу о Нокалакеви, Вопросы истории искусства. Тб., 1970.

⁶ Муравьев, Грузия и Армения, ч. III, СПб. 1848, გვ. 273.

⁷ Г. И. Чубинашвили, დასახ. ნაშრომი, გვ. 96.

ტით მთავრდება. კლიტის ქვები ღრმად შედის კონქში და წრეები ფაქტობრივად მისგან კონცენტრულად ლაგდება.

საკურთხეველი თავისი კონქით დაბალი და განიერია (სურ. 2). კონქის თალსა და დარბაზის კამარას შორის იქმნება მაღალი შუბლო. რადგან დარბაზის კამარა გაცილებით მაღლაა აწეული.

საკურთხეველის ორივე მხარეს გეგმაში ტრაპეციალურ ორი პატარა ნიშაა.

ეკლესიას ჰქონია ქვის კანკელი, რომლის ცუდად შემონახული ნაშთი იატაკზე ახლაც ჩანს. კონქის თალის ძირის დონეზე კედელში, ორივე მხარეს მდებარეობს თითო ხვრელობი, რომელიც კანკელის ზედა კოჭის ჩასამაგრებელ ბუდე უნდა იყოს.

ეკლესიის დარბაზი მართკუთხა ფორმისაა (სურ. 1). მისი სივრცის გადაწყვეტაში არავითარი დეკორატიული ელემენტი არ არის გამოყენებული, პროპორციები კი სასიამოვნო შთაბეჭდილებას ახდენს. ამას ხელს უწყობს ისიც, რომ დარბაზის სივრცე არ არის დაყოფილი საბჯენი თალებით, რაც მისი სივრცის მთლიანობის შეგრძნებას აძლიერებს. დარბაზის კამარა მთლიანად ჩაქცეული იყო. გვერდით კედლებზე შერჩენილი იყო მხოლოდ მისი საწყისი. შირიმის ქვით ნაგები სამ-სამი რიგი, ეს ნაშთი კამარას ცილინდრულ ფორმაზე მიუთითებდა. როგორც ეტყობა, მშენებელი ოსტატი კარგად ერკვეოდა ქვის თვისებებში. ეკლესიის კედლები ნაგებია ადგილობრივი კარქვით, რომელიც ამ ადგილებში ბლომდაა. კამარაზე გამოყენებულია მტკიცე და მსუბუქი შირიმის ქვა.

ეკლესიის დარბაზს შიგნიდან ქვის სწორკუთხა ჩამოსაჯდომი შემოუყვება. ეკლესია განათებულია სამი პატარა ზომის სარკმლით. ერთი სარკმელი დასავლეთით, კარის ზემოთაა გაჭრილი, მეორე სამხრეთით, ხოლო მესამე საკურთხეველის ცენტრშია. ეს უკანასკნელი ნაწილობრივ იყო შემორჩენილი. სარკმლები სწორი გადახურვით, შიგნიდან გაგანიერებულია. მათი ქვედა თარო ორსაფეხურიანია. ყველა ეს სარკმელი სხვადასხვა დონეზე მდებარეობს (სურ. 2).

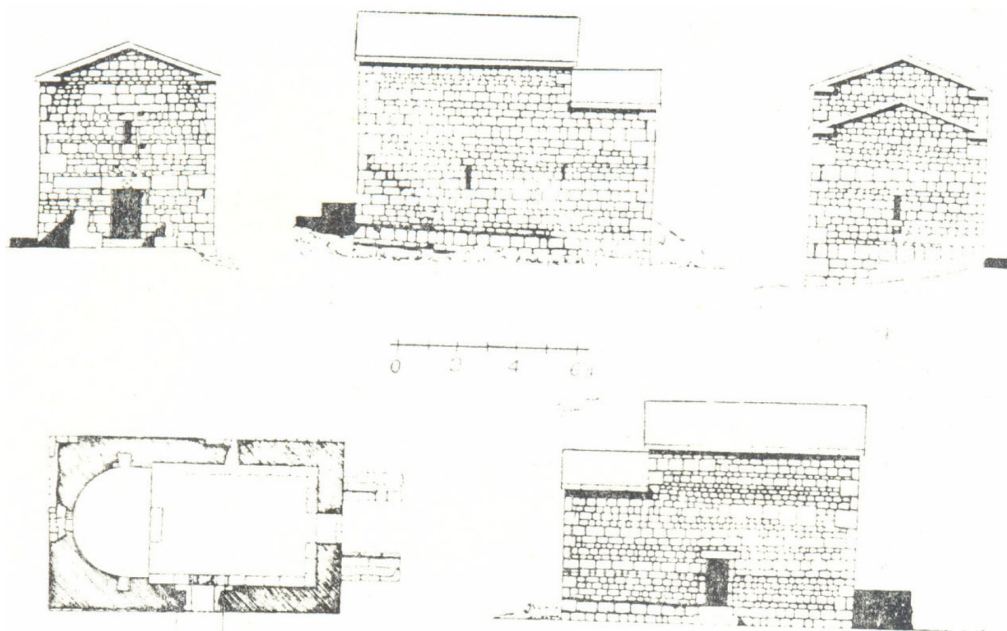
ეკლესიას კარი დასავლეთით და ჩრდილოეთით აქვს. პატარა ეკლესიებს არ ახასიათებთ ჩრდილოეთის კარი. იგი განსაკუთრებულ შემთხვევაში კეთდება. კერძოდ მისარონის ეკლესიის სამხრეთით კლდოვანი ფერდობი იწყება და ამიტომ ამ მხარეს კარი არ გაკეთდებოდა. ამის გამო ეკლესიის გვერდითი კარი ჩრდილოეთით გაჭრეს, საიდანაც შედარებით ადვილი მისადგომი იყო. ჩრდილოეთის კარი განგრეული დაგვხვდა. იგი მოგვიანებით უშნო წყობით ამოუქოლავთ. როცა ეს წყობა მოვსხენით, ქვედა ორივე მხარეს შერჩენილი თითო რიგით ადვილად გაირკვა მისი სიგანე.

ეკლესიის ორივე კარა სწორი, უშვერილო გვერდება აქვს, როგორც ეს, ჩვეულებრივ გვხვდება სხვა ადრე შუა საუკუნეების ეკლესიებში. დასავლეთ საქართველოს დღემდე გამოვლენილ ყველა ბაზილიკაში მხოლოდ ასეთ გადაწყვეტას ვხედავთ (ნოქალაქევის ორივე ბაზილიკა⁸, ბიჭვინთა⁹, ციხისძირი¹⁰,

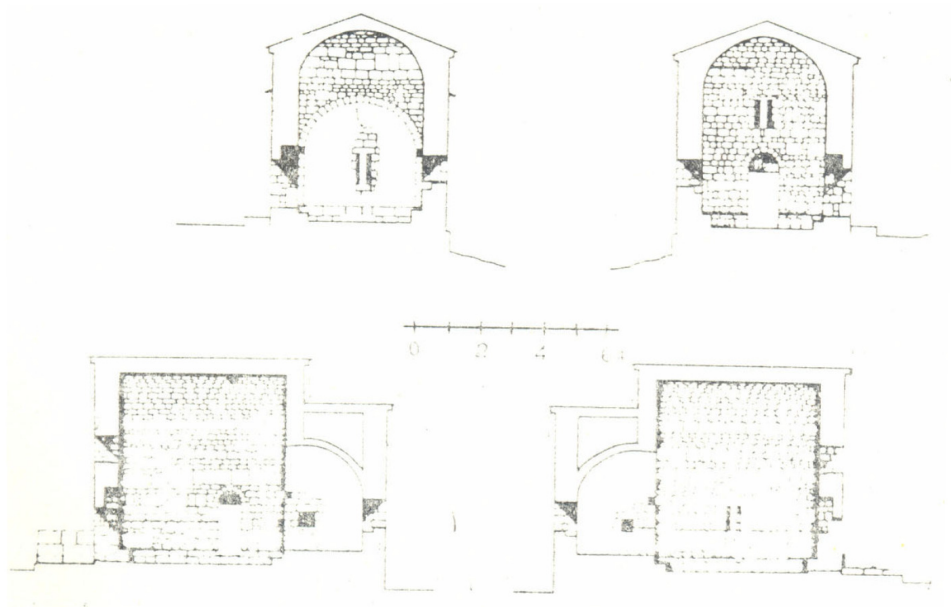
⁸ ჰ. ზაქარაია, ნოქალაქევი 1973—1977 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, წ. I, თბ., 1981., სურ. 9, 12.

⁹ ი. ციციშვილი, ბიჭვინთის საკულტო ნაგებობათა კომპლექსი, „დიდი ბიტიუნტი“, II, თბ., 1976, სურ. 11.

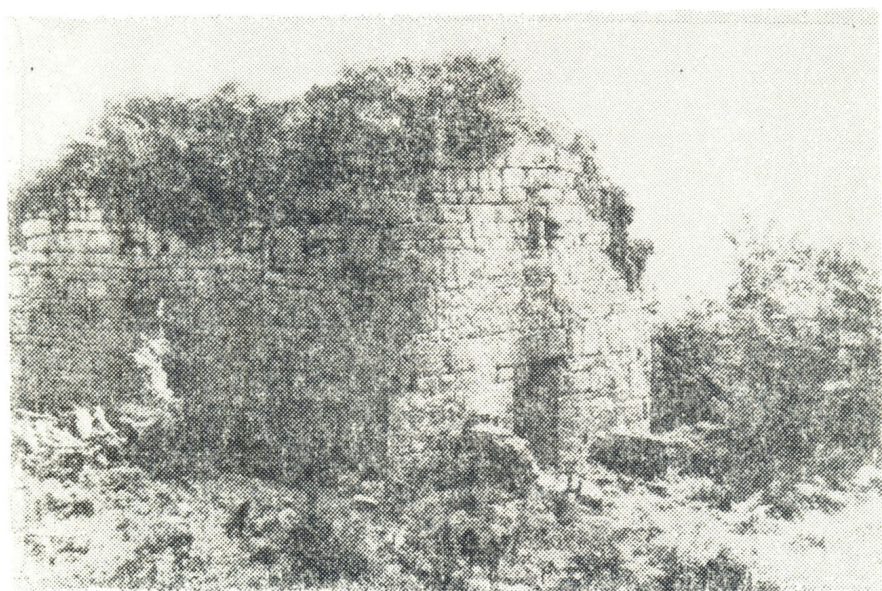
¹⁰ В. А. Леквинадзе. О постройках Юстиниана в Западной Грузии. Византийский временник, т. 34, 1973, гл. 177, сур. 5.

სურ. 1. ნოქალაქევი. ეკლესია „მისარონი“. გეგმა და ფასადები

სურ. 2. ნოქალაქევი. ეკლესია „მისარონი“. განკვეთები

სურ. 3. ნოქალაქევი. ეკლესია „მისარონი“. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან

სურ. 4. ნოქალაქევი. ეკლესია „მისარონი“. კონქი

განთიადი¹¹, ვაშნარი¹² და სხვა). იგივე სურათია აღმოსავლეთ საქართველოს V—VII სს. საეკლესიო ნაგებობებში (ძველი შუამთა¹³, ვაზისუბნის ბაზილიკა¹⁴, სანაგირე¹⁵, ბოლნისის სიონი¹⁶, ქვემო ბოლნისის სამეკლესიანი ბაზილიკა¹⁷ და სხვა). დასავლეთის კარს ფასადის მხრიდან არქიტრაული გადახურვა აქვს, განმტვირთავი თალით, ხოლო შიგნიდან თაღოვანია.

ეკლესიის შიდა კედლებზე, ნაღესობა არ არის, მაგრამ კონქის მიმდებარე ჩრდილო კედელზე შეიმჩნევა მოხატულობის კვალი. ალბათ, ეკლესია გვიან საუკუნეებში მოხატეს, მაგრამ მოხატულობამ აქამდე ვერ მოაღწია (ეკლესია ხომ ბოლო საუკუნეების განმავლობაში სახურავის გარეშე იდგა).

ეკლესიის საკმაოდ სქელი კედლები ორივე მხარეს ზედაპირმოსწორებული ქვითაა შემოსილი. ქვებს შორის კირის ხსნარი ბევრგან გამოფიტულია. როგორც იმ ეპოქაში მიღებული იყო, აქაც ხსნარში მკვრივად ჩასაჯდომად თითოეული ქვა ცერადაა ჩათვლილი და ისეა მიწყობილი (სურ. 6). რომ ნაკერებში ჩნდება ღარები. საპირედ ნახმარი თლილი ქვები ერთი ზომისა არ არის. წყობაში დაცულია ჰორიზონტალურობა, მაგრამ რიგები სხვადასხვა სიმაღლისაა. შედარებით დიდი ზომის ქვის რიგები მცირეა. მათ სიცოცხლე შეაქვთ ერთფეროვან წყობაში. ეკლესიის კუთხეები უკეთ თლილი და შედარებით დიდი ქვებითაა ამოყვანილი. დიდი ზომის ქვები ნახმარია აგრეთვე ცოკოლსა და მის მიმდებარე ფენაში და ღიობების ირგვლივ.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ეკლესია მთლიანად დაფარული იყო მცენარეებით (სურ. 3). იგი მცენარეებისაგან გაიწმინდა და გაითხარა შიგნით და გარეთ. აღმოჩნდა, რომ ნიადაგს გამოფიტვას, ეკლესიის სამხრეთის მხარე ცოტათი გვერდზე გაუცურებია. ამას გამოუწვევია აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედლების შუაზე გაპობა (სურ. 3, 4, 5). დასავლეთის კედლის შუა მონაკვეთზე ზემოდან ორი ნაპრალი გაჩენილა. ერთი ნაპრალი კარის არქიტრავს მარჯვნიდან უვლის, მეორე — მარცხნიდან. არქიტრავი კი თავისი განმტვირთავი თალით უცვლელი დარჩენილა (მშენებლობის მაღალი დონე. მისი კონსტრუქციული გათვლითაც დასტურდება, არქიტრავის ზემოთ გამტვირთავი თალის მოწყობით). დასავლეთის კედელში ნაპრალები ზემოდან ქვემოთკენ ვიწროვდება, აღმოსავლეთით კი პირიქითაა. დასავლეთით კარის გვერდებიდან დაწყებული ნაპრალი ზემოთ ათ სანტიმეტრს აღწევს. ასევეა აღმოსავლეთითაც: კონქის ზედა ჰორიზონტიდან დაწყებული ნაპრალი კარს 12—15 სანტიმეტრის სიგანეს აღწევდა.

რესტავრატორებმა დასავლეთის კედლის სწორი ზედაპირი შიგნით და გარეთ შედარებით ადვილად აღადგინეს, მაგრამ აღმოსავლეთით შიგნით რთული სამუშაო იყო ჩასატარებელი. ძველი კონქის ბრწყინვალე წყობას უნდა შეხამებოდა შევსება. უნდა ითქვას, რომ რესტავრატორებმა ამ საქმესაც კარგად გაართვეს თავი.

¹¹ В. А. Леквинадзе, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 8.

¹² В. А. Леквинадзе, *Материалы по монументальному строительству в Лазике*, მუზეუმის მოამბე, XXII—В, Тб.: 1961, სურ. 9, 10.

¹³ Г. Н. Чубинашвили, *Арх. Кахетин*, Тб. 1953, გვ. 45.

¹⁴ იქვე, გვ. 79.

¹⁵ იქვე, გვ. 123.

¹⁶ Г. Н. Чубинашвили, *Болниси*, Тб., 1940, გვ. 8.

¹⁷ Г. Н. Чубинашвили, *Церковь близ селения Квемо Болниси, Вопросы истории искусства*, т. I, გვ. 104.

კონქის ნაპრალის ამოვსება უშუალოდ დაკავშირებული იყო აფსიდის სარკმელთან. როგორც აღვნიშნეთ, განგრეულ სარკმელს შერჩენილი ჰქონდა ქვედა პორიზონტალური მონაკვეთი და სამხრეთის გვერდი კედლის მცირე ნაწილით. მაგრამ ეს იძლეოდა დაქანებული ხაზის აღდგენის საშუალებას მხოლოდ ცალმხარეს. სარკმლის ხერხელების სიგანე მიახლოებით დადგინდა იქვე არსებული დასავლეთისა და სამხრეთის სარკმლების მიხედვით. იგივე სარკმლები და აფსიდის საერთო პროპორციები დავგეხმარა სარკმლის სიმაღლის და გადახურვის ფორმის დადგენაშიც (სურ. 2).

ჩრდილოეთის კარის აღდგენა მოხდა არსებულზე დაყრდნობით და დასავლეთის კარის ანალოგიით. იმ განსხვავებით, რომ მას გარედან არ გაუყვებოდა განმეტვრთავი თაღი. რადგან აღგილზე ასეთის მონაცემი არ იყო და არც უნდა ყოფილიყო. საქმე ისაა, რომ დასავლეთის კარის დაწოლას ემატება ფრონტონის სიმძიმეც. ცხადია, დატვირთვა აქ მეტია და განმეტვრთავი თაღიც აუცილებელი იყო, ჩრდილოეთით ასეთი დატვირთვა არ იყო და ამიტომ განმეტვრთავი თაღიც არ იყო საჭირო.

კონქი შემორჩენილი იყო მთლიანად, ხოლო მის სახურავზე დარჩენილი კრამიტებიდან აღსდგა მხოლოდ ერთი გვერდებზე (ზომები: 37,3X28X4,5)¹⁸.

არსებული ფრაგმენტების მეშვეობით გაირკვა, რომ დარბაზი და მისი კონქი გადახურული იყო ცალ-ცალკე, სხვადასხვა დონეზე, ორფერდა სახურავით. ეკლესიის ორივე დონის სახურავებს ერთნაირი ქანობები ჰქონდათ.

ეკლესიის კარნიზიდან ფრაგმენტიც კი არ შემორჩა. აღდგენის დროს ვიხელმძღვანელო ანალოგიებით. როგორც ადრექრისტიანულ ქართულ ძეგლებზე გვხვდება, აქაც სწორკუთხა კარნიზი იქნებოდა. რესტავრაციის დროს გაკეთდა სწორედ ასეთი კარნიზი. იყო თუ არა მისი ზედაპირი მხატვრულად დამუშავებული, ისე როგორც ეს იყო ზოგიერთ ადრეულ ძეგლზე (ბოლნისი¹⁹; ურბნისი²⁰) ამის თქმა არ შეიძლება.

ეკლესია, როგორც აღვნიშნეთ, სადაა, მორთულობის გარეშე, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში დასავლეთის კარის არქიტრაზე მარტივად ამოკვეთილ ოთხკუთხედს, დიაგონალურად გადამკვეთი ხაზებით²¹.

ძეგლის ანალიზის დაწყებისთანავე უნდა აღვნიშნოთ, რომ იგი პირველი შეხედვისთანავე თავისი სიმარტივით და დახვეწილი ფორმით, ადრეული პერიოდის ნაგებობის შთაბეჭდილებას ტოვებს.

პირველ რიგში შევხებით კონქის წყობას. რომელიც, როგორც ვთქვით, გამოირჩევა თავისი სიფაქიზითა და მშენებლობის მაღალი დონით. ასეთ წყობას მხოლოდ ადრეულ ხანაში შეიძლება შევხვდეთ.

მისარონის ეკლესიის კონქის თაღსა და დარბაზის კამარას შორის მაღალი შუბლი, დამახასიათებელია მხოლოდ და მხოლოდ ადრეული ხანი! ზოგიერთი, ძეგლისათვის, კერძოდ, მაღალი შუბლი აქვთ: კაწარეთის სამებას²²,

¹⁸ კრამიტი ინახება საქ. სახ. მუზეუმის შუა საუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილების ნოქალაქევის ფონდში.

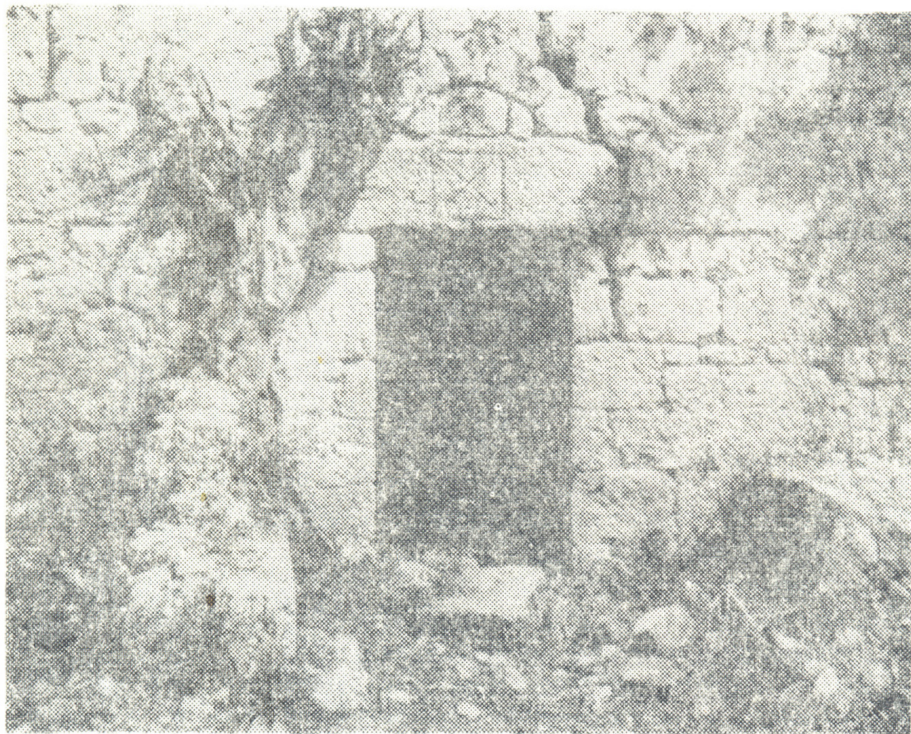
¹⁹ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, Тб., 1940, გვ. 39.

²⁰ З. ზაქარაია, ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, თბ., 1965, გვ. 124—125.

²¹ კვადრატის შიგნით ჭვარდინი ხაზები შეიძლება „ხრიზმის“ (ქრისტეს სიმბოლოს) გამოსახულებად მივიჩნიოთ, თუ ეს ასეა, მაშინ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ოსტატი არ იყო „ხრიზმის“ გამოსახვაში გამოცდილი.

²² Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, გვ. 56.

ახმეტის ღვთაებას²³, შილდის სიონს²⁴, ურბნისის ბაზილიკას²⁵, თბილისის ანჩისხატს²⁶, რკონის ბაზილიკას²⁷ და სხვა, ამათგან კაწარეთის სამეფას, ახმეტას, თბილისის ანჩისხატს²⁸ და შილდას საეპრთხეველის აფსიდის ზევით სივარყელე აქვთ²⁹. მოუხედავად იმისა, რომ მისარონის აფსიდი შევრილი არ არის, კონქის თავზე სივარყელე აქ არ არის, რადგან დარბაზი და მისი კონქი გადახურულია ცალ-ცალკე, სხვადასხვა დონეზე. ასეთივე შუბლი გვხვდება აგრეთვე ბოდბეს წმ. ნინოს ბაზილიკაში³⁰, ქართლის ადრეული დროის ძეგლებიდან კი აკაურთაში³¹, რომელთაც კონქის ზემოთ არა აქვთ სივარყელე, მაგრამ ეს აიხსნება მათი შევრილათსიდიანობით და ჩვენ პირდაპირ პარალელად არ გამო-

სურ. 5 ნოქალაქევი. ეკლესია „მისარონი“. დასავლეთ ფასადიდან.

²³ Г. Н. Ц у б и н а ш в и л и, Архитектура Кахетии, გვ. 21.

²⁴ იქვე, გვ. 63.

²⁵ ბ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, ნაქალაქარი ურბნისის არქიტექტურა, გვ. 114.

²⁶ რ. გ ვ ე რ დ წ ი თ ე ლ ი, ანჩისხატის რესტავრაცია, „ძეგლის მეგობარი“, თბ., 1966, № 7, გვ. 37.

²⁷ ი. გ ვ ე რ დ წ ი თ ე ლ ი, ანჩისხატის ბაზილიკა, კვლევითი სამუშაოების სამეცნიერო-ანგარიში, 1959, სპეც. სსს არქივი.

²⁸ რ. გ ვ ე რ დ წ ი თ ე ლ ი, „განა ასეთი უნდა იყოს ძეგლის მეცნიერული დაცვა?, „ძეგლის მეგობარი“, № 34, 1974, გვ. 73—80.

²⁹ Архитектура Кахетии, გვ. 63.

³⁰ იქვე, გვ. 83.

³¹ ლ. რ ჩ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული არქიტექტურის სამი უცნობი ძეგლი, „ქართული ხელოვნება“, წ. 11, თბ., 1948, გვ. 27.

გვადგება. ასევე პირდაპირ პარალელად ვერ მოვიყვანთ სანაგირესა³² და თიანეთის სიონს³³, რადგან შედარებით გვიანი პერიოდისაა, ყველა ეს ძეგლი V — ბოლოსა და VII ს. დასაწყისის მონაკვეთში თავსდება, გარდა სანაგირესა და თიანეთის სიონისა (VIII—IX სს). თუმცა ამ ძეგლების აგების დროც არ სცალდება ადრეფეოდალურ ხანას.

ღარბაზის გადახურვისას არ არის გამოყენებული საბჯენი თაღები. გადახურვის ასეთი პრინციპი ადრეული პერიოდის ძეგლებისათვისაა დამახასიათებელი. ასეთ გადახურვას ვხვდებით ქვემო ბოლნისში³⁴, აკაურთაში³⁵, აკვარებაში³⁶, ოლთისში, (თრიალეთში³⁷), თეთრიწყაროში³⁸ და სხვაგან.

როგორც ნ. ჩუბინაშვილი და რ. შმერლინგი თრიალეთის ძეგლების, ოლთისისა და თეთრიწყაროს განხილვისას აღნიშნავენ: «Скупой на декоративные приемы строитель не нашел нужным нагружать здание конструктивно ненужными элементами. В зрелом средневековье эта суровая лаконичность забыта. Всякая, даже маленькая зальная церковь лишенная какого-либо отпечатка индивидуальности, включает подпружную арку свода в числе естественных и привычных элементов своей архитектуры».³⁹

მისარონის ეკლესიის სამივე სარკმელი პატარაა, ამიტომ შიდა სივრცე მცირედაა განათებული, რაც ქრისტიანობის გავრცელების ადრეული ხანის ეკლესიებისთვისაა დამახასიათებელი (თეთრიწყაროს, ოლთის, აკაურთა, აკვანება, ქვემო ბოლნისი).

მისარონის სარკმლები ჰორიზონტალური გადახურვითაა. სარკმელი შიგნით განივრდება. მათი ქვედა თარო ორსაფეხურიანია. შიგნით გაგანიერებულ სარკმლებს ვხვდებით ადრეული ხანის ეკლესიებში: აკვარება, ოლთისი, თეთრიწყარო, ზედაზენი⁴⁰, კლიკისჯვარი⁴¹, მცხეთის ჯვარი, წრომი და სხვა.

სარკმლების ჰორიზონტალურად გადახურვის შესახებ ნ. ჩუბინაშვილი აღნიშნავს: «Плоская перемычка окна изнутри (и даже по фасаду) известна в архитектуре древней эпохи, тому примеры памятники Картли и Кахетии, которые этот конструктивный прием, несомненно, заимствуют у народного строительства»⁴².

იგივე შეგვიძლია ვთქვათ საფეხურიანი სარკმლების შესახებ, რომელიც

³² გ. ნ. ჩუბინაშვილი, Арх. Кахетии, გვ. 127.

³³ ი. ციციშვილი, ქართული არქიტექტურის ისტორია, თბ., 1955, გვ. 49, ტაბ. XVII, სურ. 8. გ. ნ. ჩუბინაშვილი, Арх. Кахетии გვ. 63.

³⁴ გ. ნ. ჩუბინაშვილი, Церковь близ селения Квемо Болниси, Вопросы истории искусства, т. I, გვ. 104.

³⁵ ლ. რჩეულიშვილი, ქართული ხუროთმოძღვრების სამი უცნობი ძეგლი, ქართული ხელოვნება, წ. II, 1948, გვ. 28.

³⁶ იქვე, გვ. 34.

³⁷ გ. ნ. ჩუბინაშვილი და Р. Шмерлинг, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48.

³⁸ იქვე, გვ. 55.

³⁹ იქვე, გვ. 51.

⁴⁰ გ. ნ. ჩუბინაშვილი, Зедазени, Кликис-джвари, Гриара, ქართული ხელოვნება, ტ. 7. 1971 წ., გვ. 33, სურ. 1.

⁴¹ იქვე, გვ. 41, სურ. 2.

⁴² იქვე, გვ. 33.

ასევე, ადრეულ პერიოდში გვხვდება (ზედაზენი, კლიცისჯვარი). ასეთივე სარკმელს ვხვდებით მცხეთის ჯვარში⁴³ და წრომშიც⁴⁴ კი.

ეკლესიის ორივე კარს სწორი, ერთხაზოვანი გვერდები აქვს. როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოს V—VII სს. საეკლესიო ნაგებობებში. მხოლოდ ასეთ გადაწყვეტას ვხვდებით (ბოლნისი, წრომი, ჯვარი და სხვა). მისარონის ორი კარიდან შემორჩენილია დასავლეთისა. იგი არქიტრავეითაა გადახურული, შიგნიდან თაღოვანია ფასადის მხრიდან არქიტრავეზე განმტკიცებული პატარა თაღი.

განმტკიცებული თაღის ორი სახე არსებობს. ერთი — ლუნეტი და მეორე — განმტკიცებული ჰორიზონტული ნაპრალი. პირველის მაგალითს იძლევა ბოლნისი (ჩრდილოეთის ორივე კარი), ანჩისხატი და აკაურთა; მეორეს — ბოლნისი (სამხრეთის კარი) და ნოქალაქევის ქალაქის კვადროვანი გალავანი. როგორც ეტყობა, ნოქალაქევის მშენებლებმა განმტკიცებული თაღის ორივე სახე კარგად იცოდნენ, რადგან ერთი გამოყენებულია კვადროვან გალავანში და მეორე — მისარონზე.

არქიტრავის ზევით განმტკიცებული თაღის წარმოშობაზე გ. ჩუბინაშვილთან „ბოლნისში“ ვკითხულობთ: „Примеры ее мы имеем. однако, уже во II веке нашей эры в дохристианских памятниках Сирии. В последующие века мы встречаем их в христианских храмах помимо сирийских и палестинских построек, также в Малой Азии и Месопотамии. Всюду здесь арки подымаются под сплошной каменной балкой перемычки, как и в Болнисском Сионе. Кроме того, отмечается, что такое устройство характерно было и для архитектуры Северной Африки (Алжира), где арка полуциркулярная. Наличие такого приема в алжирских раннехристианских храмах считается заимствованной из Сирии“.⁴⁵

მოყვანილი მაგალითები გვიჩვენებს, რომ საერთოდ ასეთი ფორმის კარის გამოყენების ქრონოლოგიური ჩარჩოა II—VII საუკუნეები, ხოლო საქართველოში V—VI საუკუნეების მიჯნა (ბოლნისი, აკაურთა). აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ისინი გამოიყენებოდნენ მხოლოდ ნაგებობათა ქვის კვადრებით შენების დროს.

მიუხედავად იმისა, რომ დარბაზული ეკლესიის ტიპი, არასოდეს არ ყოფილა წამყვანი, იგი ძალზე სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა, რადგან მცირე ზომის ეკლესია ყველგან და ყოველთვის საჭირო იყო.

ეკლესიის საკმაოდ სქელი კედლები და მისი წყობის თავისებურება (ცერად ჩათლილი ქვები). აფსიდის მაღალი შუბლი, დარბაზი საბჯენი თაღების გარეშე. სარკმელთა სიმცირე, არქიტრავის ზემოთ განმტკიცებული თაღი და ბოლოს მორთულობის სამცირეც. უძველესი ეკლესიების დამახასიათებელია.

ეკლესიის არქიტექტურულ-შედარებითა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ განსახილველი ძეგლი, ნოქალაქევის მისარონი, V ს-ის ბოლო — VI ს-ის დასაწყისით თარიღდება.

ჩვენი აზრით, იმავე პერიოდზე მიუთითებს ეგრისის სამეფოს პოლიტიკური მდგომარეობის მაღალი დონე. დროის ეს მონაკვეთი სამეფოსათვის აღმავე-

⁴³ Г. Н. Чубинашвили, Памятники типа Джвари, Тб., 1948, рис. 4,5.

⁴⁴ Г. Н. Чубинашвили, Цроми, М., 1969, გვ. 35.

⁴⁵ Г. Н. Чубинашвили, Болнис, გვ. 141—142.

ლობის პერიოდად ითვლება, ხოლო მას შემდეგ რაც ბიზანტიაში გამეფდა იუსტინიანე დიდი (527 წ.) იწყება ხანგრძლივი ომები ბიზანტიასა და ირანს შორის, რომელიც ფაქტობრივად ეგრისში ჰეგემონიისთვის ხდებოდა. ამ ხანგრძლივმა ომებმა ეგრისის სამეფო დაასუსტა და ამის შემდეგ დიდი მშენებლობა იქ არცაა მოსალოდნელი⁴⁶.

ნოქალაქევის მისარონის ეკლესია, იმითაცაა საყურადღებო, რომ იგი ჭერჭერობით ერთადერთი დათარიღებული ადრეული დარბაზული ეკლესიაა დასავლეთ საქართველოში.

Т. В. КАПАНАДЗЕ

НОКАЛАКЕВСКАЯ ЦЕРКОВЬ «МИСАРОНИ»

Резюме

Предметом исследования является церковь Нокалакевского акрополя «Мисарони».

Церковь небольших размеров, зального типа, имеет прекрасно сложенный свод конхи. Кладка выведена из крупных грубоотесанных каменных квадратов, имеет высокий лоб, свод зала без подпружных арок — все эти черты строения характерны для ранней эпохи.

Церковь датируется концом V — началом VI века.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ს. ჭანაშაის სახ. სახელმწიფო მუზეუმმა

⁴⁶ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 249—268; 5. ლომოური, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი-ციხეგოჯი, „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი“, I, გვ. 19—20.

⁴⁷ ეკლესიის ანაზოები შესრულებულია არქ. მ. ანდრიაძის მიერ.

11. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1988, № 1

**ქამთაღმწერალი. ასწლოვანი მათიანე. ტექსტი გამოსაცემად
მოამზადა, გამოკვლევა. ზენიშვანი და ლექსიკონი დაურთო რეპაზ
კიკნაძემ — თბ.: მეცნიერება, 1987. — 264 გვ.**

საქართველოს ისტორიის წყაროებს შორის უპირველესი ადგილი, ბუნებრივად, ქართულ მასალებს უკავიათ. მათგან კი განსაკუთრებულია ისტორიოგრაფიული დანიშნულების მქონე ძეგლთა მნიშვნელობა. ასეთებს განეკუთვნებიან ძველქართულ მატანეთა კრებულ „ქართლის ცხოვრებაში“ შესული თხზულებები. სწორედ ამ ძეგლების შესწავლა მათში დაცული ინფორმაციის ისტორიული კვლევის პრაქტიკაში ფართოდ შემოსატანად წარმოადგენს დღეისათვის ქართველ წყარომცოდნეთა საგანგებო საზრუნავს.

ამ რთული ამოცანის გადაჭრის გზაზე უმნიშვნელოვანესი მომენტია „ქართლის ცხოვრებაში“ თხზულებათა ხელახალი პუბლიკაცია. საქმე ისაა, რომ რამდენიმე ათეული წლის წინანდელი გამოცემები, ჯერ ერთი, უკვე ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობებადაა ქცეული, მეორეც, წყაროებს ბაზისადმო ისტორიული მეცნიერების მიერ დღეისათვის წაყენებულ გაზრდილ მოთხოვნებს ისინი ვეღარ ან მხოლოდ ნაწილობრივ აკმაყოფილებენ. კრებილი ტექსტების დადგენა ვარკვეულ შემთხვევებზე ეტყობა გულახტმობს ტექსტოლოგიურ კვლევაში, ამავე დროს, თვის მხრად, ხელს უწყობს თხზულებათა შემდგომ წყარომცოდნეობით შესწავლას.

აღნიშნულის გათვალისწინებით გასაგებია ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის რ. კიკნაძის მიერ „ქართლის ცხოვრებაში“ ერთ-ერთი ყველაზე თვალსაჩინო ძეგლის XIV ს. ანონიმი ავტორის (ქამთაღმწერლის) ერთსაუკუოვანი ისტორიის შემცველი თხზულების ხელახალი პუბლიკაციის მნიშვნელობა. წიგნი გამოსულია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიისთან არსებული საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიის „ქართული საისტორიო მწერლობის ძეგლების“ სერიით (სერის რედაქტორი რ. კიკნაძე) და წარმოადგენს იმ გვეგზომიერი მუშაობის ნაწილს, რომელსაც 70-იანი წლების შუა ხანებიდან (აღნიშნული კომისიის დაარსებამდე) დღემდე აწარმოებენ ქართველი წყარომცოდნენი საქართველოს ისტორიის რეკონსტრუქციისათვის უმნიშვნელოვანესი მასალების შესწავლის თუ გამოქვეყნების საქმეში.

ქამთაღმწერლის თხზულების რ. კიკნაძისეული პუბლიკაცია ძირითადად „ქართლის

ცხოვრების“ ძველი რედაქციის ნუსხებს ემყარება. ამასთან ტექსტის დასადგენად გამოყენებულია ვახტანგის რედაქციის ნუსხების ჩვენებანიც. საკონტროლო მასალად მკვლევარი „შველებს აგრეთვე XVII ს. ისტორიკოსის ფ. გორგიჯანიძის „საქართველოს ცხოვრების“ შესაბამის ნაწილს, რომელიც, როგორც ირკვევა, რაც შემთხვევაში ქამთაღმწერლის თხზულების დღეისათვის ჩვენს ხელთ არსებულ ნუსხებზე უფრო სრულყოფილ ხელნაწერს ეყრდნობა. მრავალი ნუსხის ჩვენებთა შეჯერებით, ისტორიული ვითარების ანალიზით აუ აზრობრივ-ლოგიკური მსჯელობათა გზით მკვლევარი ადგენს კრებიულ ტექსტს, რომელშიც დასაბუთებულადაა განწირებული, აღდგენილი და განმარტებული თხზულების არაერთი დამახინჯებული, ნაკლები თუ ბუნდოვანი ადგილი. ამგვარი კორექტივები შესაძლოს ხდის ძეგლის შინაარსის სრულყოფილ აღქმას, განუზომლად ზრდის მის საინფორმაციო შესაძლებლობებს.

ტექსტოლოგიურ ძიებათა შესახებ აღნიშნულია შენიშვნებში. აქვეა მათთებულა ის ნაშრომებიც, რომლებშიც მკითხველს შეუძლია დაწვრილებით გაეცნოს ამა თუ იმ კორექტივის შეტანის მტკიცებუ საბუთიანობას. ამ ნაშრომებისათვის (იხ. მავალითად, რ. კიკნაძე, საქართველოს ისტორიის წყარომცოდნეობის საკითხები, I. თბ., 1982) თვალს გადაელება გვარწმუნებს, რომ განსახილველ პუბლიკაციის ქამთაღმწერლის ტექსტზე მკვლევრის ხანგრძლივი მუშაობა უძლოდა წინ, რომ თითოეული ფრაზა ახლა რომ ლაღად და ბუნებრივად იკითხება „ასწლოვან მათიანეში“, დაკვირვებულ ტექსტოლოგიურ ძიებათა საგანი იყო.

აღნიშნულთან ერთად ტექსტისათვის დაართულ შენიშვნებში მოცემულია მრავალი სხვა მასალა, რომელიც აუცილებელია თხზულების შინაარსის გაგებასათვის. პუბლიკაციის ამ კომენტარების გარდა ერთვის ლექსიკონიც, კერძოდ, ქამთაღმწერლის მიერ გამოყენებულ აღმოსავლურ სიტყვათა განმარტებანი.

საგანგებო აღნიშვნის ღირსია სარეცენზიო წიგნის შესავალი. მასში მკვლევარი უპირველესად ატრიბუციის პრობლემაზე ჩერდება. იგი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ დღეს ჩვენს ხელთ არსებული მასალით ავტორის ვინაობის

დადგენა შეუძლებელია. ამიტომ იზიარებს სპეციალურ ლიტერატურაში უკვე დამკვიდრებულ პრაქტიკას ანონიმის ეპითეტად მოხსენიებისა. თხზულების პირობითი სათაურის ძიებისას რ. კიკნაძის არჩევანი ჩერდება თავის დროზე თ. ჯორდანის მიერ შემოთავაზებულ „ასწლოვან მატთანზე“, რადგან თვლის, რომ ეს სხარტი სახელწოდება რეალური ვითარების ამსახველია.

ამის შემდგომ ეპითეტადმწერლის „ასწლოვანი მატთან“ განიხილება ისტორიოგრაფიული თვალსაზრისით. რ. კიკნაძე საგანგებოდ ჩერდება ეპითეტადმწერლის, როგორც ისტორიკოსის, სახელმძღვანელო პრინციპებზე, განსაუთრებული მსგელობის საგნად აქცევს იგი დებულებას „ეპითეტადმწერლობა კემპარიტის მერყეულება არს და არა თულახმა ვისიმე“. ამასთან მკვლევარი დამაჯერებლად გვიჩვენებს, რომ აღნიშნულ ხანაში ქართული ისტორიული აზრის განვითარების მაღალი დონე გამოსკვივის არა მარტო ობიექტურობის პრინციპის აღიარებაში, არამედ იმაშიც, რომ მემატთანე მოვლენებს შორის მიზეზ-შედეგობრივ კავშირებს ეძებს, აწარმოებს თავისებურ წყარომცოდნეობით კრიტიკას, გამოიწვევს რა „ზღაპარს“ სინამდვილისაგან.

მემატთანის დამოკიდებულება წყაროებისადმი, მათზე მუშაობის პრინციპები კარგად ისახება წყაროთა მითითების წესში. შესავალში ამ კუთხითაც დაწვრილებითაა განხილული „ასწლოვანი მატთანე“ და კონკრეტულ ფაქტებზე დაყრდნობით დადგენილია მასში წყაროებზე მითითების კანონზომიერება. კერძოდ, გარკვეულია, რომ ეპითეტადმწერელი მითითებას სხვადასხვა თხზულებაზე აკეთებს ხან იმ მიზეზით, რომ უბრალოდ სურს გვაუწყოს თუ რომელია ამა თუ იმ ცნობის წყარო, ხან იმისათვის, რათა მკითხველს თავად შეაძლებინოს მისი ნათქვამის შემოწმება, ხანაც იმიტომ, რომ წყაროს მონაცემებს არ იზიარებს.

შუა საუკუნეების თხზულების შინაარსის სრულყოფილი გაგებისათვის აუცილებელია არა მარტო ტექსტის დადგენა, არამედ იმ ეპოქის კულტურის ენის ცოდნაც, რომლის პროდუქტსაც ეს ძეგლი წარმოადგენს. წყარომცოდნეობითი კვლევის ერთ-ერთი სირთულე, მაგალითად, რიცხვობრივი მონაცემების ინტერპრეტაციაში მდგომარეობს. საკიროა გათვალისწინებულ იქნას, რომ შუა საუკუნეებში რიცხვებს რაოდენობრივი მნიშვნელობის გარდა, ჰქონდათ სიმბოლური დატვირთვა. რ. კიკნაძე ამზე საგანგებოდ ამახვილებს მკითხველის ყურადღებას. მიუთითებს, რომ „ასწლოვან მატთანეში“ მართალია საგრძნობლად შემცირებულია, მაგრამ მთლიანად მაინც არ არის

გამქრალი საკრალური რიცხვები. მაგალითისათვის იგი განიხილავს რამდენიმე შემთხვევას, სადაც რიცხვი შეიძლება ქრონოლოგიის თვალსაზრისით, როგორც ეს სხვა წყაროებთან ჩანს, რეალურ ვითარებას არ ასახავს.

ჩერდება რ. კიკნაძე თხზულებაში შემჩნეულ ანაქრონიზმებზეც. აქ იგი ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ ეპითეტადმწერლის ანაქრონიზმებს აქვთ თავისებურება, კერძოდ, გვხვდება მოვლენათა დროში გადასმა ერთმანეთისათვის ადგილის შენაცვლებით. ამასთან დაკავშირებით მეცნიერი იხსენებს სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულ თვალსაზრისს შუასაუკუნეობრივ ისტორიულ თხზულებებში კომპოზიციის კანონების მოქმედების შესახებ, რომელთა შედეგადაც მოვლენების დაგუფება ზოგჯერ ხდება არა ქრონოლოგიური, არამედ აზრობრივ-ლოგიკური პრინციპით. ამის გათვალისწინებით მკვლევარი სვამს კითხვას — ეპითეტადმწერლის ლაფსუსების მიზეზი ამ რიგის კანონთა მოქმედების შედეგი ხომ არ არის? — და წამოჭრის ქართული შუასაუკუნეობრივი ისტორიოგრაფიის კომპოზიციის თვალსაზრისით შესწავლის პრობლემა.

შესავალში ნაჩვენებია ეპითეტადმწერლის როგორც ისტორიკოსის და მწერლის მრავალი სხვა თავისებურებაც. კერძოდ, აღნიშნულია მოვლენების ახსნისას მისი პროვინციულობა. ამასთან წარმოჩენილია მემატთანის უნარი გამოყენებული ნაირგვარი მასალის შინაარსობრივ და სტილისტურ ერთიანობაში მოყვანისა, მისი სწრაფვა შუა საუკუნეების სტერეოტიპების პირობებში ისტორიულ პერსონაჟთა ინდივიდუალობით აღბეჭდილი პორტრეტების ხატვისა და ა. შ.

შესავლის ის ნაწილი, სადაც „ასწლოვანი მატთანე“ ისტორიოგრაფიული თვალსაზრისით არის განხილული, რა თქმა უნდა, დამოუკიდებელი მეცნიერული ინტერესის მქონეა და მას ქართული ისტორიული აზრის განვითარების ისტორიის შესასწავლად აქვს მნიშვნელობა უპირველესად. მაგრამ განსახილველ წიგნშიც ამგვარი ძიებანი სავესებით თავის ადგილზეა, რადგან მემატთანის სამუშაო ლაბორატორიის დაწვერულებითი ჩვენება რ. კიკნაძე მკითხველს ტექსტში ორიენტაციას უადვილებს და უქმნის საფუძველს მისი შინაარსის სრულყოფილი გაგებისათვის.

რუსულ და ინგლისურ ენებზე დართულ რეზიუმეებშიც ნათლადაა გამოკვეთილი შესავლის ლაბორატორიული — მიუხედავად არახელსაყრელი პოლიტიკური ვითარებისა (მონღოლთა ბატონობა) XIV საუკუნეში ქართული ისტორიული აზრი განვითარების მაღალ დონე-

ზეა. ნაშრომი აღებულია სახელთა საძიებლოთაც. გამოცემულია მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე.

სარეცენზიო შრომაში ყველაფერი რაციონალურად არის გათვლილი. იგი დახვეწილია შინაარსობრივად და სტილისტურად. აქ არ შეგხვდებათ არცერთი სხვათაშორის ნათქვამი სიტყვა, არავითარი ზედმეტი ინფორმაცია. მკვლევარ არ ტეირთავს მკითხველის ყურადღებას კონკრეტული ისტორიული პრობლემების გაშუქებით. ტექსტისათვის დართულ კომენტარებს, შესავალსაც იგი უმორჩილებს ერთ მიზანს — გამოცემული თხზულება, როგორც წყარო, გახადოს ზედმისაწვდომი სპეციალისტისათვის.

ძეგლის პუბლიკაციისას ეს მკაცრად მოფიქრებული პოზიცია, რა თქმა უნდა, შემთხვევითი არაა. სარეცენზიო ნაშრომს წინ უძღოდა მისი ავტორის არამარტო კონკრეტული ტექსტოლოგიური ძეგლანი, არამედ წყაროთა გამოცემის მეთოდის საკითხების თეორიული კვლევა. სანტერესთა აღინიშნოს, რომ კენადეს წყაროთა პუბლიკაცია წყაროთმცოდნეობის საგნის დეფინიციაში აქვს შეტანილი (იხ. მისი, „წყაროთმცოდნეობათი კვლე-

ვა ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში“. — მაძნე, ისტორიის სერია, 1984, № 2, გვ. 159) განიხილავს რა მას წყაროთმცოდნეობის გამოყენებით, პრაქტიკულ ფუნქციად. სპეციალურ ნაშრომში („წერალობითი ისტორიული წყაროების გამოცემის მეთოდის ზოგიერთი საკითხი“ — ქართული წყაროთმცოდნეობა VI, თბ., 1985) მეცნიერ საგანგებოდ ჩერდება ძეგლების გამოცემის თითოეულ მომენტზე, იქნება ეს გამოსაცემი წყაროს და პუბლიკაციას სახეობის შერჩევა, შესავალი წერილის შინაარსი თუ სხვა.

აი, მოკლედ იმ საკითხთა შესახებ, რომელსაც ეპოთაღმწერლის „ასწლოვანი მათი-ანის“ ახალი გამოცემა აღძრავს. სასახარტლო ფაქტია, რომ „ქართლის ცხოვრების“ თხზულებათა ხელახალი პუბლიკაცია საქართველოს წყაროების კომისიამ ღრმად შინაარსიანი და პროფესიონალიზმის თვალსაზრისით სანამუშოო წიგნთ დაიწყო.

ზ. ძივიშვილი
ა. ჩხარტიშვილი

И. Ш. МЕНТЕШАШВИЛИ

ИСТОРИЯ АНГЛИИ В ОСВЕЩЕНИИ СОВРЕМЕННОЙ АНГЛИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Каждый народ, каждое государство при наличии общих, закономерных для общечеловеческой цивилизации явлений и сторон, одновременно является носителем множества специфических особенностей, которые выступают в различных сферах жизни и деятельности народов и государств. Хозяйственная жизнь, общественное устройство, политическая система, господствующая идеология — все сопровождается множеством отличительных особенностей, которые являются как бы визитной карточкой любого народа на попрше всемирной истории. Возможно, именно это и послужило причиной для изречения Гегеля о том, что «даже платоновская республика... по существу ничего не изображает, как природу греческой нравственности»¹.

Среди всех государств наиболее своеобразной, при наличии специфических, отличительных особенностей, пожалуй, всегда выступала Англия. Будучи неотъемлемой составной частью европейской цивилизации, Англия в то же время вызывала и вызывает удивление остальных европейцев, которые оказывались лицом к лицу с этой страной, воспринимают ее как абсолютно иной мир, полную противоположность континентальной Европе. В этом единство мнений складывалось у многих людей, которые представляют разные эпохи, общественные формации, страны и народы².

¹ Гегель. Философия права, соч., т. VII, М.-Л., 1934, с. 14.

² Еще Монтескье в 1739 г., посетив Англию, отметил: «Я в стране, которая со-

С учетом этих многочисленных особенностей, вскрывая степень их проявления в хозяйственной, общественной, политической и духовной жизни Англии написана книга „The English World. History. Character and People“ 1982. 268 Bibl. 259—261. (Английский мир. История, характер и народ). Вышедшая из под-пера группы авторов, под редакцией ректора «Куинз колледж»-а (а в Оксфордском университете Роберта Блейка), книга состоит из предисловия, пяти глав и библиографии. Отправной точкой повествования авторы сделали высказывание У. Черчилля о том, что Англия курьезная страна, и мало кто из иностранцев способен ее постигнуть. (с. 25). Указывая, что Англия несомненно является составной частью европейской цивилизации, авторы в то же время подчеркивают весьма заметные различия между англичанами и жителями континента в области общественного, культурного и политического наследия. Основой тому, пишут они, является географическое расположение Англии, ее островное положение, которое во многом определило историю и этнопсихологию английского народа. Еще с детства англичанину как бы подсознательно прививается мысль, что он отделен, отгорожен от остальных «иностранцев» водным барьером, что способствовало утверждению в сознании англичан чувства безопасности, переходящего в ощущение некоторого превосходства над остальными народами. Будучи длительное время отгороженными от иноземного вторжения и предоставленные возможности спокойного быта и развития, англичане привили себе склонность к последовательному градиционализму в то время, когда население континента, неоднократно объято пламенем войны, находилось в абсолютно иных условиях развития. Именно эти условия, их специфика, пишут авторы, воспитали в англичанах качества, которые присущи их национальной психологии, в частности эгоизм, самоуверенность, нетерпимость к посторонним, показное богатство, независимость, социальная мобильность, склонность к комфорту и незыблемая вера в священные принципы частной собственности (с. 8).

Географическому расположению Англии авторы придают большое значение и в деле отношения английского общества к войне, военному делу и военным. Хотя и Англия неоднократно подвергалась вторжениям римлян, англосаксов, норвежцев, датчан и нормандцев, однако ей не приходилось испытывать по-настоящему больших и длительных войн. Наподобие тридцатилетней войны, которая опустошила континент. Война Роз и гражданская война были отделены друг от друга большими промежутками времени, в течение которых континентальные страны потрясались продолжительными военными действиями (с. 29). Подобная оценка заслуживает внимания, и в английской историографии содержится указание, что война Роз не принесла Англии больших опустошений и разрушений³.

сем не похожа на остальную Европу» см. А. Токвиль. Старый порядок и революция. М., 1905, с. 99. Англия, ее отличие от континентальной Европы описали и К. Чапека, что «красной нитью проходит по его «Английским письмам»; см. К. Чапек. Избранное, М., 1950. Разительно отличающейся от всей остальной Европы предстает Англия и в книге царского дипломата барона Гейкинга. См. А. Гейкинг. Англия, ее государственный, общественный и экономический строй. Спб., 1909. На многие отличительные черты английского характера указывают советские журналисты. В. Осипов и В. Овчинников в книгах «Британия глазами русского». М., 1977 и «Корни дуба». М., 1980.

³ Д. Грин. История английского народа, т. 2. М., 1897, с. 11.

Островное положение страны, по мнению авторов, обусловило и другие характерные черты английского духа. Огражденное от континента водным пространством, общество со временем прониклось уверенностью в собственной безопасности, вследствие чего сформировалось особое отношение как к военным учреждениям и организациям, так и к военным вообще (с. 29). Вплоть до XX века в Англии отрицали необходимость существования постоянной армии и пренебрегали ею. Верховенство или правление военных ни коим образом не отвечало интересам общества, о чем свидетельствует крайняя непопулярность правления «генерал-майоров» времен протектората. В течение двух последующих столетий армия не пользовалась расположением общества. Выражение «он пошел в солдаты» звучало чуть ли не как обвинение (с. 30).

Подобное положение дел берет начало с эпохи феодализма и неоднократно подчеркивается в английской историографии. Еще со времен первых Плантагенетов, в частности, в годы правления Генри II, население получило право откупаться от выполнения воинских повинностей, и королевская власть стала прибегать к услугам наемников⁴. Немаловажную роль в снижении воинственного духа английского общества сыграла и трансформация английской знати. Как указывают авторы книги, потеря английскими королями своих владений во Франции в 1453 г. придала иной характер английской знати — лишившись военной функции, она превратилась всего лишь в привилегированное сословие (с. 37). Такая своеобразная демилитаризация знати, являвшейся опорой военной организации феодального общества, не могла не придать более штатский характер всему обществу. Подрыв военной мощи знати произошел при первых Тюдорах, отказавшихся держать постоянную армию⁵. Еще в XV веке англичане относились к профессиональным солдатам с большим недоверием⁶, и служба в армии в невоенное время рассматривалось средними классами и трудящимися как позорное занятие⁷.

Следует признать, правомерность высказывания авторов о том, что вышеуказанные особенности оказали определенное влияние и на политические институты страны. Хотя Англия и не всегда была великой, первоурядной державой, однако, пишут авторы, ее всегда трудно было покорить. Последнее завоевание, которое Англия испытала на себе, было осуществлено Уильямом Завоевателем в 1066 году. С тех пор ни один завоеватель не ступал на английскую землю, что укрепило в народе чувство безопасности. Именно оно, считают авторы, вместе с либертарным индивидуализмом, послужило причиной возникновения т. н. системы «ограниченного правительства», в то время как в других странах Европы наличие постоянной военной опасности и многочисленных войн создали благоприятные условия для развития абсолютизма, представлявшего собой самую реальную силу, могущую сплотить общество на борьбу с иноземными захватчиками (с. 28).

Преноднося в качестве объекта своего исследования характерные для Англии явления и их роль в истории страны, авторы далеки от мысли рассматривать их в качестве чего-либо изначального. Они указывают, что в эпоху развитого средневековья (high medieval) национальные, специфические особенности не слишком сказывались на жиз-

⁴ Г. Дельбрюк. История военного искусства, т. III, М., 1933, с. 94.

⁵ Дж. Тревелиян. Социальная история Англии, М., 1959, с. 149, 145.

⁶ Там же, с. 145.

⁷ Дж. Тревелиян. Ук. раб., с. 579—580.

ни английского общества. Англичанин, проживавший в 1300 году, как общественный индивид не очень-то отличался от жителя континента. И если, по словам авторов, Англия XIII в. была могущественной державой, короли которой из династии Плантагенетов имели обширные владения во Франции, то в дальнейшем, утрачивая свою политическую мощь, Англия преобразовалась в отличающееся от других государство — монархию Тюдоров. Именно в эпоху Тюдоров укореняются особенности современной английской нации (с. 58).

Именно с последней четверти XV века и начинают авторы рассмотрение специфических сторон английского общества. Богатство государства и склонность к индивидуализму — черты, которые, по мнению авторов, обращали на себя внимание иностранцев, посетивших Англию в XV в. На склоне в Англии больших богатств указывал в 1497 году венецианский посол Андреа Тревизано. Он же подчеркивал склонность англичан к ношению изящной одежды, комфорту, изысканному питанию. По всей вероятности, самомнение, самоуверенность, гордость и даже хвастовство были столь присущи англичанам того времени, что они не остались вне поля зрения венецианского посла. Особо выделял он также такие качества англичан, как презрение к иностранцам и недоверие к соотечественникам. Венцианца крайне удивляло то обстоятельство, что англичане, в отличие от его соотечественников, избегали общения друг с другом разного рода общественных и частных дел (с. 25). Последнее свойство, пожалуй, следует объяснить не только ныне известным свойством англичан не вторгаться в частную жизнь друг друга, но и исторической ситуацией вышеупомянутого времени. По всей вероятности, подобное обстоятельство было вызвано тем, что при первых Тюдорах была установлена широкая сеть шпионажа и тайной слежки⁸.

Исключительно важную роль в формировании специфических черт английской нации и английского общества в целом авторы придают социальной мобильности. Это свойство, его зародыш они видят в исходной клетке социального организма — семье.

Рассматривая английскую семью, авторы вновь апеллируют к сведениям А. Тревизано, который, наблюдая за жизнью англичан, пришел к выводу, что в Англии семья не рассматривалась как экономическое объединение, подобно тому, как это имело место на континенте. В то же время пылкий и по-южному чувствительный итальянец негодовал по поводу распространенного среди англичан обычая — отсылать детей из дома в возрасте 7—9 лет в другие семьи сроком на 8 лет, где они пребывали в качестве подмастерьев, а подчас и слуг. И если Тревизано был склонен считать, что подобные действия в английских семьях были вызваны стремлением родителей освободить себя от тягот воспитания, то сами англичане объясняли подобный обычай стремлением привить детям хорошие манеры.

В этом столь противоречивом явлении авторы книги видят важное условие, которое воспитывало в подрастающем поколении желание и способности «испытать судьбу». Оно же, как считают авторы, обусловило социальную мобильность, т. е. умение продвигаться по классовой лестнице, причем в обоих направлениях, что по их мнению происходило в Англии чаще, чем в остальных странах Европы (с. 25). Тот факт, что воспитание в английской семье по сей день носит весьма суровый характер, и что дети большую часть времени проводят вдали от дома, свидетельствует о правоте этого заявления, тем более, что по-

⁸ Д. Грин. Ук. раб., т. 2, с. 13, 18.

добный метод воспитания весьма положительно оценен в английской историографии, заслужив название школы ремесла, дисциплины и характера⁹.

Наиболее существенным различием между Англией и континентальной Европой в социальном плане авторы считают тесные взаимоотношения между знатью и буржуазией. Этот вопрос являлся объектом изучения многих авторов, которые постоянно сходились на одном мнении — отсутствии у английского дворянства духа кастовой замкнутости, в то время как на континенте дворянство наглухо отгородилось от третьего сословия¹⁰. Анализ специальной литературы, касающейся этого вопроса, позволяет нам согласиться с мнением авторов „Englihs World“..., ссылающихся на такие факты, как существующая в Англии система майората, благодаря которой младшие сыновья и внуки титулованных особ были вынуждены в целях поиска лучшей доли подвизаться на торговом или юридическом поприще, породниться с представителями богатого купечества. Отсутствие в Англии духа кастовости между дворянством и буржуазией авторы подтверждают и на примере английского парламента. Несмотря на наличие двухпалатной системы, представители городов и графств, купечество и рыцари совместно заседали в палате общин (с. 90).

Рассматривая корни подобной специфики общественного развития, авторы в то же время приводят примеры и в некоторой степени даже полемизируют с высказыванием, содержащимся в книге Алана Макфарлейна „The Origins of British Individualism“ (Истоки английского индивидуализма). А. Макфарлейн пишет, что индивидуализм англичан является результатом отсутствия в Англии класса крестьян, причем в том понимании, в каком он существовал в других странах: России, Польше, Франции или Китае, — в качестве проживающего в замкнутой общине, находившегося в зависимости скорее от своей семьи, чем от своей личности. Макфарлейн рассматривает простых англичан в качестве индивидов, которые самое меньшее с XIII в. превратились в неистовых индивидуалистов, географически и социально мобильных, экономически рациональных, приобретших способность к торговле, эгоцентричных в родственном и социальном отношениях (с. 26).

Сам Р. Блейк считает, что это предположение является больше гипотетичным, чем истинно неопровержимым. Однако, если учесть, что во Франции и Польше царил жестокий феодальный гнет, не говоря о феодальных повинностях (во Франции в некоторых провинциях даже встречалось крепостное право, отмененное накануне Великой французской буржуазной революции)¹¹, в России при наличии крепостничества существовало и общинное землепользование, а в Китае, олицетво-

⁹ Дж. Тревелиян. Ук. раб., с. 338, 97.

¹⁰ Дж. Тревелиян. Ук. раб., с. 106, 148, 186—188, 327; А. Токвиль. Ук. раб., М., 1905, с. 96, 97, 99—100, 103; А. Бруант. The Icars of Eudurance. с. 20—23; I. Christie. Stress and Stability in the Late Eighteenth Century Britain. Reflection on the British Avoidance of Revolution. См. РЖ, Серия 5. Общественные науки за рубежом. 1986, № 1, с. 89—92; Д. Грин. Ук. раб., т. 3. М., 1900, с. 337; И. Крипти даже считает, что тесное сближение знати с буржуазией позволило английскому обществу в конце XVIII в. избежать революции.

¹¹ Ж. Жорес. Социалистическая история Французской революции. Т. III, М., 1983, с. 39.

рившем типичную восточную деспотию, экономической основой которой была общинная форма землепользования, то английское крестьянство, которое после восстания Уота Тайлера в 1381 г. стало постепенно освобождаться от крепостной зависимости, находилось безусловно в более выгодном положении, чем представители того же класса в вышеуказанных странах. И если положения Макфарлейна подкрепить фактами, указывающими на нехватку рабочей силы, появившейся после эпидемии чумы 1348 г., унесшей 40% всего населения Англии (с. 61), внедрением наемного труда и сдачей земли в аренду¹², то они обретут большую убедительность.

Учитывая то обстоятельство, что авторы книги основное внимание уделяют фактам, указывающим на сдачу земель в аренду епископом Уинчестерским, ослабление контроля землевладельцев над подвластными им лицами (Уарвик—Делатель королей имел над подвластными ему людьми меньше власти, чем его предшественники двумя веками ранее), отмирание крепостного права, которое, будучи обычным явлением в 1300 г., в 1500 г. превратилось в нечто редко и из ряда вон выходящее (с. 61), позволяет предполагать, что становление английского индивидуализма авторы рассматривают в тесной взаимосвязи с реальными жизненными условиями английского общества того времени.

Следуя повествованию об индивидуализме англичан и рассматривая корни этой характерной черты, авторы указывают, что подобный эгалитаризм и общественная мобильность послужили мощным толчком к становлению и дальнейшему развитию английских колоний на американском континенте. Америку, пишут они, заселяют не выходцы из высшего сословия, а крайне индивидуалистически настроенные противники истеблишмента пуритане-торговцы, лавочники и мелкие землевладельцы¹³. Именно благодаря этим первым переселенцам американское общество, по словам авторов, унаследовало такие черты, как либерализм, враждебность к правительству, скептицизм по отношению к роли государства в жизни общества и отрицательное отношение к попыткам государства вторгнуться в жизнь общества. Авторы рассматривают американское общество как воплощение принципов свободы и общественной мобильности, присущих английскому духу. Эти принципы, пишут авторы, пересекши Атлантику, достигли более высоких ступеней развития (с. 27).

Как уже было сказано, авторы не видят слишком больших различий между средневековой Англией и континентальной Европой того времени, за исключением достижения английскими крестьянами личной свободы в столь раннее время. Имеется, на их взгляд, еще одна разница. Это наличие единой монархии в то время, когда континентальные государства были пронизаны духом феодальной раздробленности. С этим мнением следует согласиться, тем более, что оно высказано в английской историографии. Например, английский исследователь Дейвис подчеркивает, что своим политическим единством Англия значительно отличалась от континентальной Европы. Он считает, что даже в такое смутное время, как XV век, в Англии не существовало угрозы наличию и идее единого королевства. Во время борьбы Роз борю-

¹² Дж. Тревелиян. Ук. раб., с. 27—30.

¹³ В свое время еще Гегель указывал на отличающиеся друг от друга политические системы, господствовавшие в Северной и Южной Америке, и делал оговорку, что причиной тому было то, что Южная Америка была завоевана, а Северная Америка колонизирована. См.: Гегель. Философия истории, соч., т. 8, М., 1935, с. 80.

щиеся стороны были движимы идеей захвата корелевской власти, а не раздела королевства¹⁴.

Характеризуя политическую систему Англии с позиции ее специфичности, авторы нравственную значимость видят не в приоритете, который обычно числится за Англией как за «матерью парламентов», а в том, что Англия не только дала начало сословно-представительскому учреждению, но и в том (и пожалуй, придают тому большее значение), что оно было сохранено в течение последующих столетий, в то время как подобные учреждения в странах континентальной Европы прекратили свое существование под давлением абсолютных режимов (с. 58). Однако, пишут авторы, английский парламент имел две характерные черты, которыми и отличался от остальных европейских учреждений подобного рода. Первая особенность заключалась в том, что духовенство как сословие было вне парламента. Церковники были достаточно богаты и предпочитали, чтобы клир облагался конвокациями Кентерберри и Йорка. Они по-прежнему созывались в парламент, но в случае их отсутствия согласие на решение парламента выносилось автоматически. Духовенство, имевшее одновременно два статуса — влиятельных клерикалов и держателей баронств, продолжало заседать в палате лордов. После реформации аббаты исчезли из парламента, однако в палате лордов по сей день заседают два архиепископа и двадцать чегыре епископа.

Вторая, более важная особенность английского парламента состояла в том, что в отличие от стран континентальной Европы в Англии сословия не носили замкнутого, кастового характера. Рыцари причислялись к низшей знати и именно в парламенте они взаимодействовали с буржуазией. Таким образом, те, кто, не считая баронов, тоже являлись держателями земли, восседали и голосовали в парламенте вместе с посланцами местечек и городов (с. 90). Проследившая развитие английского парламента, авторы указывают, что только лишь славная революция 1688 г. положила конец попыткам английских королей уничтожить власть этого представительского органа и этим подчеркивают, что Англии, ее развитию чужды бурные скачки и резкие перемены, как бы подтверждая мысль о том, что не было ни одного момента, когда все англичане одновременно восприняли бы новый образ жизни и мышления¹⁵. Несмотря на потрясения гражданской войны, понадобилось по-английски умеренное преобразование, чтобы довершить дело ограничения узурпаторских стремлений абсолютизма. Оценивая события времен гражданской войны, авторы ссылаются на поэму Мильтона «Потерянный рай», указывая, что в этом произведении были вскрыты ошибки английской революции и неистовства пуритан (с. 201). Сдержанность, умеренность англичан дает знать о себе и в таком событии тюдоровской Англии, каким была Реформация. Как указывают авторы, английское христианство даже во времена средневековья было склонно следовать своим локальным традициям и, когда перед странами Западной Европы встала дилемма — следовать за Лютером или остаться с Римом, Англия последовала за обоими, фактически так и не сделав выбора, и ввела протестантскую церковь с иерархией епископов, католическую церковь, но без папы. По всей видимости, решение, принятое Генри VIII, исключительно соответствовало умонастроениям английского общества, тем более, что оно дошло до наших дней с незначительными изменениями. Сегодняшняя действительность английской церк-

¹⁴ C. Davies. *Pesce Print and Protestantism, 1450—1558*, с. 46.

¹⁵ Дж. Тревельян. *Ук. раб.*, с. 19.

ვი — это лучшая демонстрация английских институтов, отличительной чертой которых является их способность уживаться с самыми различными эпохами. В то же время авторы считают, что, несмотря на столь своеобразный и компромиссный характер, английская реформация имела на Англию больше влияния, чем то же событие в странах континентальной Европы. Реформация, пишут они, отгородила Англию от Европы духовно, подобно тому, как она была отделена от континента водными просторами (с. 28).

Характеризуя религиозную жизнь английского общества, авторы подчеркивают, что авторитет папской власти никогда не был силен в Англии¹⁶. Английские церковники всегда противились нововведениям римской курии, если находили ее предложения недостаточно обоснованными. Чувство неприязни к верховенству папы, распространенное при дворе и среди знати, приобрело популярность у широких слоев общества. Практическая власть, которой обладала корона в области назначения на должность епископов, делала позицию церкви весьма уязвимой. Подобное положение английской церкви было утверждено Генри VIII, который, как пишут авторы, не рассматривал себя как новатора в вопросах верования, а считал, что проведенная им акция позволила поставить церковь на место, которое ей следовало занимать на деле¹⁷.

Авторы указывают на антиклерикальный характер религиозности английского общества, на светский образ жизни английского духовенства, участвовавшего в различных сферах деятельности общества (с. 187). В то же время указывается на отсутствие мистицизма и культа святых элементов в сознании английского общества, разговорном словаре, и обычаях, что в большом количестве встречается среди народов католического вероисповедания (с. 181).

В целом, в понимании авторов, английское общество в результате Реформации осознало себя как противостоящее остальному миру. Типичный англичанин конца XVIII века взирал на весь католический мир со страхом и отвращением (с. 66).

Утверждение подобного мировоззрения, конечно же, немыслимо без складывания национального самосознания. Ничего, пишут авторы, не служит более верным средством для складывания национального самосознания, как появление общенационального языка (с. 62). Отрезок времени с 1350 по 1450 гг. авторы считают периодом, когда английский язык стал теснить французский из литературы, парламентских отчетов и правительственных корреспонденций. Генрих V предстает первым монархом, который стал писать на английском языке. Рассматривая английский язык как конгломерат нескольких языков, авторы указывают, что это предоставляло в распоряжение деятелей английской литературы неисчерпаемый запас слов с самым различным смыслом и оттенком, что открывает пути к достижению разнообразия и утонченности (с. 62).

Внешнюю политику, в результате которой сложилась Британская империя, авторы представляют как совокупность самых различных побуждений, носивших нравственный, идеологический и экономический характер. Прибытие англичан в Северную Америку, Южную Африку, Австралию и Новую Зеландию авторы рассматривают как обычную колонизацию, целью которой было основание поселений. Подобное пе-

¹⁶ На верховенство королевской власти над церковью и пренебрежение к авторитету папы указывает: Д. Грин. Ук. раб., т. I, с. 107, 130, 131, 157.

¹⁷ Давая оценку английской реформации, Лютер называет ее «прихотями сквайра Гарри»: см. С. Davies. Ук. раб., с. 237

редвижение, пишут авторы, было обусловлено разными причинами — стремлением к приобретению богатства, обретению политической силы и религиозной свободы, возникавшими в Англии продовольственными или демографическими проблемами. В Индии, по словам автора, частная инициатива породила густонаселенную сеть торговых концессий, административного контроля и косвенной интервенции посредством частных владельцев. Однако, пишут авторы, как только инициатива правительства возрастала, соответственно росли и империалистические тенденции во внешней политике. Приобретение Уганды, Судана и Бирмы, британский протекторат над Палестиной авторы квалифицируют как амбициозность Британии и реализацию ее уверенности в миссии господствовать и править. Само создание империи авторы рассматривают как медленный, комплексный и, скорее всего, лишенный всякой плановости процесс (с. 112).

Подчеркивая значение колонизации, частной инициативы, авторы, по всей видимости, стремятся как и прежде подчеркнуть роль английского индивидуализма, динамизм членов общества. Экспансию, захваты они связывают с действиями государства, и сам империализм, империалистическую политику преподносят в качестве достояния государственной машины.

Рассматривая политику англичан в Индии, авторы пишут, что начало экспансии в эту страну было делом частной инициативы Ост-Индийской компании. Установление английского господства в Индии, пишут авторы, не только не входило в планы ряда представителей господствующих классов, но и встречало с их стороны сопротивление¹⁸. Авторы подчеркивают равнодушие правительства в отношении приобретений Ост-Индской Компании и пишут, что вместо упрочения позиций англичан в Индии, в противовес французам парламент предпринимал попытки вмешательства в дела управления индийскими владениями, генерал-губернатор назначался не из среды самих купцов компании, а из числа отпрысков аристократических фамилий, которые, пользуясь разногласиями, существующими с местными владельцами, захватывали новые земли (с. 141).

Рассматривая крушение Британской империи, авторы указывают, что уход англичан из Азии и Средиземноморья был скорее результатом ряда внешних обстоятельств, чем изменения отношения Англии к своим владениям. Однако подобные изменения были вполне приемлемы для стран, имевших богатый опыт государственной жизни, но для народов Африки и Вост-Индии предоставление независимости и самоуправления было рановато. В дальнейшем, пишут авторы, Англия могла противостоять и нейтрализовать национально-освободительное движение только лишь с помощью силы военных мероприятий, на что ей, однако, не хватило сил (с. 150).

Как можно видеть, авторы и тут верны своему принципу отдавать предпочтение и положительно оценивать действия отдельных индивидов, нежели государства в целом, именно с его деятельностью связывая проведение империалистической политики. Конечно же, отдельные лица или компании действовали в первую очередь ради обогащения, но именно это стремление к накоплению богатства расширяло сферу их деятельности, вынуждая выйти за предел торговых операций. Ост-Индской компании не удалось бы упрочить свои позиции без расширения военно-политического присутствия Великобритании в Индии, тем более в период острого соперничества с французами. И именно в

¹⁸ На это указывает и J. H. P l u m b. *England in the Eighteenth century*. с. 175-176.

период действия Ост-Индской компании в XVIII веке сложилась Британская империя в Индии¹⁹.

Простой англичанин, наверное, и не настаивал на захвате новых земель и порабощении других народов, но он, однако, пользовался (пусть даже косвенно) результатами эксплуатации колоний, и в его сознании колониальная, империалистическая политика (приобретение новых земель) не являлась чем-то из ряда вон выходящим, а, наоборот, была неотъемлемой составной частью его общественного сознания²⁰. Недаром Сесил Родс призывал английских политиков во избежание гражданской войны стать империалистами²¹. Своеобразным отражением подобных империалистических настроений является творчество Р. Киплинга. В целом, рассматривая империалистическую политику Великобритании, авторы книги во многом сходятся с положениями, высказанными в сборнике „British imperialism in the Nineteenth Century. Ed. by Eldridge. L. 1984²².

Исчезнувшая империя оставила наследство в лице межнациональных отношений между населением Великобритании и выходцами из бывших колоний. Верные своим принципам рассмотрения истории Англии как демократизации процесса доминирования индивидуальности над государством, авторы считают, что как в свое время колониальная деятельность была результатом индивидуальных импульсов и побуждений, а не планомерных действий правительства, так и в национальном (точнее — в расовом) вопросе отношения с выходцами из бывших колоний строятся на основе личных, индивидуальных устремлений. Наличие своеобразного водораздела между британцами и иммигрантами поддерживается и тем, что последние стремятся избежать ассимиляции с местными жителями и твердо хранят свои культурно-национальные традиции.

Подобное значение индивидуальных факторов в расовом вопросе в Великобритании не следует считать преувеличенным, если учесть, что лейбористы, принимая во внимание интересы политической борьбы, вопреки своим политическим принципам шли на уступки шовинистически настроенным избирателям²³.

Уделяя значительное внимание духовным факторам в становлении столь специфических черт английского общества, авторы не обходят стороной одно из величайших событий не только английской, но и всемирной истории — промышленный переворот, пионером которого была Англия. По словам авторов, промышленный переворот был подготовлен причинами, имевшими давние корни. Ими являются достижение Англией уже в течение нескольких столетий и поколений политического и культурного единства; твердая охрана собственности в английском обществе от посягательства частных лиц и государства; более тесная связь, чем на континенте, английских законов с естественным правом, несмотря на их классовую сущность; успехи Англии в морской торговле; потеснение Лондоном Амстердама в XVIII веке в качестве мирового монетного рынка; наличие в Англии энергичного

¹⁹ Encyclopaedia Britannica. vol. 23. c. 497; W- T o r r e n s e. Impire in Asia. L., 1870, c. 235; J. H. P l u m b. England in the Eighteenth Century, c. 175.

²⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 35, с. 297.

²¹ В. И. Ленин, ПСС, т. 27, с. 376.

²² Ж. «Общественные науки за рубежом». Серия 5, 1986 г., № 4, с. 95—96.

²³ Laton-Henry. The Politics of Race in Britan. L. 1984. См. „Общественные науки“, с. 86.

среднего класса с исключительной предприимчивостью и сильными индивидуалистическими традициями, стремившегося к разного рода промышленным и торговым предприятиям; пребывание сельского хозяйства в состоянии преобразования, в основе чего лежали огораживания, в результате которых возникли обширные и более высокопродуктивные хозяйства, способные воспринимать выгоды новшеств, появившихся в агрокультуре; демократический взрыв, имевший место с середины XVIII века обусловил наличие большого числа рабочей силы, требовавшей применения; общество в самых различных масштабах, воодушевляемое идеями просвещения, выразило свое сближение с этим учением, изобретением многочисленных технических новшеств. К тому же, в распоряжении лиц, занятых в новых промышленных предприятиях, были соответствующие природные недра и относительно совершенная система коммуникаций (с. 236—237).

Промышленный переворот внес в общественную и экономическую жизнь Англии самые большие изменения, но следуя позиции авторов, в сфере мировоззрения англичан он разрушил укоренившееся в их сознании понятие божественного благоволения. Человек почувствовал себя беспомощным и одиноким, во власти сил, которые, казалось бы, были вызваны ими самими, но однако оказались неуправляемыми²⁴. (с. 236). «Старая добрая Англия» с ее идиллией сельской жизни уступила место шахтам, огнедышащим трубам и домам, вместе с которыми пришла жестокая эксплуатация, нищета и крушение былых представлений о сравнительно размеренном и мало-мальски обеспеченном образе жизни. Своеобразной реакцией на эти изменения в сознании было распространение утесланства среди наиболее эксплуатируемой части населения, тех, кто стал социальными жертвами промышленного переворота²⁵.

Рассматривая общество в период с момента начала промышленного переворота до начала первой мировой войны, авторы пишут, что оно было весьма глубоко разделено, однако это разделение не носило характера поляризации и разобщенности между представителями различных классов и прослоек английского общества, имело реальное чувство общности, что наглядно было продемонстрировано во время войны. Свидетельством спаянности общества и непоколебимости его устоев авторы считают приверженность англичан к парламентской системе, неизбежность которой не оспаривалась никем, за исключением анархо-синдикалистских групп. Подобное положение подкреплялось и правительственными мероприятиями, а именно — рядом уступок политического и экономического характера, которые, будучи горячо оспариваемы, все же осуществлялись.

По всей вероятности, авторы являются сторонниками полного невмешательства государства в вопросы экономики, взаимоотношения рабочих и работодателей, принципов свободного предпринимательства, теорий, которые в XIX веке внедрялись в сознание английского общества философией Бенгата и Г. Спенсера²⁶. Именно поэтому, рассматривая указанный период, авторы пишут, что в сознании общества скрывался вопрос — сколь долго правительство будет подрывать основы ры-

²⁴ Эта мысль в некоторой степени схожа с высказыванием Ф. Энгельса. См. Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии; К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 2, с. 244—245.

²⁵ Д. Грин. Ук. раб., т. 3, с. 250—255

²⁶ См. И. Бенгата. Принципы законодательства. М., 1896; Г. Спенсер. Личность и государство. СПб., 1908.

ночной системы, частной собственности и случае их падения чем будет заменен фундамент экономии. По словам авторов, именно страх перед крушением устоев склонил определенную часть деловых кругов и средних классов к необходимости самим помочь трудящимся в определенном улучшении их жизненного уровня. Подобные устремления, пишут авторы, осуществлялись сторонниками евангелистского учения с характерным для него призывом творить добро. И даже когда это движение приняло светский характер под влиянием теории Сиднея и Беатрис Уэбб и фабианства, оно все же осталось исключительно влиятельным фактором в жизни английского общества.

Успехи, достигнутые английскими рабочими в их борьбе с буржуазией, расцениваются авторами как результат различных правительственных актов, т. е. в качестве своевременных мер, принятых господствующими классами. Благодаря столь своевременному реагированию, дело не доходило до открытых столкновений. Активизация движения рабочих за свои права, по словам авторов, имела место в конце XIX века, а успехи рабочих в предыдущий период были следствием филантропии и правительственного вмешательства. Подчеркивая специфическую умеренность, характерную для рабочего движения Англии, авторы указывают, что радикальная, левая идеология была взята на вооружение только лишь рабочими низкой квалификации, которые с 80-х годов XIX в. стали образовывать свои профсоюзы (с. 241).

Подобные оценки, данные авторами книги английскому рабочему движению, заслуживают внимательного рассмотрения. Неоценимую помощь в этом оказывают положения, данные классиками марксизма-ленинизма. Замечания, сделанные Марксом и Энгельсом по поводу «обуржуазивания» английского рабочего класса, о пропитанности английских рабочих духом буржуазной «респектабельности», о безрезультативности английского рабочего движения и об отсутствии в нем социалистических тенденций²⁷ помогут уяснить характерные особенности английского рабочего движения, столь отличающегося от того, которое имело место на континенте, а указание на стремление господствующих классов постепенно выполнить шесть пунктов Хартии, что вместе с участием рабочего класса в прибылях, следующих за ростом промышленного производства, делают понятным и отсутствие рабочей партии²⁸ и боевых действий со стороны рабочих, и постепенное, мирное политическое развитие, которое имело место в Англии²⁹ в указанный период.

Рассматривая специфичность английского рабочего движения, следует отметить, что отсутствие той своеобразной боевитости у английских рабочих, присущей их собратьям на континенте, по всей вероятности берет свои корни во второй половине XVIII в. со времени распространения уэслианства. Крайне реакционное по своей сущности, учение держало бедняков в тисках невежества, суеверия, призывало к покорности³⁰, что конечно же не могло не повлиять на умонастроение английских рабочих.

Непосредственную причину обострения противоречий между имущими и немущими авторы видят в урбанизации и демографиче-

²⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 34, с. 295. Там же, т. 37, с. 269—270.

²⁸ Там же, с. 269—270; там же, с. 18, с. 477.

²⁹ Там же, т. 22, с. 242.

³⁰ J. H. Plumb. England in the Eighteenth Century. (1714—1815) p. 97. см. там же Дж. Тревеллян. Ук. раб., с. 484.

ском взрыве. Средство разрядки этой напряженности они видят в следующем: зажиточная прослойка горожан обособлялась в отдельных районах, часто эти районы выходили за городскую черту. Тем самым пролетарские и люмпенпролетарские элементы лишались возможности быть в непосредственной близости к пребывающему в благополучии обществу, что на взгляд авторов снижало уровень социальной зависти, из которой, по всей вероятности, должны были последовать классовые столкновения. Кроме того, эта своеобразная утечка зажиточного населения создавала возможность концентрации власти, как выражаются авторы, в руках второстепенных и третьестепенных граждан, что в значительной степени способствовало бы предотвращению вмешательства государства в городское самоуправление. (с. 242).

Столь нежелательное для английского образа мышления и уклада жизни вмешательство государства в различные сферы жизни английского общества все же становилось неотвратимым в условиях безудержной урбанизации, последовавшей за промышленным переворотом. И если в конце XIX в. это вмешательство было связано с вопросами гигиены или здравоохранения, например, во время англо-бурской войны (1899—1902), когда кондиции и дееспособность двух из пяти рекрутируемых лиц находились ниже положенного уровня (с. 244), то в результате двух мировых войн, ослабев и потеряв свои колонии, Англия стала все более восприимчивой к теории Кейнса о государственном монополистическом капитализме (с. 247).

С 80-х годов XIX в., пишут авторы, в среде английской буржуазии наблюдается своеобразный отход от деловой активности. Среди английских предпринимателей распространилось стремление к образу жизни землевладельцев. Многие капиталисты, преимущественно представители тяжелой промышленности, приобретали поместья, вели образ жизни ленлордов, вместо того, чтобы вкладывать свои средства в новые предприятия или обновлять старые. В то же время, отмечают авторы, представители новых отраслей промышленности — химической, электротехнической действовали с традиционной энергией и предпринимательской хваткой (с. 239). Это, вероятно, было вызвано тем, что в старых, традиционных отраслях промышленности (каменноугольная, металлургия) Англия была резко оттеснена своими конкурентами, а новые отрасли в силу их новизны, будучи в процессе научно-производственной разработки, обещали значительные прибыли и поэтому в большей степени привлекали предпринимателей.

В книге дается обстоятельный анализ английской культуры опять же сквозь призму специфических особенностей Англии. Считая эпоху Тюдоров началом своеобразной обособленности от континента, авторы пишут, что в силу этого условия Чосер может считаться общеевропейским поэтом, тогда как нельзя того же сказать о Шекспире. Отмечая, что поэты той же эпохи, Эдмунд Спенсер и сэр Филип Сидни широко использовали французские и итальянские образцы, вселяли в свои произведения английский дух (с. 199). Авторы отмечают, что эпоха романтизма в литературе тесно связана в Великой Французской буржуазной революцией, о чем наглядно свидетельствует творчество Байрона, Уордсворта, Колриджа (с. 202). В целом складывается впечатление, что именно в литературе англичане, столь замкнутые в себе, шагали в ногу с событиями, происходящими на континенте. Именно романтизм считают авторы тем направлением, в котором с наибольшей законченностью и полнотой были представлены мироощущения англичан и в становлении которого они сыграли определенную роль (с. 152).

В области живописи и скульптуры англичанам, по мнению авторов, следует уступить пальму первенства другим. В Англии нет своих Микеланджело, Бернини, Эль Греко. Причиной тому авторы называют то, что в Англии покровительством искусств были заняты двор и узкий круг социальной элиты, интеллектуальный потенциал которой оставлял желать лучшего. Господствовавший в общественном сознании практицизм не позволял развернуться творческой фантазии и воображению (с. 152). К тому же вышеуказанное покровительство в основном имело место в годы правления Чарльза I³¹, да и то распространялось на зарубежных мастеров — Ван Дейка, Рубенса, а до них, при Генри VIII был приглашен Хольбейн. Обычно же местные мастера не очень-то поощрялись властями, в то время когда европейские живописцы приглашались для росписи храмов, дворцов (с. 188). Подобные обстоятельства привели к тому, что до второй половины XVIII в. успехи английской живописи сводились к работам мастеров английской миниатюры.

Рассматривая английскую живопись эпохи романтизма и оценивая работы Тернера, Гейнсборо, Констебла, и Рейнсдза, авторы отмечают, что любовь англичан к ландшафтам родины обеспечивала многочисленные пейзажи, вышедшие из-под кисти художников (с. 164), а индивидуалистический характер английского общества является залогом доминирования портретного жанра³².

Слабость в живописи, по словам авторов, была в определенной степени компенсирована успехами в сфере зодчества. В Англии способности людей к изобразительному искусству проявились посредством зодчества. Причиной тому, наверно, было то, что для творческого воображения севера больше характерна склонность к линии, тогда как на юге мастера больше внимания уделяли цветам и объему, что в какой-то степени дает ответ на вопрос, почему английское искусство никогда не имело склонности к скульптуре³³.

Архитектуру времен Елизаветы I авторы характеризуют в качестве значительной путаницы — в Англии, мол, просто не разобрались, что происходило в Италии, но в XVII в. Иниго Джонс доказал, что он сумел постичь принципы Возрождения (с. 189). Эту оценку следует подтвердить тем, что во времена Тюдоров в английское искусство проникли тенденции Возрождения, зодчество и интерьеры носили не только отпечаток влияния континентального искусства, но и являются результатом творчества французских мастеров³⁴. В целом, при оценке, данной авторами английскому искусству, возникает мысль, что в этой области существует некое общепринятое положение, согласно которому английское зодчество всегда отличалось своим высоким уровнем, литература составляла величайшую славу Англии, но всего лишь раз она была прославлена своей музыкой и живописью, и ни разу — своей скульптурой³⁵.

Английский характер, пишут авторы, во многом является результатом своеобразных природных условий. Особое место они уделяют пресловутой английской погоде. Погодные условия, пишут авторы, оказали исключительное воздействие не только на характер англичан, но и на социально-экономический быт (с. 249). Фрэнсис Бэкон писал,

³¹ F. Halliday. An Illustrated Cultural History of England. с. 139.

³² F. Halliday. An Illustrated..., с. 198, 232.

³³ Там же, с. 100—101.

³⁴ Там же, с. 92, Д. Грин. Ук. раб., т. 2, с. 161.

³⁵ Там же, с. 308.

что англичане даже разговор обычно начинают с обсуждения погоды³⁶. Восхваляя свою конституцию, англичане, желая подчеркнуть ее достоинство, приводили параллель с погодой. «Законы, соответствующие духу времен года. А сама конституция благотворна как ежегодная погода», — пелось в песне XVIII в.

Естественные условия не были оставлены авторами в стороне и при раскрытии отраслевой специализации отдельных районов Англии. Например, хлопчатобумажное производство в Ланкашире получило столь большое развитие из-за наличия влажного климата. Таким образом, докучливые дожди при определенных условиях послужили толчком экономическому успеху. Касательно духовной жизни считали, что именно дожди и влага превратили озерный край в ту среду, которая послужила благодатной почвой для складывания т. н. «Озерной школы» в английской поэзии. А в XX веке высказывалась мысль, что англичанин как бы содержит в своей душе погоду и эта опосредованная и прочувствованная атмосфера как бы управляет каждым жителем английского общества.

Промышленный переворот и вызванные им последствия все же не смогли полностью изменить психологию англичан. Жажда наживы и культ денег, пишут авторы, чужды сознанию англичан³⁷. (с. 250). Критика, которой подвергалось буржуазное общество в XVIII в. со стороны У. Коббета, с присущей этой критике идеализацией прежних экономических, общественных и нравственных норм сыграла определенную роль в утверждении престижности землевладельческого образа жизни. Создалось даже впечатление, что сердце Англии заключается в селе и сельской жизни. Делая подобные заявления, авторы ссылаются на французского историка И. Тэна, который указывал, что английскому обществу присущи остатки феодального духа, определенное уважение к земельной аристократии, прочные позиции, занимаемые ею в обществе (с. 250).

Авторы подчеркивают и другое, весьма характерное свойство англичан — чувство порядка, хотя как отмечается там же, во времена Тюдоров, в XVII—XVIII вв. англичане вовсе не снискали бы себе имени нации, обладающей врожденным чувством порядка. Конечно же, английское общество не было лишено противоречий. Однако они часто принимали религиозную окраску в силу того, что некоторым англичанам было присуще отождествлять свою национальную сущность с религиозной — в данном случае с протестантской. (с. 250, 251). Именно поэтому многие выступления городской черни в XVIII в., например, мятежи Гордона носили религиозную окраску³⁸. Что же касается представленного авторами примера о преобладании единства между различными социальными группами английского общества, в годы войны с революционной и Наполеоновской Францией, когда, несмотря на отдельные мятежи на флоте и создании в Англии революционных обществ, все-таки было достигнуто сплочение общества и даже такие симпатизирующие французской революции поэты, как Роберт Бернс и Уильям Вордсворт выступили с призывом защитить независимость и свободу (Бернс даже демонстративно шеголял в форме волонтера)³⁹, являются характерными для всех народов.

³⁶ На этот обычай указывает и царский дипломат А. Гейкинг. См. Англия, ее государственный, общественный и экономический строй Спб, 1909, с. 21.

³⁷ Это качество англичан подчеркивает: В. Овчинников. Корни дуба, с. 53.

³⁸ J. A d o l p h u s. History of England. vol. III. L. 1817, с. 238—252.

³⁹ A. B r y a n t. The Yeag..., с. 269.

в период наступления внешней угрозы, которая консолидирует нацию и в определенной степени сглаживает внутренние противоречия.

Середина XIX в. названа авторами периодом, явления которого наложили отпечаток на формирование национального и индивидуального характера англичан, привили ему новые черты. Суть этих явлений заключалась в завершении промышленного переворота, в победе фабрично-заводской системы. Именно эта система привила отдельным индивидам и обществу в целом дисциплину, пунктуальность и постоянство (с. 252).

Однако капитализм, благодаря своей системе эксплуатации, придав производству и потреблению космополитический характер (о чем в свое время писали классики марксизма-ленинизма)⁴⁰; создал новый тип английского индивида, в котором по-прежнему преобладали сильные индивидуальные качества. То, что стремление к индивидуализму оставалось отличительным чувством англичан, подтверждается, по словам авторов, взглядами, высказанными в сочинении Д. Ст. Милля «О свободе», в котором критиковались попытки государства расширить свою власть над личностью⁴¹.

В то же время, по словам Милля, в Англии над личностью в большей степени довлеет мнение, чем закон, англичанин приносит свою индивидуальность в жертву обществу и культуре, но не государству (с. 252).

Подобное доминирование индивидуалистических настроений ни в коей мере нельзя отождествлять с отсутствием чувства национального единства. Английский теолог Викторианской эпохи Ф. Моррис писал: «Никогда нам не могла прийти в голову мысль, способная отделить нашу индивидуальную жизнь от общенациональной». (с. 187). Действительно, гордясь честью и свободой своей нации в целом, англичанин испытывал эти чувства в силу сознания того, что «в Англии индивидуум может удержаться и провести в жизнь свое своеобразие»⁴².

Размышляя о национальном характере, авторы отмечают, что это весьма трудно обобщаемое явление, которое начинает складываться на раннем этапе жизни того или иного народа и подвергается изменениям. Однако отличительной для английского характера чертой является постоянство. Английский характер, пишут авторы, мало подвержен каким-либо влияниям истории (с. 253).

Именно это постоянство, по мнению авторов, позволило англичанам совместить прогресс и традиционность. Это сочетание позволило Англии избежать как революции, так и тирании абстрактных идей, а также сохранить те начала, которые естественным образом были связаны с развитием общества, культуры, конституции и придать старым формам новое содержание. При всех обстоятельствах, пишут авторы, к Англии всегда прилагаем принцип, согласно которому государство не должно быть сильнее общества, которое его представляет и не должно превращать общество в некую регулируемую машину (с. 258).

Представлена Государственным музеем Грузии им. акад. С. Джанашиа

⁴⁰ К. Маркс и Ф. Энгельс. Манифест Коммунистической партии. М., 1971, с. 27—28.

⁴¹ Подобная критика высказывается и в книге: Г. Спенсер. Личность и государство. Спб., 1908.

⁴² Гегель. Философия духа. Соч., т. III, М., 1956, с. 8.

ნელი ჯაქარიას ასული მუხიგულაშვილი

ნელი ჯაქარიას ასული მუხიგულაშვილი 1976 წლიდან მუშაობდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიურ კვლევის ცენტრის ყინვალის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში.

ნელი მუხიგულაშვილი დაიბადა 1949 წელს მოსამსახურის ოჯახში. 1966 წელს დაასრულა თბილისის მე-15 საშუალო სკოლა და ჩაირიცხა თელავის პედაგოგიურ ინსტიტუტში, შემდეგ სწავლა გააგრძელა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე, რომელიც დაამთავრა 1974 წელს.

1975 წელს ნ. მუხიგულაშვილი წევრი სკკპ რიგებში.

ყინვალის ექსპედიციაში ნ. მუხიგულაშვილი თავიდანვე ჩაერთო იმ დიდ საქმიანობაში, რომელიც ტარდებოდა არაგვის ხეობაში პალეოიტექნიკური კომპლექსის მშენებლობასთან დაკავშირებით. 1981 წელს მას დაევალა ს. ვარსიშანთკარის საავარიო სამარო-

ვნის შესწავლა და თავი გამოიჩინა როგორც დაკვირვებულმა. მუყაითმა საველე მუშაკმა. შესწავლილია 179 სამარხი და ნაშოსახლარის ნაშთი, რომელიც ძვ. წ. V—IV სს. მიეკუთვნება. მისი ხელმძღვანელობით აგრეთვე გამოკვლეულია ყინვალის ხერთვისის გეანელინის-ტური სამაროვანი, წიფნარის ახ. წ. II—IV სს. სამაროვნები და არღუნის ძვ. წ. VI—V სს. სამაროვანი.

ნ. მუხიგულაშვილის მიერ წარმოდგენილი საველე ანგარიშები და წლიური თემები მუდამ სრულდებოდა მაღალ მეცნიერულ დონეზე. მას მოწაწილობა აქვს მღლებულ ცენტრის ახალგაზრდა მეცნიერ თანამშრომელთა სესიების, არქეოლოგიური სემინარის და ღუშეთის საკავშირო კონფერენციის მუშაობის შედეგები გამოაქვეყნა სხვადასხვა პერიოდულ გამოცემებში: *Полевые археологические исследования*, *«Археологические открытия»*, *«არქეოლოგიური ძიებანი»*, *«ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია»* და ღუშეთის კონფერენციის კრებული.

ნ. მუხიგულაშვილი აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა საზოგადოებრივ საქმიანობაში, იყო განყოფილების პროფორგი და ცენტრის ახალგაზრდა მეცნიერ მუშაკთა საბჭოს წევრი. ეწეოდა არქეოლოგიის პოპულარიზაციას და ღუშეთის რაიონულ გაზეთში *«კომუნისტის გზა»* აქვეყნებდა სტატიებს.

არაგვის ხეობაში გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალები საფუძვლად დაედო ნ. მუხიგულაშვილის საკვალიფიკაციო თემას *«აღმოსავლეთ საქართველოს მთისწინეთი ძვ. წ. VI—III სს-ში»*, რომელიც მან დაასრულა, მოამზადა გამოსაქვეყნებლად, მაგრამ ვერ მოესწრო მის პუბლიკაციას.

არქეოლოგების რიგებს გამოაქლდა პერსპექტიული, საქმის ერთგული და ნიჭიერი ახალგაზრდა, რომელსაც შესწევდა ენერგია და უნარი გავმდიდრებინა ქართული ისტორიოგრაფია ახალი გამოკვლევებით.

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი